

THE
NĀTAKALAKṢĀNARATNAKOSĀ
OF
SĀGARANANDIN

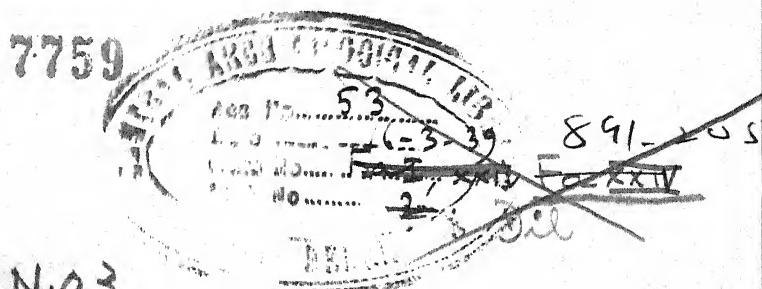
THE
NĀTAKALAKṢĀNARATNAKOŚA
OF
SĀGARANANDIN

EDITED BY

MYLES DILLON

*Lecturer in Comparative Philology and Sanskrit
University College, Dublin*

VOLUME I, TEXT

R Sa 8 N. 03
Sag/Dil

OXFORD UNIVERSITY PRESS
LONDON : HUMPHREY MILFORD

1937

OXFORD UNIVERSITY PRESS

AMEN HOUSE, E.C. 4

LONDON EDINBURGH GLASGOW NEW YORK

TORONTO MELBOURNE CAPE TOWN BOMBAY

CALCUTTA MADRAS

HUMPHREY MILFORD

PUBLISHER TO THE UNIVERSITY

PRINTED IN GREAT BRITAIN

CENTRAL

LIBRARY

DIGITAL

41.

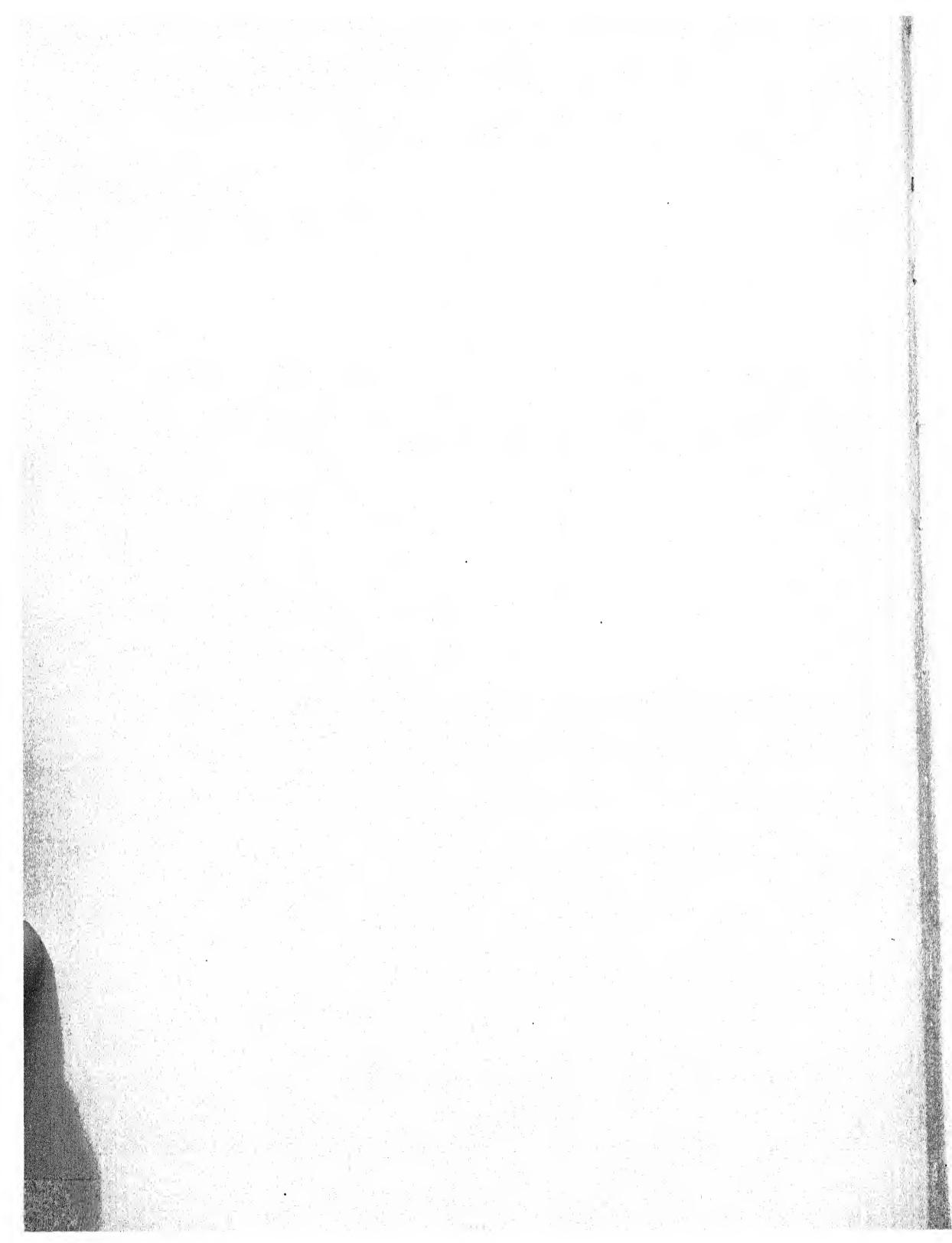
Acc. No. 7759

Date 29.10.56

18/10/56

TO THE MEMORY OF
SYLVAIN LÉVI

Amit Books Knut 16 - 1981 ✓

P R E F A C E

THE *Nāṭakalakṣaṇaratnakośa* was discovered by Professor Sylvain Lévi during his visit to Nepal in 1922, and reported by him in the *Journal Asiatique*, xciii, p. 210 (1923). The original MS., which is of palm-leaf, appeared to him to date from the thirteenth or fourteenth centuries. M. Lévi observed that the text does not seem to derive from the *Daśarūpa* (tenth century), which ranks foremost among medieval treatises on Indian drama, and that it appears, on the other hand, to be one of the sources drawn upon by the author of the *Sāhityadarpana*,¹ which probably dates from the fourteenth century (see Konow, *Das Indische Drama*, p. 3; Keith, *Sanskrit Drama*, p. 294). He also pointed out that the text is quoted by Rāyamukuta in a commentary on the *Amarakośa*, written A.D. 1431, which would give an inferior date, but it has not been possible to verify this, as I have been unable to discover a complete edition of the commentary. There are frequent references in the fragment edited by A. Borooah (Berhampore, 1887) to a grammatical treatise entitled *Ratnakōśa*, which is also referred to by Sarvānanda (see *Amarakośa*, ed. T Gānapati Sāstrī, TSS xlivi, li, lii), but I have found no quotations from Sāgara's work. However, the *Ratnakōśa* cited by Rucipati in his commentary on *Anargharāghava* (*v. inf.* p. 46, foot-note 2) appears to be the text here edited; and Rāṅganātha, in his commentary on *Vikramorvaśya*, cites Sāgara regularly by name, and quotes the text (*v. inf.* pp. 90–96, foot-notes). Rucipati's date is uncertain, but the MS. from which the commentary is edited in Km. 5 was written A.D. 1613 (see p. 1). Rāṅganātha wrote his commentary A.D. 1656 (see Aufrecht, *Catalogus*, p. 135, no. 255), so Rucipati is certainly the earlier. The inferior date here established is therefore not earlier than A.D. 1613. But the absence of any reference to the *Daśarūpa*, and the evidence of the *Sāhityadarpana* must be taken into account.

The *Viddhasālabhaṇḍikā* of Rājaśekhara, which is cited at l. 307¹, dates from the tenth century (see Konow, *op. cit.*, p. 84). If the *Dūtāṅgada*, cited at l. 983, is the play of Subhata, which there is no reason to doubt, the superior date is A.D. 1243 (see Gray, *J. Am. Or. Soc.*, 32, 59), but the identity is not certain, as there are no quotations. The *Rāmābhydaya* quoted is not that of Rāmadeva (fifteenth century), which has been edited by Losch, *Das Indische*

¹ Cp. p. 63, foot-note 1, and p. 73, foot-note 1.

PREFACE

Schattentheater, p. 80, for none of the quotations are to be found in that text. The *Ratnakosa* may be as early as the thirteenth century, but I cannot now put forward any more exact date, as the author, Sāgaranandin, is not known except in connexion with this work (see Lévi, *loc. cit.*, p. 211). I hope, in the introduction, to discuss the *Ratnakosa* in relation to other works on Indian drama.

The present edition has been prepared from a modern transcript entrusted to me by Professor Lévi. It is written in Devanāgari on leaves of paper $12\frac{1}{2}$ in. \times 5 in., nine lines to the page. The writing is clear and presents for the most part a good text, but where the text is corrupt, emendation has been difficult in the absence of other MSS. This is often the case where passages in Prākrit are quoted from unpublished plays. A search of the catalogues of MSS. at the Bodleian Library, the India Office Library, and the British Museum has been without result, nor does the title occur in Aufrecht's *Catalogus Catalogorum*, but the discovery of other MSS., or the publication of unpublished plays, may help to improve some readings.

Irregularities of the scribe have not been preserved in this edition. Anusvāra is often assimilated to a following initial consonant in the MS., and the punctuation is sometimes inexact. I have restored the anusvāra, and punctuated according to the sense. In verse quotations a final इति is usually joined to the preceding word, and this has been allowed to stand. The scribe sometimes uses a point, and I have substituted the danda where necessary. Mere errors, where there is no possibility of doubt, e.g. पञ्च for पञ्च, लघि for लघि, वेष्ट for वेष, सत्त्व for सत्त्व are corrected silently. So, too, कीर्त्यते, अर्ध, &c., have been printed for कीर्त्यते, अर्द्ध of the transcript. Avagraha, where omitted in the MS., is supplied. The scribe sometimes neglects the sandhi of final न् with initial च, छ, and this has been corrected. The Prākrit quotations are nearly always corrupt, and it has not been thought necessary to give the MS. readings where emendations were obvious. They are always given in doubtful cases. The chāyā has been supplied by the editor. Passages which appear to be corrupt, and which I have not been able to emend, are marked by an asterisk in the margin. Often the scribe has marked a corrupt passage with a cross, in which case the cross has been adopted.

In identifying quotations I have had the advantage of being able to consult Aufrecht's index of pratīkas and Jacob's indexes, which are in the India Office Library. Various old anthologies have also been consulted, of which the most useful has been the *Sāringadharapaddhati*, to which references are given in the foot-notes. There is no division into sections or chapters in the MS., but technical terms

PREFACE

are marked in red. I have divided the text into paragraphs and chapters, and technical terms, when being defined, are underlined.

The scope of the *Rutnakōśa* is limited to the technique of the stage, and the various forms of music and rhetoric mentioned in the *Nātyasāstra* are not discussed in detail. But it constitutes a valuable commentary on some chapters of the *Nātyasāstra*, which is the canonical book of Indian dramaturgy. The chapters of the *Nātyasāstra* which are illustrated are 7, 16, 18, 19, 20, 22, with occasional passages from chapters 1, 6, 17. References, which are usually to the Kāvyamāla edition, are given in the margin. They are bracketed when the passages are not direct quotations. The edition of chapters 1–14 by Grosset, that of chapters 1–18 by Manavalli Ramakrishna Kavi, GOS xxxvi, lxviii, that of chapter 6 by Subodhchandra Mukerjee Śāstrī (Paris, 1926), that of chapter 17 (= Kāvyamāla, chapter 16) by Regnaud, *Annales du Musée Guimet*, i, that of chapters 18, 19, 20, 34 by Hall, B 1, 1865, and the edition by Balūk Nāth Sharmā and Baldeva Upādhyaya, KSS 60, have been consulted, and references are made occasionally to one or other of them. The recension followed by Sāgara for chapter 17 is that of Regnaud's edition.

Among the works here quoted and hitherto unknown, the title *Rāghavābhūdaya* is prominent, and it may be a lost work of Viśakhadatta, the author of the *Mudrārākṣasa*, see p. 69, foot-note 2.

In establishing and interpreting the text I have received help from many friends: Jules Bloch, N. P. Chakravarti, A. K. Ghoshal, Sirdar Umraosingh Sher Gil, Dr. Betty Heimann, E. J. Johnston, Mademoiselle L. Nitti, the late T. Gambier Parry, H. N. Randle, Helmer Smith, Madame Stchoupak, F. W. Thomas, and R. L. Turner. Madame Stchoupak has shown me selfless kindness, and has read the whole text in proof and made many corrections. M. Ramakrishna Kavi has also read a proof, and saved me from many errors. I hope that they will accept a general expression of my gratitude. To my beloved master, the late M. Sylvain Lévi, and to the late M. Louis Finot, both of the Collège de France, without whose help and encouragement I should not have attempted the work, I owe a special acknowledgement. For the defects which remain I am alone responsible.

I have to thank the Senate of the National University of Ireland for a liberal grant in aid of publication, and the Trustees of the Max Müller Fund for a generous contribution. I have also to thank the Librarian of the India Office, whose indulgence has made it possible for me to continue my work far away from a Sanskrit library, and

PREFACE

the staff of the Oxford University Press for their care and efficiency.
In the course of my work the Warden and Fellows of All Souls
have admitted me to the hospitality of the College on several
occasions, a privilege which I acknowledge *gratissimo animo*.

It is hoped, in a second volume now in preparation, to publish
a translation of the text, with an introduction and notes.

M. D.

ABBREVIATIONS

Arthady.	Arthadyotanikā, in Abhijñāna-Śākuntala, ed. Godabole-Pansikar, Bombay, 1922 (Nirnayasāgar Press).
Km.	Kāvyamālā series.
Kundamālā	Kundamālā, ed. M. Ramakrishna Kavi and S. K. Ramanatha Sastri, Bombay, 1923.
Mālatī.	Mālatimādhava, ed. M. R. Kāle, Bombay, 1908.
Mrcch.	Mrcchakatīka, ed. Parab-Pansikar, fifth edit., Bombay, 1922 (Nirnayasāgar Press).
Mudrā.	Mudrārākṣasa, ed. M. R. Kāle, fourth edit., Bombay, 1927.
N	Nātyaśāstra, ed. Pañdit Śivadatta and K. P. Parab, Bombay, 1894 (Kāvyamālā 42).
Nā. 7	Nātyaśāstra, i, ed. M. Ramakrishna Kavi, Baroda, 1926.
Nā. 17	Nātyaśāstra, ed. Regnaud, <i>Annales du Musée Guimet</i> , i Paris, 1880.
Nāg.	Nāgānanda, ed. M. R. Kāle, Bombay, 1919.
Nāgara.	Nāgarasarvasva, [ed. Pañdit Kāvyatīrtha, Calcutta, 1929].
Nāt.	Nātyaśāstra, ed. B. N. Sharmā and B. Upādhyaya, Benares, 1929 (Kashi Sanskrit Series, 60).
Ratn.	Ratnāvalī, ed. K. Joglekar, third edit., Bombay, 1925 (Nirnayasāgar Press).
Ratnā.	Ratnāvalī, ed. M. Lehot, Paris, 1933 (Collection Émile Senart).
S	Sāhityadarpana, ed. E. Roer, Calcutta, 1851 (Bibliotheca Indica, x).
Śāk.	Abhijñāna-Śākuntala, ed. Godabole-Pansikar, Bombay, 1922.
Śp.	The Paddhati of Śārṅgadhara, i, ed. P. Peterson, Bombay, 1888 (Bombay Sanskrit Series, xxxvii).
Sprüche	Indische Sprüche, ed. O. Böhtlingk, St. Petersburg, 1863–1865.

ABBREVIATIONS

Uttara.	Uttararāmacarita, ed. N. Stchoupak, Paris, 1935 (Collection Émile Senart).
Viddhaśāla.	Viddhaśālabhañjikā, ed. B. R. Arte, Poona, 1886.
Vikra.	Vikramorvaśīya, ed. W. L. S. Paṇsikar, with a commentary by Raṅganātha, fifth edit., Bombay, 1922 (Nirnayasāgar Press).
Venī.	Venīsaṃhāra, ed. Parab-Paṇsikar, sixth edit., Bombay, 1925 (Nirnayasāgar Press).

GENERAL INDEX

GENERAL INDEX

<i>paribhāvanā</i>	617	<i>vidrava</i>	766
<i>udbheda</i>	620	<i>vimarśa</i>	770
<i>karana</i>	623	The thirteen members of the <i>vimarśa</i>	798
<i>bheda</i>	626		
<i>pratimukha</i>	633	<i>apavāda</i>	801
The thirteen members of the <i>pratimukha</i>	645	<i>sampheta</i>	807
<i>vilāsa</i>	650	<i>drava</i>	813
<i>parisarpa</i>	657	<i>śakti</i>	819
<i>vidhūta</i>	663	<i>vyavasāya</i>	824
<i>tāpana</i>	669	<i>prasāṅga</i>	826
<i>narma</i>	672	<i>dyuti</i>	829
<i>narmadyuti</i>	672	<i>kheda</i>	832
<i>pragamana</i>	676	<i>pratiṣeda</i>	838
<i>virodha</i>	683	<i>virodhana</i>	840
<i>paryupāsana</i>	687	<i>ādāna</i>	844
<i>puepa</i>	691	<i>sādana</i>	848
<i>vajra</i>	697	<i>prarocanā</i>	850
<i>upanyāsa</i>	700	<i>nirvahana</i>	853
<i>varṇasamḥāra</i>	704	The fourteen members of the <i>nirvahana</i>	857
<i>garbha</i>	709		
The thirteen members of the <i>garbha</i>	724	<i>artha</i>	861
<i>abhūtodāharana</i>	727	<i>grathana</i>	864
<i>mārga</i>	730	<i>nirṇaya</i>	870
<i>rūpa</i>	735	<i>paribhāsana</i>	873
<i>udāharana</i>	738	<i>dyuti</i>	876
<i>krama</i>	740	<i>prasāda</i>	879
<i>saṃgraha</i>	744	<i>ānanda</i>	881
<i>anumāna</i>	746	<i>samaya</i>	883
<i>prārthanā</i>	749	<i>anuyoga</i>	886
<i>utkṣipta</i>	751	<i>upagūhana</i>	889
<i>totaka</i>	755	<i>bhāṣāṇa</i>	891
<i>adhibala</i>	758	<i>pūrvavākyā</i>	893
<i>udvega</i>	761	<i>kāvyasamḥāra</i>	895
		<i>praśasti</i>	897

The twenty-one <i>pradeśas</i>	923	<i>vadha</i>	942
<i>sāma</i>	932	<i>pratyutpannamatiiva</i>	944
<i>bheda</i>	935	<i>gotraskhalita</i>	949
<i>pradāna</i>	937	<i>sāhasa</i>	954
<i>danḍa</i>	940	<i>bhaya</i>	957

GENERAL INDEX

<i>dhī</i>	.	.	.	957	<i>hetavadvadhāraṇa</i>	.	.	979
<i>māyā</i>	.	.	.	963	<i>dūta</i>	.	.	983
<i>krodha</i>	.	.	.	965	<i>upadhi</i>	.	.	984
<i>ruja</i>	.	.	.	967	<i>svapna</i>	.	.	985
<i>samvarāṇa</i>	.	.	.	973	<i>citra</i>	.	.	987
<i>bhrānti</i>	.	.	.	977	<i>mada</i>	.	.	991

9

The four <i>patākasthānas</i>	997
-------------------------------	---	---	---	---	---	---	---	-----

10

The four <i>vṛttis</i>					The four divisions of			
<i>bhāratī</i>	.	.	.	1053	<i>sāttvati</i>	.	.	1274
The four divisions of <i>bhā-</i>					<i>utthāpaka</i>	.	.	1276
<i>ratī</i> ¹	.	.	.	1068	<i>parivartaka</i>	.	.	1279
<i>prarocanā</i>	.	.	.	1070	<i>samlāpa</i>	.	.	1288
<i>nāndī</i>	.	.	.	1087	<i>sāṅghātya</i>	.	.	1297
(The twenty-two mem- bers of the <i>pūrvvaraṇga</i> ²)					<i>kaiśikī</i>	.	.	1303
<i>jarjarastuti</i>	.	.	.	1129	The four divisions of			
<i>digvandanā</i>)	.	.	.	1133	<i>kaiśikī</i>	.	.	1308
<i>āmukha</i>	.	.	.	1175	<i>narma</i>	.	.	1310
The members of the <i>vīthī</i>					<i>narmasphoṭa</i>	.	.	1336
<i>udghātyaka</i>	.	.	.	1187	<i>narmagarbha</i>	.	.	1338
<i>avalagitaka</i>	.	.	.	1189	<i>narmasphañja</i>	.	.	1341
The members of the					<i>ārabhatī</i>	.	.	1347
<i>āmukha</i>	.	.	.	1196	The four divisions of <i>āra-</i>			
<i>kathodghāta</i>	.	.	.	1201	<i>bhatī</i>	.	.	1356
<i>prayogātiśaya</i>	.	.	.	1213	<i>samkṣiptaka</i>	.	.	1357
<i>pravartaka</i>	.	.	.	1234	<i>avapāta</i>	.	.	1368
<i>sāttvati</i>	.	.	.		<i>astiūtthāpana</i>	.	.	1372
					<i>saṃpheta</i>	.	.	1380

11

The eight great qualities (<i>mahāguṇa</i>) of the hero	.	1393	<i>vilāsa</i>	.	.	.	1402
<i>sobhā</i>	.	1398	<i>mādhurya</i>	.	.	.	1407

<i>sthairyā</i>	.	.	1410
-----------------	---	---	------

¹ The third, *vīthī*, is taken together with the second, *āmukha*, and apparently regarded as part of it, while the fourth, *prahasana* (comedy), is not discussed here at all. As a distinct form of drama it is discussed later.

² These include *prarocanā* and *nāndī*, and only two others, *jarjarastuti* and *digvandanā* are discussed.

GENERAL INDEX

<i>gāmbhīrya</i>	.	.	1415	<i>vākyā</i>	.	.	.	1437
<i>lalita</i>	.	.	1419	<i>sūcā</i>	.	.	.	1441
<i>audārya</i>	.	.	1243	<i>aṅkura</i>	.	.	.	1447
<i>tejas</i>	.	.	1429	<i>śākhā</i>	.	.	.	1453
The five gestures (<i>abhinaya</i>)			1435	<i>nirvṛityaṅkura</i>	.	.	.	1459

12

The thirty-six <i>lakṣaṇas</i>	.	1464	<i>viśeṣana</i>	1563
<i>bhūṣana</i>	.	1482	<i>gurūtīpāṭā</i>	1568
(The thirty-four <i>alaṃkāras</i>)	1487		<i>atiśaya</i>	1580
The ten <i>guṇas</i>	.	1487	<i>tulyatarka</i>	1591
<i>śleṣa</i>	.	1491	<i>padoccaya</i>	1595
<i>prasāda</i>	.	1492	<i>diṣṭa</i>	1605
<i>samatā</i>	.	1492	<i>upadīṣṭa</i>	1612
<i>mādhurya</i>	.	1493	<i>vicāra</i>	1619
<i>sukumāratā</i>	.	1494	<i>viparyaya</i>	1626
<i>arthavyakti</i>	.	1495	<i>bhrampśa</i>	1631
<i>udāratava</i>	.	1495	<i>anunaya</i>	1635
<i>ojas</i>	.	1496	<i>mālā</i>	1641
<i>kānti</i>	.	1498	<i>dākṣin্যa</i>	1646
<i>saṃādhaya</i>	.	1498	<i>garhaṇa</i>	1653
<i>akṣarasamghāta</i>	.	1506	<i>arthāpatti</i>	1657
<i>sobhā</i>	.	1513	<i>prasiddhi</i>	1664
<i>udāharanā</i>	.	1519	<i>prcchā</i>	1671
<i>hetu</i>	.	1523	<i>sārūpya</i>	1683
<i>saṃśaya</i>	.	1526	<i>manoratha</i>	1692
<i>dṛṣṭānta</i>	.	1530	<i>leśa</i>	1696
<i>prāpti</i>	.	1536	<i>saṃkṣepa</i>	1701
<i>abhiprāya</i>	.	1540	<i>gurūkīrtana</i>	1708
<i>nidarśana</i>	.	1545	<i>anuktasiddhi</i>	1712
<i>niruktaka</i>	.	1550	<i>priyokti</i>	1720
<i>siddhi</i>	.	1558						

13

The <i>alaṃkāras</i>	.	1734	<i>pravartana</i>	1756
<i>āśi</i>	.	1746	<i>spṛhā</i>	1758
<i>ākranda</i>	.	1748	<i>ksobha</i>	1760
<i>abhimāna</i>	.	1750	<i>arthaviśeṣana</i>	1763
<i>kapāta</i>	.	1752	<i>protsāḥana</i>	1767
<i>yācñā</i>	.	1754	<i>nīti</i>	1775

GENERAL INDEX

<i>ākhyāna</i>	.	.	.	1777	<i>paścāttāpa</i>	.	.	1823
<i>visarpa</i>	.	.	.	1782	<i>āśamsana</i>	.	.	1826
<i>ullekha</i>	.	.	.	1786	<i>ahaṅkāra</i>	.	.	1828
<i>uttejana</i>	.	.	.	1790	<i>adhyavasāya</i>	.	.	1830
<i>nivedana</i>	.	.	.	1794	<i>utkirtana</i>	.	.	1832
<i>parīvāda</i>	.	.	.	1797	<i>garva</i>	.	.	1835
<i>upapatti</i>	.	.	.	1800	<i>guṇānuvāda</i>	.	.	1837
<i>parihāra</i>	.	.	.	1804	The twenty-seven members of the <i>śilpaka</i>	.	.	1854
<i>udyama</i>	.	.	.	1806	The ten members of the <i>bhāṇaka</i>	.	.	1854
<i>āśraya</i>	.	.	.	1808	The thirteen members of the <i>vīthikā</i>	.	.	1855
<i>yukti</i>	.	.	.	1811	The seven members of the <i>bhāṇikā</i>	.	.	1855
<i>anuvṛtti</i>	.	.	.	1814				
<i>sāhāyya</i>	.	.	.	1816				
<i>akṣamā</i>	.	.	.	1818				
<i>praharṣa</i>	.	.	.	1821				

14

The <i>rasas</i>	.	.	.	1860	<i>atihasita</i>	.	.	1902
<i>śringāra</i>	.	.	.	1879	<i>apahasita</i>	.	.	1904
<i>hāsa</i>	.	.	.	1890	<i>karuṇa</i>	.	.	1906
The six divisions of <i>hāsa</i>				1893	<i>raudra</i>	.	.	1914
<i>smita</i>	.	.	.	1894	<i>vīra</i>	.	.	1926
<i>hasita</i>	.	.	.	1897	<i>bhayānaka</i>	.	.	1934
<i>vīhasita</i>	.	.	.	1898	<i>bibhatsa</i>	.	.	1949
<i>upahasita</i>	.	.	.	1900	<i>adbhuta</i>	.	.	1957

15

The <i>bhāvas</i> , <i>vibhāvas</i> , and <i>anubhāvas</i>	.	.	.	1975	<i>cintā</i>	.	.	2030
The <i>sthāyibhāvas</i>	.	.	.	1984	<i>moha</i>	.	.	2034
The thirty-three <i>vyabhicāri-</i> <i>bhāvas</i>	.	.	.	1994	<i>smṛti</i>	.	.	2038
<i>nirveda</i>	.	.	.	2002	<i>mati</i>	.	.	2039
<i>glāni</i>	.	.	.	2008	<i>vridā</i>	.	.	2040
<i>śaṅkā</i>	.	.	.	2012	<i>capalatā</i>	.	.	2044
<i>asūyā</i>	.	.	.	2017	<i>harṣa</i>	.	.	2046
<i>mada</i>	.	.	.	2019	<i>āvega</i>	.	.	2048
<i>śrama</i>	.	.	.	2021	<i>jadatā</i>	.	.	2052
<i>ālasya</i>	.	.	.	2024	<i>dhṛti</i>	.	.	2053
					<i>garva</i>	.	.	2054

GENERAL INDEX

<i>viśāda</i>	2056	<i>vitarka</i>	.	.	.	2088
<i>autsukya</i>	2060	<i>śauca</i>	.	.	.	2089
<i>nindrā</i>	2064	The eight <i>sāttvikabhbāvas</i>	.	.	.	2096
<i>apasmāra</i>	2068	<i>stambha</i>	.	.	.	2100
<i>prabodha</i>	2070	<i>sveda</i>	.	.	.	2109
<i>amarṣa</i>	2072	<i>romāñca</i>	.	.	.	2111
<i>avahittha</i>	2074	<i>svarabheda</i>	.	.	.	2114
<i>ugratā</i>	2077	<i>vepathu</i>	.	.	.	2115
<i>vyādhī</i>	2079	<i>vaivarnya</i>	.	.	.	2119
<i>unmāda</i>	2080	<i>aśru</i>	.	.	.	2123
<i>maraṇa</i>	2084	<i>pralaya</i>	.	.	.	2130
<i>trāsa</i>	2086					

16

The conventions of the stage	2139
------------------------------	---	---	---	---	---	------

17

The seven qualities (<i>guna</i>)		<i>guṇakathā</i>	.	.	.	2456
of the heroine	.	<i>udvega</i>	.	.	.	2462
<i>sobhā</i>	2295	<i>vilāpa</i>	.	.	.	2469
<i>kānti</i>	2303	<i>ātaṅka</i>	.	.	.	2476
<i>dīpti</i>	2308	<i>unmāda</i>	.	.	.	2484
<i>mādhurya</i>	2317	<i>jaḍatā</i>	.	.	.	2499
<i>dhairyā</i>	2321	<i>marāṇa</i>	.	.	.	2505
<i>prāgalbhya</i>	2326	The types of heroine	.	.	.	2518
<i>audārya</i>	2331	<i>vāsakasajjā</i>	.	.	.	2522
The four youthful periods		<i>virahotkanthitā</i>	.	.	.	2530
(<i>yauvana</i>)	2342	<i>khaṇḍitā</i>	.	.	.	2536
The jealousy (<i>māna</i>) of wo-		<i>vipralabdha</i>	.	.	.	2542
men	2382	<i>kalahāntarita</i>	.	.	.	2550
The four kinds of jealousy	2383	<i>prośitabhartṛkā</i>	.	.	.	2556
<i>mugdha</i>	2384	<i>svādhinabhartṛkā</i>	.	.	.	2568
<i>manāñmugdha</i>	2390	<i>abhisārikā</i>	.	.	.	2572
<i>samṛddha</i>	2396	<i>kulajā</i>	.	.	.	2576
<i>atiśamṛddha</i>	2403	<i>veśyā</i>	.	.	.	2580
The ten states (<i>avasthā</i>) of		The nine proper mo-				
heroine and hero	2419	ments for <i>kulajā</i> and				
<i>abhilāṣa</i>	2427	<i>veśyā</i>	.	.	.	2586
<i>cintā</i>	2436	(<i>sabhayā</i>)	.	.	.	2594
<i>anusmarāṇa</i>	2449					

GENERAL INDEX

18

The <i>ceṣṭālamkāras</i>	.	2599	<i>lalita</i>	.	.	2681
<i>līlā</i>	.	2606	<i>vikṛta</i>	.	.	2689
<i>vilāsa</i>	.	2618	<i>hāva</i>	.	.	2695
<i>vicchitti</i>	.	2625	<i>hela</i>	.	.	2704
<i>vibhrama</i>	.	2637	<i>vikṣepa</i>	.	.	2709
<i>kilakiñcita</i>	.	2651	<i>maugdhyā</i>	.	.	2717
<i>mottāyita</i>	.	2657	<i>mada</i>	.	.	2726
<i>kuttamita</i>	.	2663	<i>tapana</i>	.	.	2732
<i>bibboka</i>	.	2674				

19

[The minor forms of drama]						
<i>nātikā</i>	.	2745	<i>nālikā</i>	.	.	2935
<i>toṣaka</i>	.	2766	<i>avasyandita</i>	.	.	2940
<i>prakarara</i>	.	2776	<i>asatpralāpa</i>	.	.	2946
<i>vyāyoga</i>	.	2794	<i>vāgveni</i>	.	.	2955
<i>aṅka</i>	.	2798	<i>mṛdava</i>	.	.	2958
<i>ḍīma</i>	.	2803	<i>adhibala</i>	.	.	2967
<i>samavakāra</i>	.	2811	<i>chala</i>	.	.	2974
The three <i>vidravas</i>	.	2812	<i>trigata</i>	.	.	2981
The three <i>kapaṭas</i>	.	2816	<i>vyāhāra</i>	.	.	2985
The three <i>śrṅgāras</i>	.	2821	<i>gaṇḍa</i>	.	.	2990
<i>ihāmṛga</i>	.	2839	<div style="padding-left: 2em;"><i>dvyarthagāṇḍa</i></div>	.	.	2997
<i>bhāṇa</i>	.	2843	<div style="padding-left: 2em;"><i>leśagāṇḍa</i></div>	.	.	3007
The members of the <i>bhāṇa</i>		2850	<div style="padding-left: 2em;"><i>añcita</i></div>	.	.	3011
<i>geyapada</i>	.	2853	<div style="padding-left: 2em;">(<i>prapañca</i>)</div>	.	.	3017
<i>sthitapāṭhya</i>	.	2856	<i>goṣṭhī</i>	.	.	3026
<i>āśinapāṭhya</i>	.	2862	<i>saṃlāpa</i>	.	.	3028
<i>vaimūḍhaka</i>	.	2865	<i>śilpaka</i>	.	.	3029
<i>puṣpagandikā</i>	.	2869	The twenty-seven members			
<i>pracchedaka</i>	.	2872	of the <i>śilpaka</i>	.	.	3032
<i>saindhava</i>	.	2879	<i>utkāṇṭhā</i>	.	.	3038
<i>uktapratyukta</i>	.	2881	<i>avahittha</i>	.	.	3042
<i>uttarottaraka</i>	.	2887	<i>prayatna</i>	.	.	3046
<i>dvimuktaka</i>	.	2897	<i>grathana</i>	.	.	3053
<i>prahasana</i>	.	2900	<i>āśamsā</i>	.	.	3060
<i>vīṭhī</i>	.	2906	<i>tarka</i>	.	.	3066
The thirteen members of			<i>samśaya</i>	.	.	3071
the <i>vīṭhī</i>	.	2909	<i>tāpa</i>	.	.	3076
<i>udghāṭaka</i>	.	2913	<i>udvega</i>	.	.	3081

GENERAL INDEX

<i>maugdhyā</i>	.	.	.	3086	<i>halliśaka</i>	3154
<i>ālaśya</i>	.	.	.	3089	<i>śrigadita</i>	3157
<i>apratiपatti</i>	.	.	.	3094	<i>bhāṇikā</i>	3160
<i>vilāpa</i>	.	.	.	3097	The seven members of the					
<i>vāmya</i>	.	.	.	3101	<i>bhāṇikā</i>	3162
<i>anugamana</i>	.	.	.	3105	<i>vinyāsa</i>	3164
<i>vismaya</i>	.	.	.	3111	<i>upanyāsa</i>	3166
<i>sādhana</i>	.	.	.	3113	<i>virodha</i>	3169
<i>ucchvāsa</i>	.	.	.	3115	<i>anuvṛtti</i>	3172
<i>camaikāra</i>	.	.	.	3117	<i>sādhvasa</i>	3177
<i>śūnyatva</i>	.	.	.	3120	<i>samarpana</i>	3179
<i>pralobha</i>	.	.	.	3122	<i>sañjhāra</i>	3183
<i>vaiśāradya</i>	.	.	.	3126	<i>bhāṇī</i>	3184
<i>samphēṭa</i>	.	.	.	3130	<i>durmallikā</i>	3187
<i>āśvāsana</i>	.	.	.	3132	<i>preksaṇaka</i>	3192
<i>bodhana</i>	.	.	.	3137	<i>saptaka</i>	3198
<i>praharṣa</i>	.	.	.	3143	<i>rāsaka</i>	3205
<i>praśasti</i>	.	.	.	3145	<i>nāṭyārāsaka</i>	3210
<i>prasthāna</i>	.	.	.	3148	<i>ullāpyaka</i>	3213
<i>kāvya</i>	.	.	.	3151						

नाटकालक्षणरत्नकोशः

तुभ्यं तारे नमः ॥

अगणितगुणौ धसिन्धुर्नाटकविद्या प्रकाशिता येन ।

तमजमनादिमनन्तं गौरीकान्तं नमस्यामः ॥

कवीनां गुणवत्काव्यं कल्पपर्यन्तवर्तिनीम् ।

कीर्ति स्वर्गफलप्राप्तिहेतुभूतां प्रसूयते ॥

5

तद्गुणनिर्णयशास्त्रं प्रमाणमतो नाटकलक्षणं दशरूपकम्-
षिप्रणीतमन्यमुनिवाच्यैः संवलितं सोदाहरणं च वस्थ्यामः ॥

तत्काव्यं द्विधा विदधति सुधियः अव्यमभिनेयं च । अव्यं
मुक्तककुलककोशसर्गवन्धादिबद्धम् । अभिनेयं नाटकम् । (N 18, 2)
प्रकरणम् । प्रहसनम् । अङ्गः । व्यायोगः । भाणः । समव- 10
कारः । वीथी । डिमः । ईहामृगश्चेति । दैत्यतानि रूपकाणि ।
अन्यान्यपि नाटकालंकारार्थं वस्थ्यन्ते । तत्र रूपकेषूकृष्ट-
ताद्वहुगुणाकीर्णताच्च सर्ववृत्तिनिष्पन्नस्य नाटकस्यैव स्वरूप-
निरूपणमभिधीयते ॥ यथाह भगवान्पितामहः ।

धर्मादिसाधनं नाट्यं सर्वदुःखापनोदकृत् ।

15

अनुसेवधमृष्यस्तस्योत्थानं तु नाटकम् ॥

ज्ञाग्न्यः पाठ्यमभून्नीतं सामन्यः समपद्यत ।

यजुर्भ्यौ ऽभिनया जाता रसाश्चार्थवरणः स्मृता इति ॥

भरताचार्योऽप्येवंविधं नाट्यविषयं नाटकं प्रस्तौति ।

न तच्छास्त्रं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।

N 1, 82-
19, 117

न तत्कर्म न योगो वा नाटके यत्र विद्यते ॥

महारसं महाभोग्यमुदात्तवचनान्वितम् ।
महापुरुषसंचारं सालंकारं तु नाटकम् ॥

अन्ये ५ प्राचक्षते ।

25

अथि शक्येत विद्विभुक्तिरभ्यासकौशलात् ।
न तु नाटकविद्येयं सर्वलोकानुरज्जनी ॥
तत्किमिदं नाटकं नाम । उच्यते । देवादीनां पूर्ववृत्तानुच-
रितम् । तदाह भरताचार्यः ।

N 1, 84 =
19, 119

30

देवतानां मनुष्याणां राजां लोकमहात्मनाम् ।
पूर्ववृत्तानुचरितं नाटकं नाम तज्जवेत् ॥

तत्किमात्मकम् ॥

N 18, 10-
11

35

प्रख्यातवस्तुविषयं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।
राजर्षिवंशचरितं तथा दिव्याश्रयोत्तितम् ॥
नानाविभूतिसंयुतमृद्धिविलासादिभिर्गुणैर्युक्तम् ।
अङ्गप्रवेशकाद्यं भवति हि तन्नाटकं नाम ॥

तथा पुनरप्याह ।

N 18, 12

नृपतीनां यच्चरितं नानारसभावचेष्टिर्वेद्यहुधा ।
मुखदुःखोत्पत्तिकृतं विज्ञेयं नाटकं नामेति ॥

तत्र प्रख्यातवस्तुविषयमिति । राजर्षिवंशजातानां राजां
40 प्रसिद्धमाख्यानं वस्तु । यत्खलु लोकानामनुरज्जनं कर्म ।
यथा रामस्य पितुराजानुष्ठानादिदुष्करक्रियाध्यवसायः । प्रि-
यापहारमन्युप्रतिकरणोचितरावणवधविक्रमानुष्ठानधर्मः । तथा
जीमूतवाहनादीनां शरीरदानादिदुष्करक्रियाचरणम् । एवंभू-
तमाख्यानं वस्तुविषयो यस्य । राजर्षिवंशचरितमिति । सोम-
45 सूर्यवंशजातानां चरितम् । दिव्याश्रयोत्तितमिति । दिव्यानां

महेश्वरजीमूतवाहनादीनां चरितम् । सुखदुःखोत्पत्तिकृतं तदे-
तद्रामयुधिष्ठिरवृत्तान्तेष्वभिव्यक्तमेव ॥ तस्यैवंविधस्य नाटक-
स्येति वृत्तं भवति उपात्तं प्रतिसंस्कृतं च । उपात्तं पुराणसिङ्गम् ।
रामादिवृत्तान्तः प्रतिसंस्कृतम् । उपात्तं केवलं कविना किंचि-
दुत्पाद्यवस्तिवति मुनिवचनात्पपञ्चितम् । यथा नागानन्दे⁵⁰
गौरीगृहाद्यङ्कचयम् । वर्तमानमपि नृपतेर्महाभूतस्य कवि-
बुद्धिप्रकर्षादासादितबीजविन्वांटिकं यदि भवति भवत्येव ना-
टकविषयम् ।

2

तस्येति वृत्तस्य पञ्चावस्था भवन्ति ।

संसाध्ये फलयोगे तु व्यापारः कारकस्य यः ।

तस्यानुपूर्वा विज्ञेयाः पञ्चावस्थाः प्रयोक्तृभिः ॥

यथारम्भः प्रयत्नश्च प्राप्निसंभव एव च ।

नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः ॥ इति ॥

तत्र बीजस्यौत्सुक्यमाचबन्ध आरम्भः । यथा कोश-
लाङ्के ।

गुरोराज्ञा यत्र प्रभवति नितान्तं न निष्ठतिर्

सुदे ज्ञातिप्रीतिर्भवति न पुनः कार्यपरता ।

न नन्दन्त्युदृत्ताः प्रियमुपगता यत्र सुहृदो

गुणा हीष्टा यत्र प्रवृत्तिचपला नार्थविषयाः ॥

एतद्विधातुमयमारम्भः ॥

प्रयत्न इति । फलयोगमपश्यत एव तत्र व्यापारः प्रयत्नः ।

यथा कुलपत्न्यङ्के ।

जातं मे पर्वेण भस्त्ररजसा तच्चन्दनोद्भूतमिति ॥

¹ ms. त । रा

² ms. त्वा

प्राप्निसंभव इति । भावमाचेण फलस्य या प्राप्निः सा
७० प्राप्निसंभवः । यथा सुग्रीवाङ्के ।

तद्वितिङ्गप्रभामिः स्रुतकनकगिरिभान्तिसुत्पादयन्तो
 वक्त्रैर्लोच्चारसाभैः सपदि विद्धतानेकसूर्यामिव दाम् ।
 वेष्टज्ञाङ्गुलहेलाचलितशतगिरिव्यक्तवन्यां धरित्रीं
 कुर्वाणाः संपतनु चय इव महतो वानरा राजसेषु ॥

७५ अत्र सीतोपलब्धिमाचेण राक्षसानां वधाध्यवसायः ।
नियता निश्चिता फलप्राप्निरूपस्थितैवेति यावत् । यथा वेरी-
संहारे ।

VenI. 6, 12

पूर्यनां सखिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाच्च ते
 पाद्याली सुचिरोज्ज्ञाते ऽपि कबरीवन्धे करोतु चणम् ।
 ८० रामे शातकुठारभासुरकरे शत्रुद्धुमच्छेदिन
 क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतव्याजौ कुतः संशयः ॥

अथ वा ।

अरातेरपचयपरंपरा नियता च फलप्राप्निरित्यशमकुटः ।

यथा जानकीराघवे षष्ठे ६ङ्के लक्ष्मणः ।

८५ दूरप्रोन्नतकुश्कर्णवितपीच्छन्नस्वया शक्रजित
 स्खाणुः च्छाङ्गमितो निकुञ्जगहनः कुशः स चोच्छुलितः ।
 पौलस्यैवजरहृमस्थितमनीकानामदुर्गे ऽस्मि ते
 ध्वसेयं व्यसनाटवी किमधुनाप्याद्यो यदुत्ताम्यति ॥

अभिप्रेतमनुरूपं क्रियाफलं यत्र निष्पन्नं स फलयोगः ।

९० यथा जानकीराघवे प्रथमाङ्के ।

सीता सभयम् । अइ रामभद्रं परिचायाहि हरदि मं रक्खसाधमो ।¹

प्रियंवदा । हला म भाआहि । जइ असौ तुमं हरिस्सदि तदा वाणरचत्रप-
 रिवुदो समुद्रकान्नारं विलङ्घ्य रामभद्रो एदं रक्खसाधमं वावादइस्सदि तुमं
 च पच्चाहरइस्सदि त्ति तङ्केमि ॥²

¹ अथि रामभद्रं परिचायस्त । हरति मां राज्ञसाधमः ।

² हला मा भैष्मीः । यद्यसौ त्वां हरिष्वति तदा वानरचयपरिवृतः समुद्रकान्नारं
 विलङ्घ्य रामभद्रं एनं राज्ञसाधमं व्यापादिष्विष्टि त्वां च प्रत्याहरिष्वतीति तर्क-
 यामि ।

इति सुख्यसंधौ उदीर्णे यद्रावणव्यापादनं सीताप्रत्याहरणं 95
तन्निर्वहणसंधौ

लङ्घाधीशप्रभृतिरिपवो धातितास्ते च साध्वी
लब्धा सीतेव-

आदिना इयमपि साधितम् । इति पूर्वोक्तस्याविरोधेन राव-
णस्य यो वधः सीतायाश्च प्रत्याहरणं स फलयोगः प्रति- 100
पत्रव्य इति ।

एताश्च पञ्चावस्थाः संक्षेपतो मातृगुप्तेन कथ्यन्ते ।

प्रारम्भो रावणवधे खरप्रभृतिवैशसम् ।

प्रयत्नः शूरपूर्णखया कृतः सीतापहारतः ॥

सुग्रीवस्य तु सख्येन संजातः प्राप्तिसंभवः । 105

नियता फलसंप्राप्तिः कुम्भकर्णादिसंक्षये ॥

यो देवै राक्षसपतेः कार्यो दुष्टमत्तर्वधः ।

फलयोगः स रामस्य धर्मकामार्थसिद्धये ॥

एतत्तु राघवाभ्युदये सुव्यक्तमेव ।

3

तन्नाटकं मिश्रं कर्तव्यम् । उत्तमाधममध्यमपाचाणां भा- 110
षाभिर्मिश्रं कर्तव्यम् । भाषाश्च

मागध्यवन्तिका प्राच्या शौरसेन्यर्थमागधी ।

N 17, 48

वाह्नीकी दाक्षिणात्या च सप्तैताः परिकीर्तिताः ॥

तद्विभागो ऽन्यच्च दर्शयितव्यः । इह तु यन्थविस्तरभयान्न
दर्शितः । मृदुशब्दाभिधानं च कर्तव्यमिति । मृदुः सुकुमारः (N 19, 126)
शब्दो ऽच्च विधातव्यः । अभिधानमपि प्रसिद्धं सुबोधनामृदु
कर्तव्यं । न तु मा स्यृशेति वक्तव्ये लक्षणाधीनतया मा

स्म स्पांक्षीरिति न वक्तव्यम् । चन्द्रमुखीति वक्तव्ये धवलसु-
मुखीति न वक्तव्यमित्यर्थः ।

120 नाटकादीन्येतानि भारतं वर्षमधिकृत्य कर्तव्यानि । यच्चैव
सुखदुःखयोः संभवः । अन्यत्र सुखमेव न दुःखम् । अन्यवर्षे-
ष्वपि ये पर्वताः सन्ति तेष्वपि संभीग एव न दुःखमस्ति ।
अत एवाचार्यः ।

N 18, 142-
145

तज्जारते ऽच वर्षे कर्तव्यं काव्यबन्धेषु ।

125

तस्माज्जारतमिष्टं वर्षेष्वेतेषु विदितेषु ॥

उपवनगमनक्रीडाविहारनारीरतिप्रमादाः स्युः ।

तेषु [हि] वर्षेषु सदा न ^१तच ^२ दुःखं न वा शोकः ॥

ये ^३ तेषामपि वासाः पुराणवादेषु पर्वताः कथिताः ।

[सं]भोगस्तेषु भवेत्कर्मारम्भस्तथा ह्यस्मिन्निति ॥

130

शेषः सुबोध एव ।

4

(N 19, 19)

आस्य च नाटकस्य पञ्चार्थप्रकृतयो भवन्ति । नाटकीयव-
स्तुनः पूर्वोक्तस्य पञ्च प्रकृतयः स्वभावा भवन्ति । नैतान्प-
रित्यज्य नाटकार्याः संभवन्ति । तद्यथाचार्यः ।

N 19, 20

अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ।

135

बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ॥

बीजं नाटकार्यस्य फलभूतस्य कारणम् । तद्यथा

N 19, 21

किंचिन्माचं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति ।

यावत्फलावसानं च तद्बीजमिति कीर्तितम् ॥

¹ ms. प्रा² ms. तु³ ms. चेतु

किंचित्स्तोकं श्वेषच्छायोपक्षेपप्रभृतिभिरङ्गैः समुद्दिष्टं
कथितम् । बहुधा विसर्पति फलावसानं यावत्तद्वीजमित्यर्थः । 140
अन्यस्त्वाह ।

इष्टार्थसाधनं बीजमुप्रमुत्पातमुद्भवतम् ।

अन्विष्टं फलितं पञ्च संदिष्टान्दर्शयेन्क्रमात् ॥ इति ॥

तत्र प्रश्नेषो द्वार्थवचनम् । छाया कथासाम्यम् । उपक्षेपः
अर्थोपस्थानमेभिरङ्गैस्तद्वीजमुच्यते । यथा श्वेषः । वेण्यां 145

सत्पदा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्भारम्भाः ।

निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशाचेदिनीपृष्ठे ॥

¹ छाया यथा¹ जानकीराघवे ।

नीतां दुर्गमगाधवारिधितत्वं दैत्येन हत्वा च तं
यः पृथ्वीं भुजगेन्द्रभोगभवनं प्रत्यानयत्वेयसीम् ।

क्रीडाक्रोडतनुः स कैटभरिषुः पुष्णातु युष्माङ्गत्
स्वास्थ्यस्त्वयनैकहेतुरमरैः सानन्दमभ्यर्चितः ॥

Ven. 1, 6

150

उपक्षेपः । कुन्दमालायाम् ।

क एष आर्याद्वचेन मे साहायकमिवाचरति । निरूप्य ।

लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति

रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।

निर्वासितां पतिगृहाद्विजने वने उस्मिन्

सीतां वनाय परिकर्षेति लक्षणो उच्यम् ॥

Kunda-
mālā 1, 8

बिन्दुः । बिन्दुरिव विच्छिन्नायामपि धारायां यथा जल-
बिन्दुः पठलपर्यन्तेष्वन्तरान्तरालव्यनिजनिपातः पयसां पत- 160
नमभिव्यज्यति तथायमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यथा ।

प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम् ।

यावत्समाप्तिं कार्यस्य स बिन्दुरिति कथ्यते ॥

N 19, 22

आनुषङ्गिककार्यान्तरेण प्रधानप्रयोजनस्य विच्छेदे उपि

¹ ms. छायया

165 संवृते कथायास्त्वविच्छेदहेतुः स बिन्दुः परिकीर्तिः । यथा
वेण्यां भीमः ।

Ven. I. 1, 8

लाञ्छागृहानलविषाङ्गसभाप्रवैशः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः ग्रहय ।
आष्ट्रष्ट पाण्डव वधूपरिधानकेशान्
खल्ला भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

170

इत्यनेकधा दुर्योधननिकारपरं परां दर्शयन्प्रयोजनस्य कुरु-
कुलक्षयस्यानुबन्धं दर्शयति ॥

अन्ये तु । यद्वि नाटकार्थस्य प्रकृतिभूतमवमानोत्साहाभ्यां
प्रत्यङ्कं परिकीर्त्यते स बिन्दुः । यथा राघवाभ्युदये केक्याः
175 प्रत्यङ्कमुल्कीर्तनम् । वेण्यां च कीर्त्यते द्रौपदीकेशाकर्षणम् ।
उत्साहे च नागानन्दे जीमूतवाहनस्य सर्वाङ्के कीर्तनमिति ॥
स च कार्यस्य समाप्तिं यावत्प्रवर्तयितव्यः । यथा जानकीराघवे
संहाराङ्के रामः ।

180

ताताञ्चायां ख्यतमविद्यतं केक्यीप्रार्थितानां
लव्यस्तेषामवधिरटवीवाससंवत्सराणाम् ।
लङ्काधीशप्रभृतिरिपवो धातितास्ते च सीता
साध्वी लव्या किमधिकमतः प्रार्थये त्वां सुरेण्ट ॥

185

अथैष बिन्दोरपरः पक्षः । यथा रावणस्य वधे । मारीच-
खरादिसैन्यकुम्भकर्णेन्द्रजितामनवरतवधदर्शनम् । कौरवाणां
च द्रोणादिवधदर्शनमिति ।

पताका धजोपरिनिहितपताकेव पताका यथेयमेकदेशे
स्थायिनी सकलं सैन्यं द्योतयति । तथा चेयमयि नाटकैकदे-
शवर्तिनी नाटकं सकलमेव प्रकाशयति ॥ तद्यथा

N 19, 23

यद्वृत्तं हि परार्थं स्यात्प्रधानस्योपकारकम् ।

190

प्रधानवच्च कल्प्येत पताका साभिधीयते ॥

यस्या वृत्तं वर्तनं परार्थं परप्रयोजनार्थं प्रधानस्योपकारकं
भवेत् । स्वयमपि पौरुषातिशयार्थं प्रधानवत्कल्पेत् सा पताका ।
यथा वेरणां कर्णस्य चरितं दुर्योधनमुपकर्तुं प्रवृत्तं स्वपौरु-
षार्थमपि । सा च गर्भे इवमर्शे च निवर्तत इति नात्यनिक-
मेतदवगन्तव्यम् । अन्ये पताकेत्युपनायकचरितमेव स्थूलार्थ- 195
मुपवर्णयन्ति । तेनानन्तरव्याख्यापि सिध्यति । उपनायकेन
नायकमुपकर्तुं प्राधान्यमवलम्ब्य यत्क्रियते सा पताका यथा
मकरन्दस्य माधवमुपचिकीष्टोर्मालतीरूपत्वादिकमिति ।

प्रकरी पुष्पप्रकरवन्निहिता या शोभां जनयति सा प्रकरी ।
तद्यथा ।

फलं प्रकल्पते यस्याः परार्थं केवलं बुधैः । 200
अनुबन्धविहीनां तां प्रकरीमिति निर्दिष्टेत् ॥ N 19, 24

यस्याः फलं प्रयोजनं परार्थं परस्य हेतोः प्रकल्पते
जायते । अनुबन्धो नैरल्येण प्रवर्तनं तेन विहीनां त्यक्ताम् ।
उत्पन्नप्रनष्टामित्यर्थः । यथा कुलपत्न्यङ्के । 205

जटायुः । आः जुद्रराचसापसद क्व मे सुतवधूमपहृत्य गच्छसीत्वादि ।
रावणजटायुषोर्वृत्तान्तेष्वभिव्यक्तमेव ।

कार्यम् ।

यदर्थे काव्य आरम्भः सिङ्गे यस्मिन्समापनम् ।

आनुषङ्गिकसंपन्नं तत्कार्यमिति कथ्यते ॥ 210

यदाह भरतः ।

यदाधिकारिकं कार्यं पूर्वमेव प्रकीर्तितम् । N 19, 25

तदर्थो यः समारम्भस्तत्कार्यमिति कीर्तितम् ॥

पूर्वमेव परिकीर्तिमिति द्विविधं कार्यमाधिकारिकमानु-

215 षड्जिकमिति । यथा ।

N 19, 1

इतिवृत्तं हि नाद्यस्य शरीरं परिकीर्तिम् ।

पञ्चमिः संधिभिर्यस्य विभागः परिकल्पयते ॥

N 19, 2

इतिवृत्तं द्विधा चैतद्बुधस्तु परिकल्पयेत् ।

आधिकारिकमेकं स्यात्प्रासङ्गिकमथापरमिति ॥

220

इतिवृत्तमाख्यानं नाटकस्य शरीरं यद्बुधस्तद्विधा कारयेत् ।

एकमधिकृतं विन्द्याद्वितीयमानुषद्जिकम् ।

N 19, 3

यत्कार्यं हि फलप्राप्नेः समर्थं परिकल्पयते ।

तदाधिकारिकं ज्ञेयमन्यत्प्रासङ्गिकं विदुः ॥

फलप्राप्निप्रधानभूतमाधिकारिकं तस्मादत्यत्प्रासङ्गिकम् ।

225

रावणस्य वधे कार्यं यथाभूदानुषद्जिकः ।

सुग्रीवमात्मसाकृतुं वधो रामेण वालिनः ॥

अन्यस्त्वाह । कथायामेव कथान्तरमुपकारकृदानुषद्जिकमिति

N 19, 5

कारणात्फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।

तस्योपकरणार्थं तु कीर्त्यते ह्यानुषद्जिकम् ॥

230

तदर्थो यः समारम्भ इत्याधिकारिकस्यैव निष्पत्तये यः

समारम्भ उद्यमो विधीयते । प्रधानकार्योपक्षेप इत्यर्थः ।

यथा वेण्याम् ।

प्रवेशकालः किल तत्र भवत इत्यादि ।

VenI. 1, p.
8, 2

एषां बीजादीनां क्वापि कस्यचित्प्राधान्यमन्येषां गुणभावः ।

N 19, 26

एषां तु यस्य येनार्थो यतश्च गुण इष्टते ।

तत्प्रधानं तु कर्तव्यं गुणभूतान्यतः परमिति ॥

तच्चाङ्गप्रवेशकाद्यमिति । अङ्गश्चाख्यानग्रन्थस्य परिच्छेद- (N 18, 13)
यिता । स च संध्यङ्गवशादस्यैव नाटकस्यावस्थां प्रसमीक्ष्य
बिन्वादीनां विस्तराद्वा कर्तव्यः । पञ्चादिदशसंख्यापर्यन्तः ।
स¹ रङ्गजातस्य चानुबन्धाङ्गवति ।

240

नानाविधानयुक्तो² भावै रसैश्च गूढो भवेत् । (N 18, 14)

नानाविधानानि बहवः प्रयोगास्तैर्युक्तः । भावैरिति ।
स्थायिभिस्त्वासादिभिर्निर्वेदादिभिर्व्यभिचारिभिः सात्त्विकैरपि
रोमाञ्चादिभिर्भावैः । रसैश्च शृङ्गारादिभिर्गूढ उपगूढो भवेत् ।

यत्त्वार्थस्य समाप्तिर्यच्च च वीजस्य भवति संहारः । N 18, 15

किंचिद्वलयविन्दुः सोऽङ्गः इति सदावगन्तव्यः ॥

यत्त्वार्थस्यानुषङ्गिकस्य समाप्तिः । वीजस्य प्रधानार्थस्यां-
शतः संहरणम् । स्तोकश्च बिन्दोः प्रचारः सोऽङ्गादवगन्तव्यः ।

ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्येकचरितसंभोगः । N 18, 16

नानावस्थोपेतः कार्यस्त्वङ्गे ऽविकृष्टश्च ॥ 250

नाटके नायकाश्चतारः पञ्च वा स्युस्तेषां चरितसंभोगः ।
नानादशायुक्तोऽङ्गः कार्यः । अविकृष्टश्च स चरितसंभोगः ।
आख्यानवस्तुनादूरवर्ती कर्तव्यः । य आधिकारिककार्यस्य
संनिधीयत इत्यर्थः । न केवलं नायकानाम् । नायकदेवी-
परिजनपुरोहितामात्यसार्थवाहानां नैकरसान्तरविहितश्चरि- 255
तसंभोगोऽप्यङ्गः स वेदितव्यः ।

नायक इति बीजविन्वादिसंवलितस्य नाटकस्य नाथ्यमन्तं
नयतीति नायकः । स एव धर्मकामार्थफलभागभवति ।

¹ ms. सस with + above second स

² ms. add. सौ

परार्थसंपादनाङ्गम् । इष्टाङ्गनालाभाक्तामम् । अपूर्ववस्त्व-

260 धिगमादर्थमधिगच्छति । सर्वथा येन सर्वं समाप्तते स खलु

(N 24, 3) नायकश्चतुःप्रकृतिकः । धीरोङ्गतः । धीरललितः । धीरोदात्रः ।

धीरप्रशान्तश्च । तत्र धीरोङ्गता देवता । धीरललितो नृपतिः ।

धीरोदात्रः सेनापतिरमात्यश्च । धीरप्रशान्तः श्रोत्रियः सार्थ-

वाहश्च । एभ्यो भिन्नाः संकीर्णकाः । पादचारेषु बोङ्गव्यास्तत्र

(N 24, 7) त इति । नायिकाश्च दिव्या राजपत्न्यः कुलजावेश्याप्रभृतयः ।

किं नाठ्यम् । नाठ्यमनुकरणं यथा ।

N 19, 116 अवस्था या तु लोकस्य सुखदुःखसमुद्भवा ।

तस्यास्त्वभिनयः प्राञ्जीनाठ्यमित्यभिधीयते¹ ॥

कोऽभिनयः । अभिमुखं नयत्यर्थानित्यभिनयः । संनिहि-

(N 18, 27) तनायकाङ्गश्च कार्यः । ये नायकाः पूर्वं कथितास्ते तत्र

संनिहिताः कर्तव्याः । नायको नायिका नायकौ । एकः

प्रधानो नायकः । अपरश्च तस्योपनायकः । हन्तव्यश्च नायक

एव । एषामेकतमस्य संनिधिनाङ्गः कर्तव्यः । यथा प्रतिज्ञा-

भीमे भीमः । सुन्दरभानुमत्योर्दुर्योग्यनः । अश्वत्थामा स एव ।

275 धृतराष्ट्रः स एव । संहारे तु² युधिष्ठिरः । प्रधाननायकसंनि-

धिरपि दृश्यते क्वचित् । यथा मायामदालसे पञ्चस्त्वयङ्गेषु

कुवलयाश्वः । नागानन्दे च पञ्चस्त्वपि अङ्गेषु जीमूतवाहन

इति ।

N 18, 18 क्रोधप्रसादशोकाः शापोत्सर्गादि विद्रोहाहौ ।

280 अङ्गुतसंश्रयदर्शनमङ्गे प्रत्यक्षजानि स्युः ॥

अङ्गे तस्मिन्नेतानि प्रत्यक्षजानि स्युः । क्रोधः कोपः

¹ Cp. Anarghar āghva, comm. p. 9 (Km. 5), where the sloka is attributed to Bharata.

² ms. शु

³ ms. ङ्गे

प्रसादः प्रसत्तिः शोकः आक्रन्तः शापोत्सर्गः शापप्रदानं
विद्रवः शङ्खाभयचासकृतो द्रवः उद्वाहः विवाहः अङ्गुतका-
रिणां दर्शनम् ।

युद्धं राज्यभंशो मरणं नगरोपरोधनं चैव ।

N 18, 19

न प्रत्यक्षाणि सन्ति¹ प्रवेशकैः संविधेयानि ॥

युद्धादिकं नाङ्के प्रत्यक्षं कर्तव्यम् । प्रवेशकैरेव वक्तव्यम् ।
यथा कुम्भाङ्के । तिलोत्तमाभानुमतीभ्यां कुम्भर्णस्य युद्धमा-
वेदितम् । लङ्कोपरोधनं च प्रावृडङ्के कङ्कालकेन वालिमरणं
च । नलविजये चतुरिकामालवीभ्यां नलस्य राज्यभंशः । 290
नाङ्के ऽभ्युदयिनः शत्रोरपि वधः कर्तव्यः । अपसरणं संधि-
र्यहणं वा । एतत्रु नाटके नात्यनितिकम् । यतो रावणदुर्यो-
धनकंसाटीनां वध एव स तु न साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः । प्रकरणे
पुनः कवेः स्वातन्त्र्यात्संधादिः सकृदिष्यः । यथा चाहृदत्त-
राष्ट्रियेण सह संधिरेव दर्शितः ।

295

एकदिवसप्रवृत्तः कार्योऽङ्के सप्रयोगमधिकृत्य ।

N 18, 22

आत्माने यदस्तु वक्तव्यं तदेकदिवसमालभ्याङ्के कर्तव्यम्² ।
अन्यस्तु वासरार्धकृतो ह्यङ्के इति । अपरश्च एकरात्रीकृतमेक-
वासरकृतमङ्के वक्तव्यमिति । यत्र तु कार्यवशालकालभूयस्त्वं
तदस्मिन्नङ्के प्रवेशकेन वक्तव्यम् । न तु वर्षादतिक्रान्तं यदुच्यते 300

वर्षाटूर्ध्वे न कदाचिदिति ।

(N 18, 21)

तदेतद्बहुकालप्रणेयं नाङ्के विधेयमित्यर्थः । अस्मिंस्त्वङ्के ।

नाहेतुकः प्रवेशोऽङ्के कस्यापि जायते त्वपि ।

निष्क्रान्तिरपि ततः स्याद्वालभ्यार्थं प्रसङ्गं च ॥

¹ ms. भवति

² ms. कर्तव्याङ्के कर्तव्यम् ।

³ ms. व

(N 18, 26 ;
19, 104) संप्रत्यङ्गविधया प्रवेशकादय उच्यन्ते । तत्र प्रवेशकः

प्रवेशयति पाचाणि रङ्गमिति प्रवेशकः । यथाह मुनिः ।

N 18, 33

अङ्गान्तरानुसारी संक्षेपं समधिकृत्य विबद्धिः ।

प्रकरणाटकविषये प्रवेशकः संविधातव्यः ॥

स च ।

N 18, 27

परिजनकथानुबद्धः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ।

परिजनः दासीदासकञ्चुकिप्रभृतयः कथानुबद्धाः परस्परं
नायकस्य कथानुबन्धप्रवृत्ताः । अथ वा कथानुबद्धा ये नीचम-
ध्यमास्ते प्रवेशकाः कर्तव्याः । रामस्य वनमधिवसतः क्व तथा-
विधः परिजनः । सुग्रीवसख्यात् हनुमदादयः । मातृगुप्तः ।

315

विटतापसविप्राद्यैर्मुनिकञ्चुकिभिः ।

इति प्रवेशकं वर्णयति । अन्यस्तु ।

प्रक्रमाधीनः प्रवेशको नाम ।

तत्र सर्वेषामुदाहरणम् । ऐवतीपरिणये तृतीये ऽङ्गेतापसः ।
अभिज्ञाने तृतीये विप्रः । शशिकामदत्ते तृतीये विटः ।
320 दास्यादयस्तु प्रसिद्धा एव । प्रक्रमाधीनस्तु अश्वत्थामाङ्गे-
युज्जप्रस्तावमधिकृत्य वसागन्धारुधिरप्रियौ राक्षसौ । तयोरु-
दात्तमपि वचनम् ।

Venī 3, p.

69, घ

कदाइ दुवदशुद्दलोशेण [अम्हेचि] वावादेदि त्ति¹ ।

अत एव मायामदालसे तृतीये ऽङ्गे गृध्रमिथुनं कुम्भाङ्गे-
325 तिलोत्तमाभानुमतीविद्याधरीड्यम् । स च संक्षेपमधिकृत्येति ।
आख्यानकं न सर्वमङ्गे प्रणेतव्यम् । न संक्षेपाङ्गे दिवसकृते

¹ कदापि दुपदशुतरोषेणावामपि व्यापादयतीति । ms. कदाइ इयदशुद्दलसेन
--- वावादेदित्ति ।

दिवसार्धकृते मासकृतं वर्षकृतं वा सकलमुपदर्शयितुमतः
संक्षेपार्थं प्रवेशकः कर्तव्यः । संक्षेपः समासः । प्रकीर्णसंग्रहणं
समासमाचक्षते । अतः प्रवेशकेन कथासंग्रहणं कार्यम् ।
अनन्तरस्य पाचस्य प्रवेशो ऽभिधेयः । यताह ।

330

असूचितस्य पाचस्य प्रवेशो नैव विद्यते । इति ।

स चाङ्गान्तरसंधिषु कर्तव्यः । तचाङ्गस्यादौ न तु मध्या-
नयोरित्यर्थः । इदं प्रवेशकलक्षणमन्यचाप्याचार्याह ।

नोन्नममध्यमपुरुषैराचरितो नायुदान्तवचनकृतः ।

N 18, 34-
35

प्राकृतभाषाचारः प्रयोगमासाद्य कर्तव्यः ॥

335

कालोत्थानगतिरसव्यत्यासारम्भकार्यविषयाणाम् ।

अर्थाभिधानभूतः प्रवेशकः स्यादनेकार्थः ॥

उत्तमपाचं न प्रवेशके नीच एव कर्तव्यः । यथा शक्त्यङ्गे
वानरद्वयम् । तदेव नोदान्तवचनं तदेव प्राकृतभाषाचारम् ।
फलमस्याह । कालोत्थानस्य कालसंख्यानार्थं गतेर्दूरदेशग- 340
मनस्य रसव्युदासारम्भस्य रसानामन्यथाकरणस्य प्रयोगाभि-
धानभूत इत्यनेकप्रयोजनः प्रवेशकः स्यात् । यदा च तापसा-
द्यः प्रवेशकाः सन्ति तत्र संस्कृतपाठ एव विशेषः ।

बह्वाश्रयमर्थं प्रवेशकः संक्षिप्तसंधौ ।

N 18, 87

बहुचूर्णपदोपेतो जनयति खेदं प्रयोगस्य ॥

345

पूर्वार्धस्य प्रयोजनं कथितमेव । बहुचूर्णपदोपेत इति ।
गद्यं स्याच्चूर्णमुक्तलिका वृत्तगन्धि चेति । चूर्णं स्तोकसमासं
खण्डशः प्रवृत्तपदम् । यद्दनकमिति वदन्ति । उक्तलिका

¹ ms. बुदा and so the commentary, but see the Kāśī edition 20, 34.

बहुसमासात्मिका । वृत्तगन्धि वृत्तस्य यच्च गन्धो लक्ष्यते तद्वृत्त-
350 गन्धि । चूर्णकमित्युपलक्षणमेतत् । बहुपाठको न प्रवेशकः ।
यदुक्तं बहुचूर्णपदोपेतः प्रवेशको न कार्यः । किं स्यात् ।
जनयति खेदं प्रयोगस्य । द्रष्टृजनानां खेदमावहतीत्यर्थः ।
अतो गद्यपद्याभ्यां तस्य पाठो विधेयः । ते च गद्यपद्ये ।
गद्यमपादः पदसंतानो गद्यमिति । पद्यं चतुष्पदीवृत्तमिति ।
355 छन्दोविच्छिन्नपाठचतुष्यस्य गुम्फेनेति । आचार्या बहु
व्याचक्षत इति ।

N 18, 88

यच्चार्थस्य समाप्तिर्न भवत्यङ्के प्रयोगबाहुल्यात् ।

बहुवृत्तान्तात्पकथैः प्रवेशकैः साभिधात्व्या ॥

पूर्वस्मिन्नङ्के प्रयोगानां बाहुल्यात् । अर्थस्य कार्यस्य
360 समाप्तिर्न भूता सा परस्मिन्नङ्के कर्तव्या । बहुतरे ऽपि वृत्तान्ते
अत्पकथैः स्वत्पवचनैः समापनीया इत्यर्थः ।

विष्कम्भकः । प्रवेशकस्तावदुक्तः । विष्कम्भकः । आह चारायणः ।

प्रकरणनाटकयोर्विष्कम्भक इति ।

प्रवेशकस्थानीय एवासौ । परमियांस्तु विशेषः ।

365 कुतो ऽपि स्वेच्छया प्राप्तः संबद्धो नोभयोरपि ।

विष्कम्भकः स विज्ञेयः कथार्थस्यापि सूचकः ॥

कुतो ऽपि हेतोः स्वयमेवागतः । संबद्धो नोभयोरपि
नायकतद्विपक्षयोरपि न प्रतिबद्धः । हर्षाद्विष्कम्भेन विष्कम्भक
उच्यते । यथा नागवर्माङ्के यज्ञसोमः ।

370 कुलपतिरेव न वेवलमहमपि हर्षाज्जडीभूत इत्यादि ।

स च द्विविधो ज्ञेयः । संस्कृतभाषी शुद्धः । मालतीमाधवे

सौदामनीवत् । तथाविध एव नीचेनानुगतः संकीर्णः ।
रामानन्दे क्षपणककापालिकवत् ।

न महाजनपरिवारं कर्तव्यं नाटकं प्रकरणं वा ।

N 18, 89

ये^१ तत्र कार्यपुरुषाश्चत्वारः पञ्च वा [ते] स्युः ॥

375

नायकस्य तद्विपक्षस्य च ये ये महाजनाः प्रधानभूताः ।
न ते सर्वे नाटकप्रकरणयोः परिचारकत्वेन व्यापारयितव्याः ।
तेषां मध्ये कार्यावलम्बिनश्चत्वारः पञ्च वा कर्तव्याः । अपरे
वहिरेव कार्यतः कीर्तनीयाः । अङ्के ३येक एव निर्वाहयिता
कर्तव्यः । तस्यैकस्य क्रोधशोकादयः प्रत्यक्षभुवो दर्शयितव्याः । 380
यथा श्वस्यामाङ्के । स एवैको निर्वाहयिता तस्यैवैकस्य क्रोध-
शोकाविति ।

प्रधानवस्तुनिर्देशाङ्गवति हि नाटकादीनां नामेति ।
प्रधानस्य निर्देशाङ्गस्तुनिर्देशाङ्गा नाटकादीनां नाम कर्तव्यम् ।
यथा जानकीराघवं नाम नाटकम् । रामानन्दम् । वस्तुनि- 385
र्देशाङ्गुन्दमाला नाम नाटकम् । प्रकरणमपि मालतीमाधवं
नाम । वस्तुनिर्देशान्मृच्छकटिका नाम प्रकरणम् । अङ्को ३पि
सुग्रीवाङ्कः । शक्तिनामाङ्कः इति ।

देवतादर्शनानं भवति हि नाटकं नाम ।

नाटकमिदं देवतानां दर्शनानां कर्तव्यम् । नायकस्या- 390
भ्युदयनिभित्तम् । यथा वेणीसंहारे वासुदेवः । नागानन्दस्यानो
गौरी देवर्षयोऽपि ऋचित् । ते ऽपि देवतातुल्या एव ।

अङ्कावतारोऽङ्कमुखं विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

(N 19, 104)

चूलिकेति च पञ्चास्मिन्नर्थोपक्षेपकाः स्मृता इति ॥

¹ ms. ते

395 तत्र विष्कम्भकप्रवेशकावुक्तावेव । एतस्मिन्नाटके अर्थो-
पक्षेपकाः । अर्थप्रतिपादकास्तु इमे पञ्च बोड्ब्याः । अङ्का-
वतारः । अङ्कस्यावतरणम् । यथा ।

(N 19, 110)

समाप्तमान एकस्मिन्नङ्के ह्यन्यस्य सूचनम् ।

समाप्ततो हि नाथ्योक्तैः सो उङ्कावतार¹ इथत इति ।

400 यथा गौरीगृहे जीमूतवाहनः ।

Nāg. 1, 20

तापात्तत्वणाघृष्टचन्दनरसौ पाण्डू कपोलौ वहन्
संस्तैर्निर्जर्कर्णतालपवैः संवीच्यमानाननः ।
संप्रत्येष विशेषसिक्तहृदयो हस्तोन्धितैः शीकरैर्
गाढायज्ञवदुःसहामिव दशां धन्ते गजानां पतिः ॥

405 अनेनार्थेनायमात्मनो मलयवत्युक्तरणायामागामिनीम-
वस्थां कथयन्नात्मनश्चरितसंभोगमङ्के सूचयति ।

अङ्कमुखम् ।

(N 19, 111)

सूचणं सकलाङ्कानां ज्ञेयमङ्कमुखं बुधैरिति ।

येनैकत्र सकलानामङ्कानां सूचणं क्रियते तदङ्कमुखं यथा

410 कामन्दक्यवलोकितयोः । मालतीमाधवे प्रकरणे प्रथमाङ्कतः
सौदामनीवार्ताप्रस्तावतः । कपालकुरुइलाधोरघण्टादिकथा-
भिः सकलमेव कथितमङ्कजातमिति । चूलिकासंज्ञा शब्दो उयं
नेपथ्ये स्थानस्थितानां कार्यवशाङ्कितानामालापानाम् ।

(N 19, 107)

यथा पटीमध्यगतैः सूतमागधवन्दिभिः ।

415 अर्थोपक्षेपणं यत्र क्रियते सा हि चूलिकेति ॥

सूताः सारथ्याः । मागधाः सुतिपाठकाः । वन्दिनो
नग्नाचार्याः । एभिर्यदर्थप्रकाशनं क्रियते स चूलिका नाम ।
यथाश्वत्यामाङ्के सूतः² ।

¹ ms. तरण with ण erased.² ms. तः

आचार्यस्य विभुवनगुरोर्वस्तशस्तस्य शोकाद्
द्रोणस्थाजौ नयनसलिलाखिताद्राननस्य ।
मौलौ पाणिं पलितधबले न्यस्य छत्वा गृशंसं
धृष्टद्युम्नः स्थशिचिरमयं याति सर्वे सहध्मम् ॥

Ven. 3, 20
420

वन्दी ॥ मुद्राराक्षसे तृतीये इङ्के ।

भूषणाद्युपयोगेन प्रसुर्भवति न प्रसुः ।
परैरपरिभूतसु लभिव प्रसुरुच्यते ॥

Mudrā. 3,
23
425

एषां नियमस्तूपलक्षणम् । अन्ये इपि पठन्ति । यथा वेणी-
संहारे भीमः ।

उरु करेण परिधट्यतः सलीलं
दुर्योधनस्य पुरतो इपहतांशुका या ।
दुःशासनेन कचकर्षणभिन्नमौलिः
सा द्रौपदी कथयत द्वा पुनः प्रदेशे ॥

Ven. 6, 35
430

जानकीराघवे प्रथमाङ्के रावणस्य पाठः ।

रे चविद्याः शृणुत मे दशकन्धरस्य
दोर्दर्पनिर्जितसुराधिपतेः प्रतिज्ञाम् ।
सीतां विवाहयतु कोऽपि धरुर्भनकु
नेष्टाम्यहं पुनरिमामपहृत्य लङ्काम् ॥

435

अत एव मुनिर्भरताचार्यः । अश्मकुटुम्ब ।

अन्तःपटीनिविष्टैर्यन्त्रियते इर्थनिवेदनम् ।

(N 19, 107)

अन्तर्यमनिकासंस्यैशूलिकार्थप्रकाशनमिति ॥

7

पञ्चसंधि नाटकं कर्तव्यम् ॥ अस्य नाटकस्य पञ्च संधयो
भवन्ति इति नियमः । यथोच्यते ।

पूर्णसंधि तु तत्कार्यं हीनसंध्यपि वा पुनः ।

N 19, 16

नियमात्पञ्चसंधि स्याद्वीनसंध्यपि कारणादिति ॥

यत्पूर्णसंधि तत्पञ्चसंध्येव कर्तव्यम् । यस्य पुनराख्यानव-

19

445 स्तुनः स्वल्पत्वादीयते संधिस्तत्खलु हीनसंधि स्यात् । तत्रापि
नियमः । यथा ।

N 19, 17

चतुर्थस्यैकलोपे तद्विलोपे चिचतुर्थयोः ।
द्वितीयचिचतुर्थानां चिलोपे लोप इष्टते ॥

हीनसंधिनि एकस्य संधेलोपे उदर्शने चतुर्थस्य संधेरदर्श-
450 नम् । द्वयोस्तृतीयचतुर्थयोः । चयाणां द्वितीयतृतीयचतुर्था-
नामित्यर्थः । प्रासङ्गिकस्याधिकारिकस्यार्थे वर्तमानस्य यदि
विस्तारात्संधयो विधातुं पञ्चापि शक्यन्ते तदायं नियमो
नावश्यकर्तव्यतया उभ्युपगन्तव्यः । यथो ।

N 19, 18

प्रासङ्गिके परार्थत्वान्न त्वेष नियमो भवेत् ।

यद्वृत्तं तु भवेत्किंचित्तद्योज्यमविरोधतः ॥
वृत्तं यत्तद्विरोधतः संधीनां प्रयोक्तव्यम् । संधिः परस्परं
कथार्थानां संघटनम् । यथोक्तं संधीयन्ते उर्थाः परस्परमेभि-
रिति संधयः । यथा मुखं प्रतिमुखं गर्भः विमर्शः निर्वहणं
चेति । एषां लक्षणं मातृगुप्त एतादृशं वर्णयति ।

460

प्रार्थनाविषयौसुक्यमारभो हेतुचिन्तनम् ।

बीजं साध्योपगमनं मुखसंधिरिति चयम् ॥

लाभः साधनसंपत्तिः प्रसरः प्रसृता क्रिया ।

चित्तसाधनसंबन्धः इति प्रतिमुखे चयम् ॥

संभोगो योग्यता तत्र उद्देदः सिद्धिदर्शनम् ।

465

मित्रसंपत्पत्ताकेति चयं गर्भे प्रकीर्तितम् ॥

नाशः कारणवैधुर्यं किंचिच्छ्रेयः सविघ्नता ।

पुनर्बीजिन संपत्तिर्विमर्शे चितय भवेत् ॥

अभिप्रेतार्थसंपत्तिः सिद्धिः साध्यस्य सिद्धता ।

प्रारब्धस्य च निर्वाहो भवेत्तिर्वहणे चयम् ॥

साधकः साधनं साध्यं सिद्धिः संभोग एव च ।

470

इत्याहुः केऽपि नाद्यज्ञाः सन्तः साध्यादिपञ्चकमिति ॥

तच्च यथा मायामदालसे नाटके प्रथमे ऽङ्के गालवस्य
महर्षेः । तालकेतुवधमिच्छतः प्रार्थनायां कुवलयाश्वस्य
राज्ञः । तपोवनगमनौत्सुक्यमारम्भः । तस्यैव संवादे ।

एते चमा वयमपि द्विषतो निरोद्धु

किं त्वेष दुष्टदमिनस्तव राजधर्मः ।

तत्सौख्यमुत्सृज दिनानि किधन्ति शाक-
मुष्ठि पचस्त भम तात गृहं भजस्त ॥

475

अच्च राजधर्मस्याख्यानाद्यागस्य निष्पक्षषष्ठांशश्च मे
भवितेति गमनहेतुचिन्तनम् ।

480

बीजं तत्रैव ।

देवारातिर्दुहितुरभवद्वालकलालकेतुः

पौरस्त्याद्रेरधरनगरीं यश्च दपेण शाक्ति ।

मायायोगादहरत सुतां मेनकायाश्च पापः

स प्रत्यूहं क्रतुषु कुरुते दुष्टधर्षो मुनीनामिति ॥

485

मेनकासुताया मदालसाया हरणं तेन तालकेतुना कृतमिति
कथयता मदालसायाः प्रत्याहरणस्य फलभूतस्य बीजमिद-
मुप्रं तच्च साध्योपगमं भवति मुखसंधिः । चिभिर्लक्षणैर्युक्तः
स्यादित्यर्थः । लाभो मदालसायास्तस्या द्वितीये ऽङ्के यत्पा-
णिग्रहणं स एव साधनसंपत्तिः । तेनैव चूषिणा दत्तेन 490
मार्गणेन तालकेतुवधमास्याय प्राप्नेनेष्टस्य संपत्तिः । यदाह
सुप्रभा ।

तव सख्युरयं बाणो हत्वा कन्यामलिङ्गुचम् ।
उम्मोचयितुमायातो मानसीं शिखिनः सुतामिति ॥

495 तचैव¹ यथा तालकेतुः¹ ।

आः पापे लं मे भातरं व्यापाद गच्छसीति ।

गमननिरोधं कुर्वाणस्य पुनर्वैरानुष्ठानं प्रसरः क्रियाया
वैरप्रभवायाः प्रसरात् । तचैव ।

मदालसा सभयम् । अज्जउत्त परितायाहि । रुद्धइ मं पुणो वि अत्र
500 हदासो² ।

इतिरोधात्पुनरपि हरणस्योत्ख्यातो बिन्दुः । स एव साधन-
संबन्धः । यथा तचैव कुवलयाश्वः ।

हत्क्षामरार्निधनाधरलब्धदीक्षं
पाणौ धर्नुमें वरोह छतं भयेन ।
पश्चाचिरात्खरमुखेषु निवृत्तदैत्य-
मूर्धावलीष्टतवलीनि दिग्नतराणि ॥

वचसा साधनेन इषुणा सह संबन्धः सूचितः । इति चियुतं
प्रतिमुखम् । तस्यैव तृतीये ऽङ्के ।

510 कष्ठे वरोह विनिवेश्य मे मृणाल-
नालाधिदैवतमिमां निजबाङ्गवस्त्रीम् ।
यां प्राणं दैत्यसुभटारमटीकठोर-
जाताहवश्रममहं न पुचः स्वरामि ॥

इति राङ्गः सुरते च्छा संभोगः । तच च योग्यता ।

मदा । फुरइ मे दाहिणं लोचणं³ इति ।

515 अनिष्टस्य वियोगस्य उत्ख्यात उड्डेदः । तत्प्रतिधातः
सिद्धिदर्शनम् । राङ्गः कल्याणाय स्फुरत्विति वाक्यम् । तचैव
कुटिलकमायया मृत्यवे अर्चिषि पतितां मदालसां न दहता
दहनेन मैची दर्शितेति मिच्चसंपन्मिच्चलाभः । इति चियुतो

¹ ms. यातालकेतो

² आर्यपुत्र । परिचायस्तु । रणद्विमां पुनरप्ययं हताशः ।

³ स्फुरति मे दृचिणं लोचनम् ।

गर्भः । चतुर्थे ऽक्षे मदालसाया नाशो दर्शितः । स च राज्ञः
 मुख्यकारणस्य वैधुर्यं भवेत् । तचैव बृहतश्वेन पितुस्तपःफलं 520
 कथयतो राज्ञः श्रेयः कथितम् । तच च गृहमानीय तस्य
 समर्पयितव्येतिसविभूतया¹ तालकेतुप्रभूतीनां वधे बीजस्य
 संपत्तिरिति चियुतो विमर्शः । संहाराङ्के शबुजितः सुवाहोः
 मदालसायाः समागमेनाभिप्रेतार्थस्य संपत्तिः कथिता ।
सिद्धिः साध्यसिद्धता । 525

शोकाह्वी त्वयि निपतिता लच्छिखाभिर्न दग्धा
 लभ्वो वत्सः सुरपतिरिपुञ्चस्योग्यः सुवाङ्गरिति ।

अमुराणां धंसः साध्यस्तस्य सिद्धता सूचिता । उपक्रान्ता-
 स्याविरोधेन सकलस्य समापनं निर्वाहः स्यष्ट इति पञ्च-
 संधिलक्षणम् । तथा च भीमविजये ऽपि । साधको भीमः । 530
साधनं वासुदेवेन दत्ता गदा । दुर्योधननिधनं साध्यम् ।
 युधिष्ठिरस्य राज्यं सिद्धिः । भीमस्य कृतकृत्यतां नीताया
 द्रौपद्याः सुरतोपभीगः संभोगः । इति साधादिपञ्चकम्² ।
 इदं मातृगुप्तेन संक्षेपात्संधङ्गनिरपेक्षमेवेदं लक्षणमुक्तम् ।

समग्रलक्षणं नाटकमुहिदिक्षुराचार्यः पुनराह । 535

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानाभूतार्थसंभवा ।

काव्यशरीरानुगता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥

बीजं नाटकस्य फलभूतस्य हेतुः । बहुप्रकारश्चार्थः संभवो
 यस्याः सा तथोक्ता उत्पत्तिरिति । काव्यशरीरं नाटकस्य
 वस्तु । यचैवंविधं बीजमुत्पद्यते तन्मुखम् । यथा बालचरिते 540
 रामायणे विश्वामित्रेण रामे कथितम् ।

¹ ms. न्ताया

² ms. | after इति and no punctuation before इदं

रचोरधिरपानस्य वाणानां भव राघव ।

इदमाचमनं तावन्नाडकासं भविष्यतीति ॥

बीजं राक्षसानां वधफलस्य मुख एवोक्तमतो मुखम् ।

545

साहचर्येण बीजस्य मुख एव हि केचन ।

बिन्दुमादौ प्रकुर्वन्ति नाटकार्थविदो जनाः ॥

बीजबिन्दू मुखे दर्शयितव्याविति पक्षान्तरमेतत् । इच्चि-
त्क्रमश एव निर्देशः । तथान्यथाप्याचार्य आह ।

यस्मिन्नाख्यानबीजस्य श्वेषेण च्छाययापि वा ।

550

क्रियते कीर्तनं सद्ग्रिस्तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥

तदेतद्बीजस्य कीर्तनं पूर्वमुदाहृतमेव ।

तस्य द्वादशाङ्गानि । यथा ।

N 19, 53-
54

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्निः समाधानं विधानं परिभावना ।

555

उज्जेदः कारणं भेदो द्वादशाङ्गानि वै मुख इति ॥

तत्र काव्यार्थोन्पत्रिरूपक्षेपः । यथाह ।

N 19, 65

काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपक्षेप इति स्मृतः ।

यथा वेणीसंहारे प्रथमाङ्के ।

Ven. 1, 7

निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां

560

नन्दनु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः चतविग्रहाच्च

खल्खा भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्याः ॥

जानकीराघवे प्रथमाङ्के ।

565

रामस्य रावणकुलचयधूमकेतोः

प्रीतिं तनोत्तमृतसिन्धुरिचं कथैव ।

+

वाचः कवेः सहदयश्चुतिरक्षपारी-

पेया भवन्तु न भवन्तु द्वातं ग्रहेण ॥

समुत्पन्ने इर्थे यदर्थानां बाहुल्यं स परिकरः । यदाह ।

समुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरस्तु यः ।

N 19, 65

तद्यथा ।

570

युष्मच्छासनलङ्घनांहसि मधा मयैन नाम स्थितं
प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्ये इनुजानामपि ।
क्रीधोल्लासितशोणितारुणगदस्तोच्छिन्दतः कौरवान्
अदैकं दिवसं ममासि न गुरुर्नाहं विधेयस्त्व ॥

Ven. 1, 12

तस्य निष्पत्तिन्यासः परिन्यासः । यदाह ।

575

तच्चिष्पत्तिः परिन्यासो विज्ञेयः कविभिः सदा ।

N 19, 66

तद्यथा ।

चञ्चल्लजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
संचूर्णितोरयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्थानावनज्ञनशोणितशोणणपाणिर्
उत्तंसयिष्ठति कचांस्त्व देवि भीमः ॥¹

Ven. 1, 21

अथ वा ।

संशुद्धार्थभाषणं यत्तपरिन्यासः ।

संशुद्धं तत्त्वभूतं यज्ञाषणं स एव परिन्यासः । नानानुरोधा-
दिति ।

580

अर्थस्य गुणनिर्वर्णनं विलोभनम् । यदाह ।

गुणनिर्वर्णनं यत्तु विलोभनमिति स्मृतम् ।

N 19, 66

तद्यथा ।

मन्थायस्तार्णवाम्भःऽनुतकुहरचलन्मन्दरधानधीरः
कोणाधातेषु गर्जत्वलयघनघटान्योऽन्यसंघटुचण्डः ।
क्षणाकोधायदूतः कुरुशतनिधनोत्पातनिर्धातवातः
केनास्त्रिसंहनादप्रतिरसितसखो दुँडुभिल्लाढितो इयम् ॥³

Ven. 1, 22

590

¹ Sp. 4085.

² ms. इ

³ Sp. 4074.

अर्थानां संप्रधारणं सा युक्तिः । यदाह
संप्रधारणमर्थानां युक्तिरित्यभिधीयते ।

N 19, 67

595 यद्यथा ।

अष्टतास्त्रोऽपि बलवान्वृत्यरिं पश्च शार्ङ्गिणः ।
आसन्नस्त्राणि कान्दस्य हिरण्यकशिपोर्वद्धे ॥

मुखार्थस्य यदुपगमनं सा प्राप्तिः । यदाह ।

N 19, 67

मुखार्थस्योपगमनं प्राप्तिरित्यभिधीयते ।

600

तद्यथा ।

मथनामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरसः ।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु
संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥

N 19, 68

बीजार्थस्योपगमनं यत्समाधानम् । यदाह ।

बीजार्थस्योपगमनं समाधानमिति स्मृतम् ।

तद्यथा ।

Ven. 1, 27

अन्योऽन्यास्तालभिन्नद्विपद्मधिरवसासाद्भूमस्तिष्कपद्म इत्यादि ।²

सुखदुःखयुक्तो यो ऽर्थस्तद्विधानम् । यदाह ।

N 19, 68

सुखदुःखान्वितो यो ऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ।

तद्यथा बालचरिते ।

उत्साहातिशयं चत्स तव बालं च पश्चतः ।
मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपच्चनः ॥

वेरणां भीमः ।

Ven. 1, 26

भूयःपरिभवचान्तिलज्जाबन्धुरिताननम् ।

अनिशेषितकौरवं न पश्चसि वृकोदरम् ॥

N 19, 69

कुतूहलान्तरादायी स्यादर्थः परिभावना ।

¹ ms. ऋखस्या² Sp. 4086.³ ms. visarga and | before त

यदाह द्रौपदी ।

णाथ किं एसो खणे खणे समरदुन्दुही ताडीअदि²

Venī. 1, p.
29

बीजार्थस्य प्ररोहो³ यः स उद्भेद इति स्मृतः³ ।

N 19, 69

क्षतं रावणनाशस्य बीजस्थाधिप्ररोहणम् ।

मारीचादिवधेनैव रामेणामितवर्चसा ॥

प्राकृतार्थः समारभः कारणम् । यथा भीमः । वेण्यां^{N 19, 70}

प्रथमाङ्के ।

गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुलचयाय ।

Venī. 1, p.
30. 6

संघातेन मिलितस्यार्थस्य भङ्गो भेदः । यथा दशरथः^(N 19, 70)
कौशिकमुक्तवान् ।

रामो इयं बलशून्यस्य शस्त्रशून्यस्य ताडकाम् ।

कथं हन्यादिति प्राह राजानं कौशिको मुनिः ॥

मत्वभावादयं रामो रचःकुलसमापनम् ।

680

करिष्यति क्षतं राजन्त्वेहविक्षवभाषयैरिति ॥

एतानि मुखाङ्गानि ।

प्रतिमुखम् । यथा

बीजस्योद्घाटनं यच दृष्टनष्टमिव ऋचित् ।

N 19, 88

मुखाहितस्य सर्वत्र तद्वै प्रतिमुखं स्मृतम् ॥

635

दृष्टं कारणहृपेण कार्यहृपेण नष्टम् । प्रथमसंधौ बीजारोपणादृष्टम् । यथारसकार्यार्थप्रवृत्तानुषङ्गिकार्येण नष्टमिवान्तरितमिव । तस्योद्घाटनं पुनः प्रकाशनं कर्तव्यम् । यथा वेण्यां भीमः प्राह ।

संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु ।

Venī. 1, 15

डितीये उद्धे कञ्चुकी भयं देवस्य भीमेनेत्यमङ्गलकीर्तना-^{Venī. 2, 24}
दूरभङ्गमुद्घाटितवान् । जानकीराघवे यथा रामः सीतां प्रत्याह ।

¹ ms. इ

² नाथ किमेष चणे चणे समरदुन्दुभिसाद्यते ।

³ ms. यदुद्भेदः संकीर्तिः

लङ्कासमृद्धिमापन्नः क्रीडारणे सपुष्पकः ।
कच्चित्तोहितपत्रस्वामशोकोऽसौ हरिष्ठतीति ॥

645 अस्य च चयोदशाङ्गानि । यथा ।

N 19, 55-
57

विलासः परिसर्पश्च¹ विधूतं तापनं तथा ।

नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः ॥

विरोधश्चैव विज्ञेयः पर्युपासनमेव च ।

पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार एव च ॥

N 19, 71

समीहा रत्नसंभोगार्था² विलासः । संभोगो वा सुरतो-
त्पत्त्वो विलास इति संज्ञितः । यथा जानकीराघवे हितीये ऽङ्के-
रामः ।

अपि भुजलतोत्केपादस्थाः छतं परिरक्षणं
प्रियसहचरीक्रीडालापे श्रुता अपि सूक्ष्यः ।

655

नवपरिणयक्रीडावला सुखोन्नतियत्नतो
उथलसवलिता तिर्यगदृष्टिः करोति महोत्सवम् ॥³

(N 19, 71)

प्रथमं दृष्टस्य पश्चान्न दृष्टस्यानुसरणं परिसर्पः । यथा
तच्चैव रामः ।

660

मयि किल पुरादृष्टे पश्चान्न दृष्टिपथं गते
सुतनुरनयच्चूर्च्छाम्बोधौ दिनानि बह्न्यपि ।
भृशमधिगतस्यैर्या सेयं न मामभिभाषते
चिपति च सुङ्गव्योजाहृष्टिं सुधास्तपितामिव ॥

(N 19, 72)

आदावनुनयस्य कृतस्यापरिग्रहो विधूतम् । यथा भानु-
मत्यङ्के दुर्योधनः ।

Ven. 2, 16

विकिर ध्वलदीर्घापाङ्गसंसर्पिचच्चुः
परिजनपथवर्तिच्च विं संख्येण ।
स्मितमधुरसुदारं देवि मामालपेच्चैः
प्रभवति मम पाण्योरञ्जलिस्त्वं स्युशास्त्रिन् ॥

¹ ms. अ

² ms. दौ

³ Cp. Sarasvatīkaṇṭhābhāraṇa 2, 42.

⁴ ms. स्त्री

अपायदर्शनं यत्तत्त्वापनम् । यथा कदलीगृहे सागरिका । (N 19, 72)

दुष्टहजनानुराचो लज्जा गर्दै परब्रसो चर्पा ।

Ratn. 2, 1

प्रियसहि विसमं खुश्मं मरणं सरणं गु वरं एक्षं¹ ॥

नर्म पुरस्तावक्तव्यम् । क्रीडाविलोभनार्थं हास्यं नर्मद्युतिः ।

तत्त्वैव

विदूषकः । भो वचस्त जेसक्खस्तिं लउच्चपादवे किंपि महाभूदं
पडिवसदि² ।

Ratn. 2, p.
72, 2 *

675

उत्तरोत्तरं वाक्यं प्रगमनम् । यथा रामविक्रमे द्वितीये इङ्के ।

जनकः । भद्र कुत आगम्यते ।

बटुः । अज्ज अरखदो³ ।

जनकः । किं तत्र श्रोतुमध्येतुं वा न प्राप्यते । येन दूरतराध्वक्षेष्ठो
इन्द्रभूयते ।

680

बटुः । कुदोभ[ये]हिं रक्खसेहि विरोहं भूदं अज्जाणं । अज्जो वा तव-
स्तिजणोचिदो वावारो⁴ इत्यादि ।

या तु व्यसनसंप्राप्निर्विरोध इति कीर्तिः ।

N 19, 74

यथा जानकीराघवे द्वितीये इङ्के ।

हला पित्र्यंवदे एदिणा सह सुर्प्यसे विरोहे किं अज्जउत्तम्मि
भविस्तदि त्ति उत्तम्मदि मे हिअच्चं⁵ ।

क्रुञ्जस्यानुनयः पर्युपासनम् । यथा दशरथः क्रुञ्जं भार्गवं N 19, 75

दृष्टोक्तवान् ।

अलं भार्गव वाले इस्तिन्नामि समरतुष्णया ।

न हि द्विपतडाघातं सहते चूतपादपः ॥

690

¹ दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसहि विषमं खल्लिदं मरणं शरणं नु वरमेकम् ॥ ms. गवरि एक्षम्

² भो वयस्त . . . तस्मि लकुच्चपादपे किमपि महाभूतं प्रतिवसति ।

³ आर्य अरखतः ।

⁴ कुतोभयै राच्छैर्विरोधं भूतमार्याणाम् । अध्वा वै तपस्तिजनोचितो व्यापारः ।

⁵ ms. सवि

⁶ ms. प

⁷ हला प्रियंवदे एतेन सह समुत्पदे विरोधे किमार्यपुत्रे भविष्यतीत्युत्ताम्यति
मे हृदयम् ।

विशेषवचनं पुष्पम् । अन्यत्र क्रियायामितरक्रियाधिकं

N 19, 75 विशेषवचनं तत्पुष्पम् । यथा जानकीराघवे द्वितीये ७ङ्के ।

मा मैवीमिथिलाधिराजतनये दिव्याधुना वर्धसे

भद्रं विद्धि निजप्रियस्य भुजयोर्वीर्येण गुर्वीरपि ।

695 आचेपे हसता स्वपौरुषवधालापेष्ववज्ञावता

कर्षेषापमधिज्यकासुकमृता रामेण रामो जितः ॥

N 19, 76 रुक्षप्रायं वचनं वज्रम् । यथा पुंसवने ।

अज्जउत्तस्स पुत्रो भविच्च एत्तिअं कालं रावणेण उवणीदं सीदं

अज्ज विण परिच्छादि¹

N 19, 76 उपपत्तिकृतो यो ७र्थः स उपन्यासः । यथा जानकीराघवे
द्वितीये ७ङ्के ।

शतानन्दः । इदं पुनरपपत्तिमहश्वरथस्य वचनमुपश्रुत्य भृशमानन्दिता:

स्तः । राज्यं भुक्तमशश्वौरुषकथेत्यादि ।

वर्णितस्यार्थस्य तिरस्कारो वर्णसंहारः । कदलीगृहे

Ratn. 2, p.
93 विदूषकः । सुखरा [क्व] एषा गर्भदासीति² ।

चतुर्णा वर्णानां संमिलनमपि केऽपि वर्णयन्ति । यथा ।

त्राह्णाः चन्द्रिया वैश्वाः शूद्राश्वारणवृत्तयः ।

रामप्रशंसने भूपं केकीयं चाप्यनिन्दयन्निति ॥

गर्भः । नाटकस्य मध्यतान्नर्भः ।

N 19, 89 उद्भेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव च ।

पुनश्चान्वेषणं यत्र स गर्भ इति संस्मृतः ॥

मुखप्रतिमुखाभ्यां मुखोत्थानस्य बीजस्य यत्र उद्भेदः प्रकाशनम् । यथा जानकीराघवे तृतीये ७ङ्के सुग्रीवः ।

जानकीं हरता मन्ये दशकाण्डेन रक्षसा ।

715 विनाशायात्मनो वैरं रामे महदनुष्ठितमिति ॥

¹ आर्यपुचस्य पुचो भूत्वा तावत्तं कालं रावणेनोपनीतां सीतामवापि न परित्यजति ।

² सुखरा खत्तेषा गर्भदासी । Lacuna in ms. before एषा

नाटकादौ वस्तुद्वयं भवति । विधिर्वा निषेधो वा । तत्र
प्राप्तिरूपो विधिः । अप्राप्तिरूपो निषेधः ।

प्राप्तिरूपो यथा बीजमारब्दं रक्षसां क्षयः ।

नीतं सीतापहारेण रामस्यावश्यकार्यतामिति ॥

अप्राप्तिरूपो यथा । उदयनस्य वासवदत्तासक्तस्य शत्रुणा 720
देशावद्धभेन मन्त्रिणा लावण्यकदाहव्याजावासवदत्ताया
अप्राप्तिर्दर्शिता । पुनश्च तस्यात्पःसमाचरणान्वेषणं । एवं-
प्रकारे गर्भः ।

अस्य चयोदशाङ्कानि । यथा अभूतोदाहरणम् । मार्गः । ^(N 19, 58-59)
रूपम् । उदाहरणम् । क्रमः । संग्रहः । अनुमानम् । प्रार्थना । 725
उत्तिष्ठप्तम् । तीटकम् । अधिवलम् । उड्बेगः । विद्रव इति ।

कपटाश्रयं वचनमभूतोदाहरणम् । अश्वत्यामाङ्के ।

N 19, 78

Ven. 3, 11

अश्वत्यामा हत इति पुथासूतुना स्पष्टसुक्ता
खैरं श्रेति गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा इत्यादि ।

तत्त्वार्थकथनं मार्गः । जानकीराघवे तृतीये ८ङ्के हनुमान् । ^{N 19, 78}

यस्ताडकां निहतवाच्छशुरेव चेन
भयं धनुः पशुपतेर्विजितो भृगुर्वा ।
एकः खरादिनिधनं विद्धे प्रवीरस्
तं राघवं शरणमेति हितं स्वमिच्छन् ॥

चिच्चार्थसमायुक्तो वितर्को रूपम् । यथा सङ्केताङ्के ।

N 19, 79

मनश्चलं प्रकृत्यैव ² दुर्लक्षं च तथापि मे ।

Ratn. 3, 2

कामेनैतत्वाथं विज्ञं समं सर्वेः शिलीमुखैः ॥

सातिशयं वचनमुदाहरणम् । यथाश्वत्या ।

N 19, 79

यो यः शस्त्रं विभर्तोत्यादि ।

Ven. 3, 32

¹ ms. ता

² ms. मनः प्रकृत्यैव चलं

N 19, 80

भविष्यत्त्वोपलब्धिः क्रमः । अस्मत्यामाङ्के ।

Ven. 3, p.
85

द्वयः । राजद्वैष्णवेण सुमहान्समरभारो बोडुमध्यवसितः । भवता
च द्वतपरिकरो इयमुच्चेत्तुं लोकव्ययमपि समर्थः किं पुनर्युधिष्ठि-
रबलमिति ।

N 19, 80

सामदानादियुक्तं वाक्यं संग्रहः । यथा ।

745

धृतराष्ट्रः² । वत्स यदि मन्यसे तदाहमेव किञ्चिद्विज्ञापयामि ।

N 19, 81

रूपानुगमनमनुमानम् । रूप्यत इति रूपं वस्तु ।

तस्यानुमानयति काङ्क्षनकान्तिगोरः

कायश्च सूर्यतनयत्वमधृष्टता च ।

(N 19, 81)

अभ्यर्थनायुक्तं वचनं प्रार्थना । यथा संपात्यङ्के ।

750

मायावती । धुत्त कीस मं पञ्चारेसि अणुअणुहञ्चसं अणुरत्तं³ ।

(N 19, 82)

बीजोङ्गेदनमुत्क्षिप्तम् । यथा बालचरिते ।

राज्यं जनकराजेन्द्रसुताप्राप्तिपणीक्षतम् ।

सुधीवस्त्रं कपेर्दत्तं रामेण हतवालिना ॥

अच्च गर्भबीजस्य सिंहः उङ्गेदनं कृतम् ।

N 19, 82

संरभवचनं तोटकं तचैव रावणः ।

एष नो निहतज्ञातिखेहोद्वृत्तः पतिष्ठति ।

क्रोधाप्रिरचिरदैरिसैन्यजीर्णवने महान् ॥

(N 19, 83)

कपटस्य अन्यथाकरणमधिबलम् । यथा संपात्यङ्के ।

हनुमान् । रावणप्रयुक्तयानया भवितव्यम् ।

760

अङ्गदः । न तावदस्याः कपटादिसंधाने दूरमधिममाः स्याः ।

(N 19, 83)

नृपतिजनितभयमुहेगः । संपात्यङ्के अङ्गदः सोहेगम् ।

¹ ms. °चो² ms. °प्र्व and no danda.³ धूर्तं कुतो मां प्रतारथसि अन्वनुदिवसमनुराजम् । ms. अङ्गमण्डसुषं

अङ्गरत्तम्

⁴ ms. ता

किं दृष्टा युवराज इत्यमिहितः पापोऽहमित्त्वाकुण्ठा
किं संचिन्त्य मयापि वानरपतेराज्ञेयमालमिता ।
भ्रान्त्वा शैलपरंपरास्तपि मया दृष्टा न सा मैथिली
किं वक्ष्यामि वनान्निवृत्य जडधीराशस्थिते राघवे ॥

765

शङ्काभयचासकृतो विद्रवः । यथा ।

N 19, 84

खरादिविहितं धोरं शुल्वा कलकलं वने ।
शङ्का रामस्य सीताया भयं चासखपस्तिनाम् ॥

एकैकरूतं केचिदिच्छन्ति ॥

अथ विमर्शः । ननु विमर्श इति कोऽर्थः । उच्यते गर्भेन 770
संधिना उद्भिन्नस्य बीजार्थस्य लोभकारिण आश्वेषणसंयुक्तो
[यो] भवति स विमर्शः । यदाह भरतमुनिः ।

गर्भनिर्भिन्नबीजार्थो विलोभनकृतोऽपि वा ।

N 19, 40

तस्य वाश्वेषसंयुक्तः स विमर्श इति स्मृतः ॥

अन्यस्त्वाह ।

775

प्रकीर्णस्यार्थजातस्य विमर्शाद्यच संवृतिः ।

शब्दोरपचयो भूयान्विमर्शः स च कथ्यते ॥

अन्यस्त्वाह ।

संपन्नरूपं यत्कार्यं प्रस्तावेनेह किंचन ।

मनस्यायाति संदेहं विमर्श केऽपि तं विदुः ॥

780

अस्य विमर्शस्तिथा भवति । विलोभनसमुद्भवः । क्रोधजः । N 19, 40

असनजश्च ।

विलोभनकृतो यथा मायासीताप्यनेन रामस्य राक्षसैर्ज-
नितः संदेहः । रामाभ्युदये रावणेन आरब्धकूटसंघौ जालिनीं
राक्षसीं सीतारूपेण रामस्य दर्शयता रामस्य जनितो विमर्शः । 785
यदाह ।

कथमिव विद्धामि तस्य संधिं
कथमभेद्यगिरां भवामि वासः ।
इति विषमविवर्तमानचिन्ता-
तरलमतिर्न विनिश्चिनोमि किञ्चित् ॥

790

क्रीधजो यथा ।

शृनुभिर्वत्सराजस्य पुरोरोधैर्न दर्शितः ।

असनजो यथा युधिष्ठिरः ।

Ven. 6, 1

795

तीर्णे भीममहोदधौ कथमपि द्रोणान्ते निर्वृते
कर्णाशीविषभोगिनि प्रशमिते शब्दे च याते दिवम् ।
भीमेन प्रियसाहसेन रमसात्स्वल्पावशेषे जये
सर्वे जीवितसंशयं पुनरमी वाचा समारोपिताः ॥

(N 19, 60-
61)

अस्य च्योदशाङ्गानि । अपवादः । संफेटः । द्रवः । शक्तिः ।

व्यवसायः । प्रसङ्गः । द्युतिः । खेदः । प्रतिषेधः । विरोधनम् ।

800 आदानम् । सादनम् । प्ररोचना चेति ।

N 19, 84

तत्र दोषप्रख्यापनमपवादः । यथा जानकीराघवे माया-
लक्ष्मे रावणः ।

अवज्ञानं स्तीति चितिधरसुतायाः कपिरसी-
त्यधिचेषो नन्दिव्यथ रघुपतेदीरहरणम् ।
अमी दोषाः सर्वे ध्रुवमधिगतोत्पाककटवः
करिष्यन्ते धोरं व्यसनमधुना राजसपतेरिति ॥

N 19, 85

रोषयथितं वाक्यं संफेटः । यथा वेणीसंहारे ।

Ven. 6, p.
175ननु भीमसुयोधनयोरिति कथताम् ।
चार्वाक आह । आः अविदितवृत्तान्त एव मां पृच्छसि ।

810 यथा वा वास[व]दत्ता संकेतके ।

Ratn. 8, p.
136अञ्जउत्त लिलञ्जो [करु] ² अञ्जञ्जो च्यो अञ्जउत्तस्य एवं पि
हिअञ्जं जाणिअ पुणो वि कुपिथदि ³ ।¹ ms. ल्वा² Lacuna in ms.³ आर्यपुत्र । निर्लंजः खत्यं जनो च आर्यपुत्रस्य हृदयमेवमपि ज्ञात्वा पुनरपि
कुप्यति ।

गुरुव्यतिक्रमो द्रवः । शङ्कादिभिर्मनसः शोभो विद्रवः । N 19, 85
स एव परिभवकृतो द्रवः । यथा युधिष्ठिरः ।

गुरुणां बन्धूनां चितिपतिसहस्रस्य पुरतः
पुराभूदस्याकं नृपसदसि योऽसौ परिभवः ।
प्रिये तखेदानीं द्वितयमपि पारं गमयितुं
चम¹ प्राणानां वा कुरुपतिपशोर्वास्य निधनमिति ॥

Venī. 6, 5

विरोधप्रशमः शक्तिः । यथा चूडामणिसंहारे । N 19, 86

निलं प्राणातिपातात्वतिविरम तुरु प्राकृते चानुतापमि- Nag. 5, 24
ल्यादि ।

गरुडः । अज्ञाननिद्राशयितो भवता प्रतिबोधितः । Nag. 5, 25
सर्वप्राणिवधादेष विरतोऽवप्रभृत्यहमिति ॥

प्रतिज्ञाहेतुसंश्लिष्टं वाक्यं व्यवसायः । यथा वेणीसंहारे । N 19, 87

जानाति सुधोधनो जलसम्भनीं विवामिति ।

Venī. 6, p.
164, y

अप्रस्तुतार्थख्यापनं प्रसङ्गः । यथा तचैव ।

हा तात भीम हा कान्तारवासप्रिय हा जतुगृहसमुद्रसमुत्तरण्या- Venī. 6, p.
नपाच इति । 179, z

तर्जना । आधर्षणा । अधिक्षेपकृतं वाक्यं द्युतिः । दुरुक्ति- N 19, 90

परिणामा आहूतिरचाभिमता । यथा तचैव । 830

जबेन्द्रोर्विमले कुले व्यपदिशसीत्यादि ।²

Venī. 6, 7

मनश्चेषासमुत्पन्नः श्रमः खेदः । यथा जानकीराघवे
घष्टे ऽङ्के रामः ।

इहैवास्ते सीता करकिसलयन्वस्तवदना
विचिन्वाना वार्तान्तव मम च सार्थं चिकटया ।
विमर्दें रक्षोभिः प्रतिदिवसमाधिर्मवति नः
समुद्भानप्राणा छिपति रजनिं वासरमपि ॥

835

ईस्तिर्थप्रतिघातः प्रतिषेधः । यथा चूडामणौ शङ्कचूडः ।

गोकर्णमर्णवतटादित्यादि

Nag. 5, 6

¹ ms. चमः ed. गमयति चयः

² Sp. 3981.

(N 19, 87)

कार्यात्ययोपगमनं विरोधनम् । वेणीसंहारे ।

Venl. 6, p.
195, z

एष दुरात्मा कौरवापसदः बतजपाटलाम्बरः समुत्थितरक्त-
भीषणगदाशनिः । उवतकालदण्ड इवान्तकः । तच्भवतीं पाञ्चा-
लतनयामितस्तः परिमार्गयमाण इत एवाभिवर्तत इति ।

N 19, 89

बीजकार्योपगमनमादानम् । यथा पलित्यङ्के ।

Ratn. 4, p.
184. 3

वासवदत्ता । अज्जउत्त सात्ररित्रा विवज्जदि परित्तात्रदु अज्ज-
उत्तो¹ ।

N 19, 89

राजा सहृष्म । एष गच्छामीति ।

अपमानकृतं वाक्यं सादनम् । वेणीसंहारे ।

Venl. 6, 85

उद्ध करेण परिघट्यत इत्यादि

N 19, 88

प्ररोचना च विज्ञेया संहतार्थप्रदर्शिनी

यथा जानकीराघवे षष्ठे उद्देश लक्ष्मणः ।

दूरप्रोक्षतकुम्भकर्णविटपीत्यादि ।

निर्वहणम् ।

N 19, 41

समाप्तिः सम्यगर्थानां प्रस्तुतानां महौजसाम् ।

855

नानाभावोत्तराणां च भवेन्निर्वहणं तु तत् ॥

पूर्वं प्रस्तावितानां बीजादीनामर्थानां यत्र निर्यूढतंया
समापनं तन्निर्वहणमित्यर्थः । अस्य च चतुर्दशाङ्गानि । यथा ।

N 19, 62-
63

अर्थः । यथनम् । निर्णयः । परिभाषणम् । द्युतिः । प्रसादः ।

आनन्दः । समयः । अनुयोगः । उपगृहनम् । भाषणम् ।

860

पूर्ववाक्यम् । काव्यसंहारः । प्रशस्तिरिति ।

तत्र प्रधानार्थोपक्षेषः अर्थः । यथा मारीचवञ्चितके ।

N 19, 92

खद्धणः । आर्य प्रविश लङ्घां गृह्णतां पौरजनानामतिथिस-
त्वारः ।

कार्याणां बहूनामुपक्षेषो यथनम् । यथा जानकीराघवे
संहारे । लक्ष्मणः ।

¹ आर्यपुत्र । सागरिका विपद्यते । परित्तायत्तार्यपुत्रः । ms. परित्तापदु

² ms. वृष्टिकथा with + in marg.

ते राच्चसाः प्रणिहताः खरदूषणादा
निर्विघ्नवृत्तिजनितं च तपो सुनीनाम् ।
शक्तस्य शक्तमयमस्तमितो दशास्यस्
तस्य त्वयाद्य निहिता च विभीषणे श्रीः ॥

अनुभृतार्थकथनं निर्णयः । यथा पलित्यङ्के ।

N 19, 93

स एवाहं मन्दभाग्यः ।

Ratn. 4, p.
191. 6

रत्नावली । सा वृ अत्र मन्दभाग्यि¹ ।

परिवादकृतं परिभाषणम् । यथा वेणीसंहारे ।

N 19, 93

भीमः । सुद्धतु मामार्थः । संघमयामि तावत्सुयोधनरधिरोचितेन
पाणिना पाञ्चाल्या दुःशासनहस्तावक्षण्ठं केशपाशमिति ।

Ven. 6, p.
204-205
875

ईर्ष्याङ्केशोपशमनं द्युतिः । यथा कामदत्तापूर्तिः ।

चद्रः । पुत्तिश्चो किं पि अणगुरुच्च आचरिदं तं एकदेशं सञ्चार्ण-
लिं कदुच्च अपसारेमि² ।

शुश्रूषाद्युपपन्नार्थः प्रसादः । यथा पलित्यङ्के ।

N 19, 94

अद्य एन्तित्र्यं दाव बहिणिए बहिणित्तणं भोदु³ ।

Ratnā. 4,
p. 80. 14

अर्थसमागम आनन्दः । यथा तच्चैव ।

(N 19, 95)

राजा वाहं प्रसार्य । को देव्याः प्रसादं नानुमन्यत इति ।

Ratn. 4, p.
198. 5

विरोधप्रशमनं समयः । यथा तच्चैव ।

(N 19, 95)

अज्जउत्त दूरे एदाए णादिअणो तह करेदु अज्जउत्तो जह
बन्धुअणं ण सुमरेदि⁴ ।

Ratn. 4, p.
198. 7
885

युक्तकार्यान्वेषणमनुयोगः । जानकीराघवे संहारे ।

रामः सहर्षम् । वत्सविभीषण⁵ । आनन्दवाप्याकुलित्तोचनस्त्वाम्
पश्चामि । सत्यं कथयसि न दग्धा जानकी ।

¹ सैवाहं मन्दभाग्या । ms. अहं

² पुत्रः किमयनगुरुपमाचरितं तमेकदेशं शतखण्डलं छत्वापसारथामि ।
ms. युक्तिउंकिम्य अणगुरुच्च आचरिदन्तमेकदेशीसञ्चार्णलिङ्कदुश पसादेमि with
+ in marg.

³ अथ इयत्तावद्विग्निभग्नीत्वं भवतु । ms. अएन्तिकं दाव नदणीए भञ्चणि-
त्तणं भादु ।

⁴ आर्यपुत्र । दूर एतस्या ज्ञातिजनः । तथा करोत्तार्यपुत्रो यथा बन्धुजनं ज
खरति । ms. णाहिहरो तथा, यथा

⁵ ms. वत्सवाण

N 19, 96

अङ्गुतप्राप्तिस्तपगृहनम् । यथा वेणीसंहारे ।

Ven. 6, p.
209

एते खलु भवन्तो¹ ब्राह्मवालीकीलादि ।

N 19, 96

सामवादादिसंपन्नं भाषणं भाषणं । यथा विश्वभूतिः ।

(N 19, 97)

खाने देवी देवीशब्दसुद्धहसीलादि ।

बीजोङ्गाटनं पूर्ववाक्यम् । यथा वेणीसंहारे ।

Ven. 6, p.
206

N 19, 97

भीमः । बुद्धिमतिके द्वा सा भानुमती परिभवतु संप्रति पाण्डवदारान् ।

वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहारः । वेणीसंहारे ।

Ven. 6, 45

क्रोधाच्चैः सकलं हतं रिपुकुलमिलादि ।

(N 19, 98)

नृपद्विजातिगवादीनां शिवावधारणापूर्वं काव्यस्यावधारणं
प्रशस्तिः । यथा ।

प्रीतः पृथ्वीमवतु नृपतिः खस्ति भूयाद्विजेभ्यः

क्षेमं गावो दधतु समये तोयमच्छाः खजन्तु ।

काव्यात्कामं फुटरसमुद्धावाहिनी काव्यकर्तुः

कीर्तिः क्षिंघा रघुपतिकथेवानघा दीर्घमास्तामिति ॥

इति चतुःषष्ठ्यङ्गानि नाटके² उव॑श्यं कविभिः कर्तव्यानि ।

संमिश्राण्यपि द्विचिसंख्यायुक्तानि अनल्लरसंधिंषु भवन्त्ये-

तानि रसभावापेक्षया । यदाहाचार्यः ।

N 19, 98-
100

यथासंधि तु कर्तव्यान्यङ्गान्येतानि नाटके ।

कविभिः काव्यकुशलै रसभावमपेक्ष्य च ॥

संमिश्राणि कदाचित्स्युर्द्विचिसंख्याप्रमाणतः ।

ज्ञात्वा कार्यमवस्थां च संधिष्ठङ्गानि नाटके ॥

910 नाटकमिदं कथाबन्धमालोक्य पूर्वभागे विस्तरणीयं
पश्चार्थं च संहरणीयम् । तस्मिंश्च य उदात्ता भावात्ते अव-
धारणीयाः । यथाचार्यः

¹ ms. तो² ms. ष्वेत

काव्यं गोपुच्छायं कर्तव्यं काव्य बन्धमासाद्य । N 18, 90
 ये चोदाह्वा भावास्ते सर्वे पृष्ठतः कार्याः ॥

निर्वहणे चास्मिन्संधौ अङ्गुतरसः कर्तव्यः । यथा 915
 सर्वेषां काव्यानां¹ नानाभावरसयुक्तियुक्तानाम् । N 18, 91
 निर्वहणे कर्तव्यो नित्यं हि रसो उङ्गुतस्तज्जैः ॥
 विपदन्तरनिर्माणं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
 जानक्या ज्वलनज्वालाप्रवेशेन विपत्पुनः ॥

अपरस्त्वाह । 920

मुखादिसंधीनां रीतिफलोपन्यासश्च लेशतो उच्च
 कर्तव्य इति ।

8

एतेषामेव संधीनामेकविंशतिप्रदेशा अर्थवशाङ्गवन्ति ।
 यथा ।

साम भेदः प्रदानं च दग्दश्च² वध एव च । N 19, 101-
 प्रत्युत्पन्नमतित्वं च गोचरस्वलनमेव च ॥ 108
 साहसं च भयश्चैव धीर्माया क्रोध एव च ।
 रुजः संवरणं भानिस्तथा हेत्ववधारणम् ॥
 दूतोपधी तथा स्वप्नश्चिचं मद इति ॥

प्रयोजनवशाद्यावन्त एते प्रदेषु शक्यन्ते तावन्तः संधिषु 930
 प्रदर्शयितव्याः ।

तत्र मधुरवचनैरनर्थान्निवर्तनं वाक्यं साम । यथा
 कुम्भाङ्के सारणाः ।

ज्ञाता यस्य बृहस्तिखदखितं देवो न जानाति क्षिमित्वादि ।

¹ ms. काव्यबन्धानां

² ms. द्व

935

भेदः पृथग्भावः । यथा प्रतिज्ञाभीमे ।Ven. 1, p.
12. 12

भीमः । भिन्नोऽहमद्यप्रभृति भवज्ञः इत्यादि ।

दानम् । यथा नागानन्दे वधशिलायां जीमूतवाहनः ।

Nāg. 4, 26

संरक्षता पञ्चमद्य पुण्यं

मध्यार्जितं यत्स्वशरीरदानादिति ।

940

दमनं दण्डः । यथा रत्नावल्यां तृतीयाङ्के ।(Ratn. 3,
149. 4)चेटी । एहि सात्ररिए अब्धन्तरं प्रविसित्र वहं बन्धणं वा पावेहि¹ ।वधो व्यापादः । कुलपत्यङ्के

रावणः । भवत्वस्य दोर्दर्पमप्यत्थं सुखेन लङ्कां गच्छामीति ।

प्रत्युत्पन्नमतित्वं प्रत्युत्पन्ने ऽर्थे मतिवैद्यग्धम् । यथा945 चिचशालिकायां ।माठरः । एका गदा बिदित्र आच्छदा³ ।धरणी । अज्ज भण मण का गदा का आच्छदा⁴ ।माठरः । मम वैदुस्सं सीसवेअणा गदा बुभुक्षा आच्छदा⁵ ।गोचस्खलितं नामान्तरग्रहणम् । यथा रम्भानलकूवरे ।

950

नलः । प्रसीद भेने ऽहसुपारतोऽसि ।

+

रमा । प्रसादतां साहमपैमि⁶ रमा ।

नलः । अहो विधिमे पदसंनिधिस्ते

करोति गोच[स्त्र]लिताभिशङ्काम् ॥

सहसैव शरीरमनपेष्य कार्ये प्रवृत्तिः साहसं सहसा

Malati. 5

जातम् । यथा इमशानाङ्के मालतीदर्शनार्थं माधवस्य भूतेषु
महामांसविक्रयः ।¹ एहि सागरिके । अभ्धन्तरं प्रविश्व वधं बन्धनं वा प्रामुहि ।² ms. छ not clear.³ एका गता द्वितीयागता । ms. आगदा⁴ आर्थ भण मण का गता कागता । ms. आगदा⁵ ms. वटुअम्म⁶ मम वटोः शीषवेद्ना गता । बुभुक्षागता ॥⁷ ms. om. avagraha.⁸ ms. तामाहमपमि⁹ Lacuna in ms.

भयं भीतिः । तच्चैव मालत्याः अघोरघण्टाङ्गीः । परचित्तो- Malati. 5
पलक्षिका बुद्धिर्थीः । यथा सुदाराक्षसे तृतीये इङ्गे ।

द्वातककलहं द्वात्वा चाणक्ये निष्क्रान्ते ।

कञ्जुकी । दिश्या देव । इदानीं देवः संवृत्तः ।

Mudrā. 3,
p. 84. 14

चन्द्रगुप्तः । स्वगतम् । एवमस्मासु निगृह्यमाणेषु स्वकार्यसिद्धिकामः
सकामो भवत्वार्थं इति ।

मयेन दानवेन सुरांश्छलयितुं प्रयुक्तः कपटो माया ।
यथा सुग्रीवाङ्गे सुग्रीवे मायाहनुमान् ।

क्रोधः कोपः । यथा प्रतिज्ञाभीमे ।

965

भीमः । आः शैलूषापसद इति ।

Ven. 1, p.
12

रुजः प्रहारादिप्रभवा वेदनाः । यथा शक्त्यङ्गे लक्ष्मणः ।

चृडामण्णौ जीमूतवाहनः । लामकायने स एव । तत्र ते पीडां Nag. 5

नाटयन्ति । अन्ये इपि मनःश्वोभजननमनिमित्तदर्शनमपि

रुजापश्च एव व्याचक्षते । यथा चास्तदतः ।

970

शुक्लदूमगतो रौति आदिव्याभिमुखं स्थितः ।

कथयत्वनिमित्तं मे वायसो ज्ञानपछितः ॥

कथान्तरे इनिरूपमाने यथाकार्यापेक्षितया संहरणं
तत्संवरणम् । यथानुतापे ।

चितामुखः । केण सा गव्यदासी जीवाविदा¹ ।

975

सुमायः । महती खल्लियं कथा पथि श्रोषसि ।

भ्रान्तिर्भैमः । यथा वेणीसंहारे । युधिष्ठिरस्य भीम एव Ven. 6, p.
199

दुर्योधनबुद्धिः ।

हेत्ववधारणं हेतोर्मिथ्याकल्पना । यथाश्वत्यामाङ्गे ।

दुर्योधनः । साध्वङ्गराज साधु । निपुणमुपमन्त्रितम् ।

Ven. 3, p.
89

दत्तामयः सो इतिरथो वधमानं किरीटिना ।

Ven. 3, 28

सिंधुराजमुपेद्यते नैवं चेत्कथमन्यथा ॥

¹ केन सा गव्यदासी जीवापिता । ms. केन, गर्भ०

² ms. om. avagraha.

दूतः सदेशहरः । यथा दूताङ्गदे अङ्गदः ।

उपधिश्छलनम् । यथा युधिष्ठिरे चार्वाकस्य वचनम् ।

985 स्वप्नः निद्रायां चित्तगतार्थालापः । कीचकभीमे ।

एतां सतीमित्यादि ।

चित्तमालेख्याभिमतजनदर्शनोपायः । यथा नागानन्दे
द्वितीये इङ्गे जीमूतवाहनः ।

Nāg. 2, 9

प्रिया संनिहितैवेयं संकल्पाख्यापिता पुरः ।

990

दृष्टा दृष्टा लिखायेनां यदि तत्को इच विस्तयः ॥

मदः सुरापानप्रभवो विकारः । यथा तमालवीथ्यङ्गे ।

शेखरः । चेडा चेडा कामो चालेदि¹ ।

चेटः । भट्टके शुला² इति ।

संध्यन्तरप्रदेशाः संधीनामन्तरे चाकाशपुरुषवचनानि

995 लेख्योक्त्या³ विधातव्याः । यदाह ।

लेख्योक्तिराकाशवचनमन्तरा संधिष्विति ।

9

पताकास्थानानि चत्वारि काव्यस्यालंकारभूतान्यपि निर्व-
हणसंधिवर्जं कार्याणि । पताकास्थानानि शोभाहेतूनि तत्र
पताकास्थानं सामान्येनोच्यते ।

N. 19, 29

यत्रान्यस्मिंश्चिन्त्यमाने तस्मिन्नो इन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥ इति ॥

यथा दशरथाङ्गे ।

दशरथः । रामस्य राज्ये चिन्द्रमाने भरतस्य राज्यं तस्मिन्नजातमिति ।

विषादेनागन्तुकेन व्यभिचारिणा भावेन गृहीतः पठति ।

1005 रामो इपि गच्छतु वनमित्यादि ।

¹ चेट चेट कामश्वालयनि । ms. कामश्वा०

² भट्ट सुरा ।

³ ms. कृत्या

तत्र प्रथमम् ।

सहसैवार्थनिष्पत्तिर्गुणवत्युपकारतः ।

N 19, 30

तत्क्षणादेव समीहितस्यार्थस्य निष्पत्तिः । कुतः । उपकारतः । अभिवाञ्छनसिद्धिनिष्पादनतः । तत्पत्ताकास्थानं वेदितव्यम् । यथा जीमूतवाहनस्य परार्थे आत्मानं ददतः । 1010 शङ्खचूडेन न दत्तं वध्यचिह्नम् । तद्याकुलस्य कञ्चुकिनानीय मित्रावसुजनन्या प्रहितं रक्तवासोयुगं दत्तम् । यथा ।
वासोयुगमित्रादि ।

Nag. 4, 21

द्वितीयम् ।

वचः सातिशयं श्लिष्टं काव्यबन्धसमाश्रयम् ।

N 19, 31

वचो वचनम् । सातिशयं बहुर्थसमाधानम् । श्लिष्टं द्वार्थवाचकम् । काव्यबन्धसमाश्रयम् । प्रस्तुतस्य काव्यस्याश्रयम् । यथा वेण्यां सूचधारः ।

निर्वाणवैरदहना इत्यादि ।

VenI. 1, 7

तृतीयम् ।

अर्थोपक्षेपणं यत्र लीनं सविनयं भवेत् ।

1020

श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतमिति ।

N 19, 32

यस्मिन्नर्थप्रकाशं लीनं सविनयम् । औद्यत्यमपास्य मग्नं भवेत् । द्वार्थावभाषं श्लिष्टप्रत्युत्तरमिति । खण्डितानायकयो-हत्तरोत्तरमस्मिन्नुदाहरणमुपन्यस्यते । यथा ।

1025

काले नाथ कुतोऽस्मि किं प्रियतमे दूरं ममैतद्वचो

जातं ते ऽव किमन्यनाम विहितं यज्ञेचितं जन्मनि ।

व्यती ब्रूहि छतं ल्यथैव समयासङ्गोऽपि दोषोऽथ वा

यस्तस्यासु पतामि ते चरणयोः स्वस्त्वसु ते सुष्ठामिति ॥

सभया चौरिक्या नायकेन सह व्यवहरमाणा सभया 1030
कथिता । अन्यत्र सभया परिषदा ।

चतुर्थम् ।

N 19, 33

द्वार्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

उपपत्त्या¹ संप्रयुक्तः । अर्थद्वयवाची । काव्ययोजनाक्षमः ।

1035 उपपत्तिमान् । यथा जानकीराघवे रामः सीतां प्रति ।

लङ्घासमृद्धिमापनः क्रीडारणे सपुष्पकः ।

कच्छिद्गोहितपत्रस्वामशोको इसौ हरिष्ठतीति ॥

अस्य प्रयोगो मुखादिसंधिचतुष्टये श्लापि विधातव्यः ।
स्वप्नोद्भूतं नेपथ्याकाशवचनं लिखितान्यनन्तरसंधिषु कथ्यन्ते ।

1040 यथाश्वत्यामा ।

Ven. I. 3. p.
95

कथममानुषी वाक् ।

राघवाभ्युदये ।

असु सौमित्रे पौलस्त्यवधावधिरथं शापः ।
तत्त्वाणः । कथं हरिपदसंचारी भगवान्नारतो व्याहरति ।

10

1045 चतुर्वृत्तीति । चतस्रो वृत्तयोऽस्मिन् । वृत्तिरिति । नेपथ्ये
गीतवादितरसभावाभिनवनृत्यजातीनां श्लापि विशेषे वर्तन-
मिति वृत्तिः कथिता । अथ वा विलासविन्यासक्रमो वृत्तिरिति ।

(N 20, 24) एता वृत्तयश्चतुर्वृत्तीसमाश्रयाः । यथाक्रमं च वाक्सत्त्वलीला-
व्यायामप्रधानाः । वाचिकं भारत्याम् । सात्त्विकं सात्त्वत्याम् ।

1050 आहार्यं कैश्चिक्याम् । आङ्गिकमारभद्र्याम् । नृत्यं भवति ।
तदेताभिश्चतुरवस्थानि रूपकाणि सिध्यन्ति । एताश्च नामतः
कथ्यन्ते । भारती । सात्त्वती । कैश्चिकी । आरभटी । तत्र
भारती कथ्यन्ते ।

¹ ms. व्या

या वाक्प्रधाना पुरुषप्रयुज्या
स्त्रीवर्जिता संस्कृतपाठयुक्ता ।
स्वनामधेयैर्भरतैः प्रयुक्ता
तां भारतीं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥
भारती कस्णाङ्गुते ।

N 20, 25
1055

वीराङ्गुतप्रहसनैरिह भारती स्यात्
सात्त्वत्यपीह गदिताङ्गुतवीररादैः ।
शृङ्गारहास्यकस्त्रैरपि कैश्चिकी स्याद्
दिष्टा भयानकयुतारभती सरौद्रा ॥

(N 20, 63-
64)
1060

इत्याचार्यमतसदः सारः । पुनरयम् ।

रसान्सर्वानियं वृत्तिर्भारतीं व्याप्त तिष्ठति ।
विभूतिर्बोमभूतस्य पदार्थान्सकलानिव ॥
नाममाचसमुद्दिष्टाश्चतस्रो वृत्तयो मया ।
एकीभावस्तु सर्वासां भारत्यामेव दृश्यत इति ॥

1065

अस्या वृत्तेश्चत्वारो भेदा अङ्गत्वमागताः । प्ररोचना (N 20, 26)
आमुखं वीथी प्रहसनं तथा । तत्र ।

जयाभ्युदयमापन्ना मङ्गल्या विजयावहा ।
सर्वपापप्रशमनी पूर्वरङ्गे प्ररोचना ॥

N 20, 27

प्ररोचनायाः को ऽर्थः ।

प्रसिद्धार्थप्रदर्शनी प्ररोचनाभिधीयते ।

तद्यथा ।

अशोधिवारितरणे भयकातराच्या
लक्ष्या करे करत्खेन दृढं धृतस्य ।

1075

सोल्कम्पघर्मपुलकोङ्गमगङ्गदोक्तिः
सत्त्वाश्रयो जयति कोऽपि हरेविकारः ॥

अन्ये त्वाहुः ।

1080 प्रसुतस्यैव काव्यस्य यन्निष्पन्नेन वस्तुना ।
कथनं सा प्ररोचना ॥

यथा नरकवधे ।

रुषं तल्लीडरुषं दनुजपतिवपुमेदरकाक्तदंशं
दृष्टा चासेन दूरं भुवमभयवचोव्याहृते ऽपि प्रथानीम् ।
1085 मायाव्राणः पर्योधे: चण्णविधृतचतुर्वाङ्गचिह्नाब्ममूर्तिः
खस्तामुत्यापयन्वा दिगुणमुजलतारोहरोमाङ्गिताङ्गीम् ॥

मुखादिसंधीनामवतारायादौ प्ररोचना कार्या । नान्द्यपि
तत्रैव कर्तव्या । तदुक्तम् ।

1090 नाटकादिषु रूपेषु पूर्वरङ्गसमाश्रयात् ।
नान्दी नाम विधातव्या सर्वविघ्नप्रशान्तये ॥

का पुनरियं नाम । पूर्वरङ्गस्याङ्गम्¹ । यथाह बादरा-
यणः ।

यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके ।
नथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नप्रशान्तये ॥

1095 यदुव्यते नान्द्यन्ते सूचधार इति । प्रधानमङ्गं पूर्वरङ्गे
सूचधारप्रयोज्यदेवस्तुतिसमाश्रया आशीर्वचनात्मिका । बाद-
शपदा अष्टपदा वा² । पदमपि द्वयमत्र संमतम् । श्वोकस्य
पाद एव पदं तेषां मतेन श्वोकव्ययं श्वोकव्ययं वा विधातव्यम् ।
ये तु सुप्तिङ्गां संज्ञाशब्दं पदमिञ्चन्ति तेषां सुबन्ततिङ्गन्तप-

¹ ms. झै

² Cp. *Anargharāghava*, comm. p. 7 (Km. 5), where this passage is referred to by Rucipati.

दैर्वादशभिरषाभिश्च एक एव श्लोकः कर्तव्यः । उभयमपि 1100
प्रसिद्धमेव । क एष सूचधारो नाम । आह शातकर्णिः ।

अनुष्ठानं प्रयोगस्य सूचं तज्जारयतीति सूचधारः ।
पूर्वरङ्गमाचोपयोगी बहिःपाचमित्यर्थः ।
अन्यस्वाह ।

क्रियाकारकयुक्तं वाक्यं पदमिति ।

1105

यथाह भरतः ।

सूचधारः पठेत्तच मध्यमं स्वरमात्रितः ।

N 5, 98-
104

नान्दीं पैदैर्वादशभिरषाभिर्वायलंकृताम् ॥

नमोऽस्तु सर्वैदेवेभ्यो द्विजातिभ्यः शुभं तथा ।

जितं सोमेन वै राजा चारोग्यं गोभ्य एव च ॥

1110

ब्रह्मोन्नरं तथैवास्तु हता ब्रह्मद्विषस्तथा ।

प्रशास्त्रिमां महाराजः पृथिवीं सहस्रागराम् ॥

राज्यं प्रवर्धतां चैव रङ्गस्याशा समृद्धताम् ।

प्रेक्षाकर्तुर्महान्यर्मो भवतु ब्रह्मभाषितः ॥

काव्यकर्तुर्यशश्चापि नित्यमेव प्रवर्धताम् ।

1115

इज्यया चानया नित्यं प्रीयन्तां सर्वैदेवता ॥

¹नान्दीपदान्तरेषु च ह्येवं² सन्त्विति नित्यशः ।

वदेतां सम्यगुक्ताभिर्वाग्भिस्तौ पारिपार्श्विकौ ॥

एवं नान्दी विधातव्या यथावल्लक्षणान्विता ।

नान्दीप्रयोगे च कृते प्रीतो भवति चन्द्रमाः ॥

1120

¹ ms. adds इतिद्वादशम् before नान्दी

² ms. मेव, and + in marg. Cp. G.O.S. ed. 5, 114.

किं फलं स्याद्रसाधारत्वाच्चन्द्रमसस्तत्प्रीतिसुलभा रससंपत्तय
इति ।

N 5, 25

आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात्प्रयुज्यते ।

देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥

1125 नान्दी पूर्वरङ्गस्याङ्गं मुख्यतमम् । यथाह ।

(N 5, 9-16)

प्रत्याहारमार्जनागीतविधिब्रह्मयोगचारीमहाचारीप्रोच-
नानान्दीजरस्तुतिदिग्वन्दनादीनि द्वाविंशत्यङ्गानि वाद्यगी-
तनृत्यपूर्वकदेवस्तुतिशरीरस्य पूर्वरङ्गस्येति ।

नान्दीप्रोचने कथिते एव । जर्जरस्तुतिर्यथा ।

1130 ब्रह्मणाभिहितः शक्रः सुराधीशो ध्वजेन हि ।

जर्जरानकरोद्विभान्तेनोक्ता जर्जरस्तुतिः ॥

जर्जर इति शक्रध्वजस्य पूर्वोचार्यदर्शितः संज्ञाशब्दः ।
दिग्वन्दना यथा ।

गृह्णीत वन्दनां यूयमधिपाः ककुभां सुराः ।

1135 आसीदत महारागा रङ्गरक्षां विधत्त मे ॥

एषामङ्गानामन्ते सूचधारः कार्यमभिधत्त इति नान्द्यन्ते
सूचधारः । एतदेव नान्द्यन्तशब्दवाच्यं यदनन्तारं काव्यप्रस्ता-
वकप्रवेश इति कथं सूचधारप्रयोज्यत्वात्तेषां कुतः खल्वन्ते
सूचधारः स एव तेषां पाठकः स एव चान्त इति । सत्यं
1140 सूचधाराकृतिः स्थापको नामान्यः प्रविशति सो उयमन्ते
स्यात् । यथा ।

N 5, 149-
156

प्रयुक्तरङ्गान्निष्कामेत्सूचधारः सहानुगः ।

स्थापकः प्रविशेत्तत्र सूचधारगुणाकृतिः ॥

स्थापकस्य प्रवेशे तु कर्तव्यार्थानुगा ध्रुवा ।

सुवाक्यमधुरैः श्वोकैर्नानाभावरसान्वितैः ॥

1145

प्रसाद्य रङ्गं विधिवक्तव्यनामानुकीर्तयेत् ।

प्रस्तावनां ततः कुर्यात्काव्यप्रस्तावनाश्रयात् ॥

दिव्ये दिव्याश्रयो भूवा मानुषे मानुषाश्रयः ।

^१ दिव्यमानुषसंयोगे दिव्यो वा मानुषो ऽपि वा ॥

मुखबीजार्थसदृशं नानामार्गसमाश्रयम्^१ ।

1150

नानाविधैरुपक्षेपैः काव्योपक्षेपणं भवेत् ॥

प्रस्ताव्यैवं विनिष्क्रामेत्काव्यप्रस्थापको द्विजः ॥

अथमचार्थः । उक्तानां पूर्वरङ्गानामन्ते समाप्तौ स्थापको नाम सूचधारशब्देन वाच्यः । स च सुवाक्यमधुरैः श्वोकैरिति बहुवचनप्रयोगात् । पुष्पाञ्जलिप्रभृतिनानाभावरसान्विता- 1155 ज्ञ्लोकानयमपि पठेदित्यर्थः । तत्र यदि पूर्ववद्यमपि यथो- क्तव्याख्यया पठति न कश्चिहोषः । यस्तु भरतोपदिष्टः क्रमः स खलु मानुषां सभायां संकटतया नोपन्यस्तः । सुबन्त- तिङ्नन्तैर्वादशपदी । यथा ।

अज्ञेयावधितस्थमानतपसां सार्थं श्रिया दीर्घतां

1160

पुष्पत्वाः स्वरधिनिवेचनशिखियोतिःसनाभिलिषः ।

इन्दुग्रन्थनहेमशृङ्खललताः प्रेष्ठद्वियद्वाहनी-

स्त्रोतःशीकरकुन्दकुञ्जलभृतः शशोर्जटाः पानु वः ॥

अष्टपदी यथा ।

जयति सितविलोक्यालयज्ञोपवीती^३

1165

घनकपिलजटान्तर्भान्तगङ्गाजलौघः ।

अविदितमृगच्छ्रामिन्दुलेखां दधानः

परिणतशिखिकाएङ्गशामकाष्ठः पिनाकी ॥

¹ N om. by homoioteleuton. Cp. G.O.S. ed. 5, 178-9.

² gl. in marg. दाहकर्तुं

³ ms. °वी । ती

जयति गजराजवद्दो यहंडा राजते सुधांशुसमा ।
वर्धोपभृत्तसंमितपरतरभागा मृणालीव ॥

1170 यत्र तु श्वोकैस्त्रिभिर्द्वाभ्यां [वा] प्रयोगस्त्वं प्रथमं भारतीं
वृत्तिमाश्रित्य पुष्पाङ्गलिना कर्तव्यः । पुष्पाङ्गलिरयं विष्णं
शमयति रङ्गशोभां जनयति च । अपरश्वोको यथावृत्ति यथा-
+ हच्च¹ । तेषु तथा यत्नः कर्तव्यो यथा प्रस्तुतार्थानुरोधो ७पि
1175 स्यात् । तत्र सूचधारविषये । कर्तव्यं चामुखं प्रस्तावना चास्यैव
नामान्तरम् । आमुखमेतदुत्पाद्यवस्तुसूचनास्वरूपालापः । स
च संधेमुखस्यादितः कार्यः । तद्यथा ।

N 20, 28-
29

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।

सूचधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

1180 चिचैर्वाक्यैः स्वकार्योन्त्यैर्वीथ्यद्वैरन्यथापि वा ।
आमुखं तद्वि विज्ञेयं बुधैः प्रस्तावनापि सा ॥

अन्यस्तु ।

अन्योपदेशेन कथानुकथाभ्यामेककः सानुगो वा सूच-
धारः कुर्यादामुखमिति ।

1185 अन्तर्नेपथ्यमाचोक्तिश्रुतिस्मरणदर्शनैः ।

* स्वैरद्वैश्चापि वीथ्यद्वैः प्रकुर्यादामुखं बुधः ॥

(N 20, 30) अस्याङ्गानि । उद्घात्यकावलगितके द्वे वीथ्याः । कथोङ्गा-
तप्रयोगातिशयप्रवर्तकाः । अस्यैवाङ्गानि चीणि । एवं पञ्चा-
ङ्गानि । उद्घात्यकस्यायमर्थः । पदान्यनवगतार्थानि प्रश्नेनाव-
1190 गतार्थैः पदैः प्रतिपादयति यत्रदुच्यते । यथा ।

¹ ms. no punctuation before तेषु

² ms. स्वैरद्वैश्चापि वीथ्यद्वैर्वा and om. प्र. Op. Arthady. 13. 7, where the line is attributed to Mātṛgupta.

नाटकं कैर्गुणैः स्थाप्य ये हरन्ति सतां मनः ।

क्व तेषां दृष्टमुत्थानं रत्नकोशकृताविति ॥

अवलगितकं पाचसंसूचनार्थं यदालपनं तद्रृष्ट्यम् । यथा ।

तवास्मि गीतरगेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

Sak. 1, 5

दुष्टन इव राजेन्द्रः सारज्ञेणातिरहसा ॥

1195

कथोङ्कातः । यच्च सूचधारस्य वाक्यं वाक्यार्थं वा गृहीत्वा (N 20, 32)

पाचं प्रविशति । तद्यथा यौगन्धरायणः । रत्नावल्यामेवमेतत् ।

द्वीपादन्यसादिवादि ।

Ratn. 1, p. 13

वाक्यार्थम् । प्रतिज्ञाभीमे भीमः ।

आः शैलूषापसदेवादि ।

Ven. 1, p. 12

प्रयोगे तु प्रयोगं तु सूचधारः प्रयोजयेत् ।

N 20, 33

ततश्च प्रविशेत्पाचं प्रयोगातिशयो हि सः ॥

यथा स्वप्रवासवदत्रे नेपथ्ये सूचधारः¹ उत्सारणां श्रुत्वा
पठति ।

अये कथं तपोवने इथुत्सारणा । (विलोक्य) कथं मन्त्री यौगन्धरा- 1205

यणः¹ उत्साराजस्य राज्यप्रत्यानयनं कर्तुकामः पञ्चावतीयजने-
नोत्सार्थते ।

इथुत्सारणाशब्दो इच पूर्वकप्रयोगमुत्सार्य नाटकार्थसूचक
इति प्रयोगातिशयः ।

पूर्वप्रयोगमुङ्काठ्य कथोङ्कातादिविषयः ।

1210

उत्सारणाप्रयोगश्च अङ्गोपक्षेपलक्षणः ॥

स खल्वतिशेते ।

प्रवर्तकः ।

कालकृत्यं यदाश्रित्य सूचधारः प्रवर्तते ।

N 20, 34

तदाश्रयस्य पाचस्य प्रवेशस्तु प्रवर्तकः ॥

1215

¹ ms. danda.

² ms. उङ्कात्यकक्षयोऽ

यथा शर्मिष्ठा[परि]णये ।

नटी । कदरं उदुं समस्तिं गाइस्सम्³ ।

नटः । नन्विसं वसन्तवात्रियं गीयताम् ।

नटी । अलं एदिणा विरहिजणसन्तावकारिणा । वरं अखं⁴ समस्तिं गाइस्सम्⁵ ।

1220

अच वसन्तावतारहृचिं⁶ दर्शयन्त्या अनया शर्मिष्ठाया अवस्था प्रवर्तिता । अन्ये तु ल्यकार्यप्रवर्तकमेव प्रवर्तकमि-
च्छन्ति । यथा गुरोर्विधातुं शुश्रूषामित्यादि । यथा ।

सांधाचिकैः सह समुद्रगमनमेव साधयामि ।

1225

यथा ।

विश्वामित्रमुनिर्यथा रघुपतेः सीताविवाहं प्रति

व्याप्ता यतते तथा वयममी घलं विधास्यामहे हत्यादि ।

वीर्यद्वैरितिनिर्देशाच्चालिकापि कार्या । यथा वासवदत्ता-
हरणं सूचयन्त्सूचधारः ।

1230

हस्ते कर्णस्य का शक्तिः [कः]⁷ समधगतो ऽस्ति कः ।

परैः किमधितिष्ठन्तो न वाच्याः शस्त्रिणो हताः ॥

इत्यामुखविधिः । भारतीवृत्तिरियं वै दर्भगौडीयपाञ्चालरी-
तीनां तिसृणामङ्गं बोद्धव्या ॥

N 20, 88

या सान्ततेनेह गुणेन युक्ता

1235

त्यागेन शौर्येण समन्विता च ।

हर्षोच्चरा संहृतशोकभारा

सा सान्ततो नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥

¹ ms. अभिं

² ms. सं

³ कतरमृतुं समाश्रित्य गास्यामि

⁴ ms. झं

⁵ अलमेतेन विरहिजनसंतापकारिणा । वरमन्यं समाश्रित्य गास्यामि ।

⁶ ms. वसन्तवातावहृचिं

⁷ Lacuna in ms, see l. 2989.

सात्त्वता गुणा गुस्थुशूषादिसङ्कृतयः ।

यथा रामो ऽजहाद्राज्यं पितुर्मत्त्वा क्रमागतम् ।
वने ऽपि न्यवसङ्घृष्टस्तुर्दशसमा अपि ॥

1240

त्यागे यथा ।

वधो मे हनु मां पार्थः पृथे सार्थासु ते धर्थना ।
इत्यदालकवचं तस्ये कर्णः स्वप्राणनिःसृहः ॥

शौर्ये यथा ।

एष छणाकचाकर्णी प्राप्ती दुःशासनो मथा ।
पातु कश्चित्त्वाणं तिष्ठायेहि छण्ये हतो रिषुः ॥

1245

हर्षोत्तरेति ।

आः किं शोचाम्यहं स्त्रीव हतान्बन्धून्दशाननः ।
दृशो मुत्काशु वीक्ष्यधं निहतौ रामलक्षणौ ॥

सैव रौद्रे ऽपि । राघवाभ्युदये रावणं प्रति जटायुः ।

1250

अवनिरविरथान्तःप्रस्थितैकैकचञ्च
पुटकुहरविलोलव्यालकत्याग्यजिह्वः ।
अरुणहर्चिरतिर्थर्वर्तिर्दृग्मैरवास्थः
कवलयतु भवन्तं क्रोधदीप्ती जटायुः ॥

शङ्खते यथा कुम्भाङ्के ।

1255

रावणः । अहो लाघवं वानरस्य ।
सीता । हदास परक्कमं ति किं ण मणसि² ।

शत्रुघ्नकरुणा यथा ।

विवृद्धात्माप्यगाधो ऽपि दुरन्तो ऽपि महानपि ।
वाढवेनेह जलधिः शोकः क्रोधेन पीयते ॥

1260

सत्यप्रज्ञारो यथा ।

प्रिये तावन्त नेत्राभ्यां पास्याम्यद्य तवाननम् ।
न दृशो यावदश्रूणि वसन्ति रिपुयोषिताम् ॥

परस्पराधर्षणकृता यथा कर्णः ।

जात्वा तावदवधो ऽसि चरणं लिमसुबतम् ।
अनेन सूनं खड्डेन पतितं वीक्षे चितौ ॥

1265

¹ ms. णा² हताश पराक्रमस्ति किं न मणसि ।

यथा च शर्मिष्ठा ।

तैष न्यस्ते वामः पादः शिरसि धार्यताम् ।

अन्यः पठति ।

1270 उद्भैरनं पुनः छन्तं पतितं वेत्यसि चितौ ॥

अत एव भरतः ।

N 20, 40 वीराङ्गन्तरौद्रसा विजेया¹ स्वल्पकरुणाङ्गारा² ।

उद्भतपुरुषप्राया¹ परस्यराधर्षणकृता चेति ॥

(N 20, 41) अस्याश्वत्वारो भेदाः । उत्थापकः । परिवर्तकः । संलापः ।

1275 साङ्घात्यश्वेति ।

N 20, 42 उत्थाक्षाभ्यथमहं त्वं [तावह] दर्शयात्मनः शक्तिं ।
अरे प्रहरस्य पश्चामस्ते शक्तिमित्यादि ॥

N 20, 42 संघर्षा[दा]श्रयाङ्गापि प्राज्ञैरुत्थापको मतः ॥

योगक्षेमावहं कर्म प्रारब्धं वीस्य निष्फलम् ।

1280 परावृत्यारभेतान्यज्ञवेत्स परिवर्तकः ॥

भेदः साम च दानं च चयं निष्फलतां गतम् ।

उद्भरेद्वाऽमास्थाय यत्सात्त्वपरिवर्तकम् ॥

यथा राघवाभ्युदये कूटसंधिना सामदाने निष्फलीभूते
रावणः स्वरूपमास्थाय दुरात्मक्षमण तिष्ठ तिष्ठेत्यादि व्या-

1285 हतवान् । अन्ये तु प्रकृतस्य कार्यस्य दैववशादन्यथैव परिपाकः

स परिवर्तकः । यथा वारि प्रविश्य कार्यमिच्छन्नेव दुर्योधनो

भीमस्य वचः श्रुत्वा क्रोधादुत्थितः ।

(N 20, 44) साधर्षजो निराधर्षजो द्विविधः संलापो न्यक्कारकारी च ।

यथा ।

1290 दुरात्मनिष्ठ तिष्ठ छ गमिष्यसि ।

अयं न भवसि । तद्वधादैरस्तान्तं गमिष्यामीत्यादि ।

¹ ms. दा:

² ms. रा:

³ ms. ह

निराधर्षजो यथा ।

व्यया सह मयाधीतं श्रुतं चेति ।

अन्यस्त्वाह ।

नाधीतं न श्रुतं सार्थं व्यया सह मया छ्रचित् ।

इत्यधिच्छिप्तवान्वाक्यमेको¹ इन्द्रस्य चमायुत इति ॥

1295

सङ्घात्य उच्यते ।

मन्त्रार्थकार्यसंसक्तो दोषादैवस्य चात्मनः ।

(N 20, 45)

सङ्घातभेदजननः सङ्घात्यः कूट उच्यते ॥

लावण[क]दाहे वासवदत्ताया मरणं साधितम् । राघवा- 1300

भ्युदये रामं वच्चयितुं रावणेन कूटसंधौ जालिनी नाम राक्षसी
सीताकृतेति । सात्त्वतीवृत्तिरियं पाञ्चाल्या अङ्गं बोद्धयेति ।

कैश्की ।

शृङ्गाराभिनयोङ्गासिपाठ्यमाल्यविभूषणा ।

(N 20, 47)

नृत्यवादिच्चगीताद्या कामसंभोगलक्षणा ॥

1305

सुकुमारकाव्यबन्धामुज्ज्वलवस्त्राभरणावेषां च ।

कामोपचारवहुलां भाषने कैश्कीं कवयः ॥

अस्याश्वत्वारो भेदाः । नर्म नर्मस्फोटो नर्मगर्भः नर्म- (N 20, 48)

स्फङ्गश्च ॥

परापवादैः परुषैरष्ट्रीलैश्च विवर्जितम् ।

1310

शुद्धमन्तर्गताकूतं नर्म स्याच्छङ्गगर्भकम् ॥

उपस्थापितशृङ्गारं हास्यप्रवचनग्रायं नर्म वर्णयन्त्याचा- (N 20, 49)
र्याः ।

आबद्धगीतरभसाः कण्ठेत्तंसितपञ्चवाः ।

कामोत्सवे विलासिन्यः क्रीडन्तव्य पुरे पुरे ॥

1315

¹ ms. के

अन्तर्गताकूतं यथा ।

Kāvya-
darsa 2. 10

कलकणितगर्भेण कण्ठेनाधूणितेष्वणः ।
पश्च पारावतः कान्तामालिङ्ग्य परिचुम्बति ॥¹

छद्मगर्भं यथा ।

1320 इयं नाम गता कान्ता हृदयात्का गमिष्यति ।
निवद्वा सहजस्तेहवच्चलेपेन यत्र मे ॥

हास्यप्रवचनप्रायं यथा ।

वरमशोकतर्खंकुलो वरो
न पुनरस्मि वरस्तव मुभुवः ।
भजति पादलताहतिमेककः
पिबति वक्त्रमुरां च³ तथा परः ॥

इत्युक्तिभिः कान्तां हासयन्कोपं त्याजयति । अन्ये पुनराहुः ।

हासेच्छाभयभेदेन नर्माच्च चिविधं भवेत् ।

शृङ्गारोहीपनो यः स्यात्परिहासः सविभ्रमः ।

1330 स्त्रीपुंसयोस्तु नमैतद्वास्यभेदव्यवस्थितम् ॥
संताङ्गं कुमुमैश्छन्नापीच्छयागत्य दर्शनम् ।
प्रियस्य नायिका याति यत्तदिच्छाश्रयं भवेत् ॥

भयाश्रयं यथा ।

1335 मेघोद्धर्च पुनर्गर्बं पुनर्विकिर विद्युतम् ।
स्त्रीष्टी इहं चन्द्रयं यान्वा कुञ्जयार्थनां विना ॥

नर्मस्फोटो यथा । गुप्तेन काचिद्विवहरन्ती नायिकयागत्य
प्राप्ना । अकिञ्चित्कुर्वाणेव तूष्णीं स्थिते नायके शङ्काभयपरा
लज्जार्ता यत्र कन्या भवति स नर्मस्फोटः । नर्मगर्भो यथा ।
यत्र प्रच्छाद्यात्मनो रूपं तत्कार्यनिष्पत्तये स्थीयते । स नर्मगर्भ
उच्यते । वत्सराजसुतो नरवाहनः प्रभावतीवेषमास्थाय प्राप्नो
मदनमञ्जुकाम् । नर्मस्फङ्गो यथा ।

¹ Sp. 570.

² ms. न

³ ms. ऋच्च

नवसंगमसंभोगो यत्र जायेत सुभुवः ।

(N 20, 51)

नर्मस्पञ्चो ह्यसौ ज्ञेयस्त्ववसानभयानकः ॥

यथा राजा सहदेव्या प्राप्तो इन्तःपुरयोषिता ।

इयोरप्यनयोः कष्टं प्राप्तं कृच्छ्रात्समापितमिति ॥

1345

कैशिकीवृत्तिरियं वैदर्भ्या अङ्गं बोड्यम् ।

आरभटी ।

समुद्दत्तप्रायगुणा वीररौद्राङ्गुतात्मिका ।

(N 20, 55)

कपटानृतदम्भेषु वज्वनां¹स्कन्दयोः स्थिता ॥

युद्धनियुद्धेन्द्रजालमायाङ्गेदनमुतादिभिरारभटी ज्ञेया । क- (N 20, 56)

पटे यथा लाव[ण]कदा हे वासवदत्ताया मरणम् । अनृते

यथा द्रोणवधे । अश्वत्थामा हतो हस्तीति । मृते । मारुते:

समुद्रलङ्घनम् । रामायणे लङ्घास्कन्दनमास्कन्दः । अथ वा ।

अङ्गेन मन्दोदरीकेशाकर्षणम् । युद्धं रामरावणयोः । नियुद्धं

वालिसुयीवयोरित्यादि ।

1355

अस्याश्वत्तारो भेदाः । यथा संक्षिप्तकम् । अवपातः । (N 20, 57)

वस्त्रूत्यापनम् । संफेट इति । संक्षिप्तकं यथा ।

संक्षिप्तवस्त्रुविषयः प्रयोगात्रितशिल्पवान् ।

(N 20, 58)

बहुपुस्तोत्यानकृतैर्वेषैः संक्षिप्तको मतः ॥

नाथ्ये यानि रथचर्मवर्मधजादीनि क्रियन्ते तानि पुस्त 1360
इति कीर्तितानि ।

यथा नारदेन शिल्पमादर्श्यं नरकः क्षयं नीतः । यथा
सहस्रमायेन कन्या मायावती कृता ॥

¹ ms. ना:

अन्ये पुनरन्यथैव संक्षिप्तकमिच्छन्ति ।

1365 पूर्वनायकनाशेनापरनायकसंभवः संक्षिप्तकः ॥

यथा रामेण रावणमपनीय विभीषणस्य राज्ये कृतमभिषेचनम् ॥

(N 20, 59) अवपातः । भयहर्षविद्रवसंभ्रमाणां क्षिप्रप्रवेशनिर्याणमवपातं विदुर्बुधाः । यथा भार्गवेण युद्धाय रामे आहूयमाने 1370 वृद्धस्य दशरथस्य मुहुः प्रविशतो निर्गच्छतश्च संभयं सद्रवं चेष्टितमासीत् । सर्वथा विक्लवस्य चेष्टितमवपातः ।

(N 20, 60) वस्त्रूत्थापनम् । यथा शस्त्रकामदेवयोः संग्रामे । किं स्यादत्र शिशोः कामस्येति हरेः क्रोधः सीरिणः संभ्रमः शोको यादवानां भयं वसुदेवस्य । नानारसयुक्तं बन्धूनां चेष्टितं 1375 वस्त्रूत्थापनमित्यर्थः । तद्यथा ।

संप्राप्ते भृगुनन्दने हरधनुर्भङ्गापराधे पुरः
काकुरथ्ये च पराभवं न सहति प्रारब्धयुद्धोत्सवे ।
उत्क्रुद्धो जनकः सुचं दशरथः प्राप्तो वसिष्ठादयः
संखान्ताः पतिता भयेन च सुवा सखा धृता मैथिलीति ॥

(N 20, 61) संफेटो यथा । वीररौद्राङ्गुतप्रायैर्युक्तः संभ्रममयः । युद्धनियुद्धबहुलः कपटमयः । शस्त्रप्रपातविषमः । यथा समुद्रमधने देवासुराणाम् ॥ यथा च ।

वाङ्गयुद्धेरस्त्रयुद्धैः कपटैर्बङ्गविस्तरैः ।
घोरमत्वलमभवद्युद्धं वृचमहेद्योरिति ॥

1385 आरभटीवृत्तिरियं गौडवृत्तेरङ्गम् ॥

(N 20, 62) एता वृत्तयो भरतेन खलु नाथ्यस्य मातरः कथिताः ।
एतास्वेव च निर्यातं नाथ्यं हरति मानसम् ।
काव्यमप्याभिराकीर्णे सतां भवति रञ्जनम् ॥

रीतीनां विभागः काव्यमीमांसायां दर्शयितव्य इह तु
ग्रन्थविस्तरभयान्वोदीरितो ८सामिः । 1390

आसां भेदचतुष्टयेष्वैकमभिवाच्छतम् ।

प्रयोगे कविभिः कार्यं कृत्तमेकत्र दुर्लभमिति ॥

11

एतास्वेव वृत्तिषु नाटकादौ नायकस्यादौ महागुणाः
प्रदर्शयन्ते । तद्यथाचार्यः ।

शोभा विलासो माधुर्यं स्थैर्यं गामीर्यमेव च । N 22, 31

ललितौदार्यतेजांसि सत्त्वभेदास्तु पौरुषाः ॥

इत्यदौ महागुणाः पुरुषाणां ते नायके दर्शयितव्याः । तत्र
शोभा । युधि शूरत्वम् । कार्यदक्षता । गुणानुरागः । लोके (N 22, 32)
साधुवृत्तम् । सत्यवादिता । एषां समुदयः शोभा । यथा ।

भूपतिः शोभते वैष्णवे: फ्रीबपदो ८यमुञ्जतम् । 1400

प्रतापो ८स्य जगद्वापी शोभा पूर्ण इवातपः ॥

विलासः । धीरदृष्टिः । गतिः गोवृषभाच्चिता । मधुरा (N 22, 33)
वाक् । स्मितपूर्वे भाषणम् । शुभाकृतिः । संपद्विपदोः समता ।
एषां समुदयो विलासः । यथा ।

मुधासोदरवाचस्ते स्थितपूर्वकमाषिणः । 1405

को नामार्थी न तुष्टः स्वाद्वलं तावद्वनागमैः ॥

माधुर्यं विप्रिये ८यनुद्वेगः । यथा । (N 22, 34)

अपराधिन्यपि जने साधुः साध्वेव वर्तते ।

क्षेत्रारम्पि गच्छेन वासयत्वेव चन्दनः ॥

स्थैर्यं धैर्यवत् । धर्मार्थकामव्यवसायादचलनम् । अतिजि- (N 22, 35)

तकाशित्वम् । सदा मानशौर्याभ्यामवस्थानम् । अदीनं चेष्टिं
च । यथा ।

संपत्स्वापत्सु तुल्यामा रामो धैर्यकुलाचलः ।
विकारैः कैञ्जनाचिन्तो वेदार्थं इव हेतुभिः ॥

(N 22, 36) गाम्भीर्यम् । हर्षशोकभयक्रोधा लब्धावकाशा अपि यत्र न
विकारकारिणो भवन्ति तज्ञाम्भीर्यम् ।

आकर्षीपहृतां सीतां रावणेन रघूदृष्टः ।
न ररोद न चुक्रोधं लक्षणं प्रैचताद्वरात् ॥

(N 22, 37) ललितं मधुरा वाग्वेषः शृङ्गारी चेष्टिं साधु साधूनां
1420 सदासंगमवाङ्मा । यथा ।

स तिष्ठति सदा धीमाङ्गास्त्रचिन्तासुधारसैः ।
खबिन्नैरिव भिन्निख्यैः पण्डितैः परिवारितः ॥

शौदार्यम् ।

N 22, 38 दानमभ्युपपत्तिश्च सर्वदाप्रियभाषणम् ।

1425 स्वजने । न्यजने यत्र न प्रेमं कृतकं भवेत् ॥

शौदार्यं यथा ।

परात्रीयविमागो । यं मोहः क्षिङ्गावपण्डितम् ।
प्रीतिः सर्वत्र धीरख्य ज्योत्स्नेवात्मे सुधानिधिः ॥

(N 22, 39) तेजः । अधिक्षेपापमानप्रत्यवायदर्शनैः पैरह्यमानस्या-

1430 रव्यादनिवर्तनं तेजः । यथा राघवाभ्युदये रामः ।

आज्ञासु ते चिदशनाथ दशाननस्य
संधौ विदेहद्वितुश्च समागमे । दिन ।
प्रत्याश्यान्तिकगतस्य विभीषणस्य
लङ्कां प्रदाय न विना धृतिमेति रामः ॥

(N 22, 41) पञ्चाभिनया भवन्ति । यथा वाक्यं सूचा अङ्कुरः शास्त्रा
निवृत्यङ्कुरश्चेति ।

नायकस्य यद्युद्धसंप्रहारादिवर्णना स वाक्याभिनयः । (N 22, 42)
यथा ।

इयं श्रीर्यत्कृते सिन्धुं मध्नतो ऽभूदुरस्तव ।

मन्द्रोपान्तसंघर्षचुव्यच्छालदन्तुरम् ॥

1440

सूचाभिनयो यथा ।

पूर्वसंसूचितानर्थान्प्रतिपादयितुं पुनः ।

(N 22, 43)

प्रयुज्यते हि यद्वाक्यं सा सूचा कथ्यते बुधैः ॥

यथा ।

द्रष्टुं तामुत्सुकं चक्षुः अवः श्रोतुं च तद्रिरः ।

1445

चेतश्चिरोषितं तस्यां प्रभुरस्मि न चात्मनः ॥

अङ्गुराभिनयो यथा ।

वाक्यैरन्योपदिष्टैर्यत्कथ्यते हृदयस्थितम् ।

(N 22, 44)

यथावद्वर्णनायोग्यं सो ऽङ्गुराभिनयः स्मृतः ॥

यथा ।

दष्टाधरेव धून्वाना पाणिवन्नवपञ्चवम् ।

सभृङ्गालापसीक्तारा चुम्बते भरता खता ॥

1450

शाखाभिनयः । हस्तपादप्रभृतिभिः । यथा ।

(N 22, 45)

पादास्फालस्खलद्भूमि वेळद्वैर्वेण्णिरुद्धिदिक् ।

जटाविप्रवृद्ध वः पादाच्छमोक्षाण्डवडम्बरम् ॥

1455

यथा ।

उर्ध्वाधःप्रेरितैकैकपादस्फारीभवत्तजुम् ।

वन्दे चिविक्रमाक्रान्तभूर्मुवःस्वस्त्रयं हरिम् ॥

निवृत्यङ्गुरो यथा ।

यत्रान्येन प्रयुक्तं तु करोत्यन्यश्च कश्चन ।

(N 22, 48)

पूर्वानुभूतसंवादं स निवृत्यङ्गुरो भवेत् ॥

उन्नमन्द्रजरीकोटी तर्जन्या कुपितेव च ।

खता मां तर्जयत्वेषा सुरिताधरपञ्चवेति ॥

12

अथ लक्षणानि व्याख्यास्यामः । तद्यथा ।

1465 षट्क्रिंशलक्षणोपेतं नाटकं नाट्यसिद्धिमधिरोहति
यथा लक्षणैरुपेतो राजा राज्यश्रियमिति ।

तद्यथा ।

लक्षणैर्बहुविशेषहेतुभि-
नाटकं व्रजति नाट्यसंपदम् ।

1470 सद्गुणैरिव शुभानुबन्धिभि-
श्वकवर्तिपदवीं महीपतिः ॥

तात्यमूनि लक्षणानि नामत एवाह भरताचार्यः ।
भूषणाक्षरसंघातः शोभोदाहरणं तथा ।

हेतुसंशयदृष्टान्ताः तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥

1475 प्राप्तिरप्यभिप्रायश्च निर्दर्शनं निरुक्तकम् ।
सिद्धिर्विशेषणं चैव गुणातिपातातिशयौ¹ ॥
दिष्टं तथोपदिष्टं च विचारो ऽथ विपर्ययः ।
भ्रंशश्वानुनयो माला दाक्षिणयं गर्हणं तथा ॥

अर्थापतिः प्रसिद्धिश्च पृच्छा सारूप्यमेव च ।
मनोरथश्च लेशश्च संक्षेपो गुणकीर्तनम् ॥
ज्ञेया ² ह्यनुक्तसिद्धिश्च प्रियं वचनमेव च ।

तत्र भूषणम् । आह कात्यायनः । सौन्दर्यमलंकारः ।
शब्दार्थयोः सुन्दरत्वं नामालंकारः । शोभाकरो धर्म इत्यर्थः ।
तथाह दगडी ।

¹ s. Nā., ms. गुणातिपातोतिशयस्तथा

² s. Nā., ms. तुस

काव्यशेभाकरान्धर्मानलंकारान्प्रचक्षते ।

Kāvya-
darśa 2. 1

ते चाद्यापि विकल्पन्ते कस्तान्कात्तर्चेन वस्थ्यतीति ॥

स्वभावाख्यानोपमानादयश्चतुस्त्रिंशदलंकाराः । ये च श- (Kāvya-
darśa 2.
4-7)

च्छस्य चार्थस्य च दश गुणाः कीर्तिताः ।

श्वेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

(N 16, 92
= Nā 17,
87)

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः¹ ॥

1490

तत्र श्वेषः अस्पृष्टशैथिल्यम् । शिथिलमल्पप्राणाक्षर-
योगः । प्रसादः प्रसिद्धार्थः प्रसादवत् । समता चतुष्पद्यां
समानवर्णविद्यासजन्माबन्धः । माधुर्यं वाग्वस्तुनो रसवद-
याम्यत्रं सानुप्रासत्वम् । सुकुमारता अनिष्टुराक्षरप्रायम् । (N 16, 100)
अर्थव्यक्तिरनेयार्थत्वम् । उटारत्रं यदुक्तौ गुणोत्कर्षः ।

1495

ओजः समासभूयस्त्रं तद्विगद्यस्य जीवितम् ।

(N 16, 99)

यद्यथाख्यायिकास्वेव दाक्षिणात्याः प्रयुज्जते ॥

कान्तिलौकिकार्थाविरोधेन वर्णना । समाधिः अन्यधर्म-
स्यात्यत्र सम्यगारोपणम् । तदेतैर्

अलंकारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समलंकृतम् ।

N 16, 5

भूषणैरिव चिचार्थैस्तद्वृष्टगणमिति स्मृतम् ॥

अबोदाह्रियते ।

आचिपन्त्यरविन्दानि मुख्ये³ तत्र सुखश्रियम् ।

कोशदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥

एवंविधं भूषणोदाहरणम् ।

1505

¹ These are defined N 16, 93-103, Nā. 17, 88-97, but the definitions differ from ours, and the texts of N and Nā. vary considerably. Cp. S 614.

² ms. स्ति

³ ms. खे

अक्षरसंघातः । यच्चाक्षरैः श्वेषैर्द्वयवाचिभिरर्थः कश्चिद्-
पवर्णते सो उक्षरसंघातः । यथा ।

N 16, 6

यच्चार्थं लक्ष्मैः श्वेषैश्चार्थैरुपवर्णते ।

तमप्यक्षरसंघातं विद्यालक्षणसंज्ञितम् ॥

1510

यथा ।

गौरी कान्ता तवार्थस्ति तवार्थस्ति वृत्ते रूपे रूपे ।

कामं दातासि महतः खाने हरसि सहुणैः ॥

N 16, 7

सिङ्गैरर्थैः समं यच्च लक्ष्मिं उर्ध्वः प्रकाशयते ।

श्वेषश्वादृणविचिचार्था या सा शोभाभिधीयते ॥

1515

यथा ।

कामं जनयिता छष्णो मालाभरणमाश्रितः ।

हरिवदारथते तद्वि धमिष्ठस्तनकैरथम् ॥

Nā. 17, 9

यच्च तुत्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।

साध्यते उभिमतश्वार्थस्तदुदाहरणं यथा ॥

1520

अनुयान्त्या जनातीति² कान्तं साधु लया छतम् ।

का दिनश्रीविनाकेण का निशा शशिना विना ॥

Nā. 17, 10

यः प्रयोजनसामर्थ्याद्विशिष्टार्थप्रकाशकः ।

समासोक्तो मनोग्राही स हेतुः कथितो यथा ॥

Vikra. 4,
32

यदि हंस गता न ते नतभूः सरसो रोधसि दर्शनं प्रिया मे ।

मदखेलपदं कथं³ नु तस्याः सकलं चौर गतं लया गृहीतम् ॥

Nā. 17, 11

अविज्ञाततत्त्वार्थस्य वाक्यस्य सविचारतः ।

क्रियते ‘यत्समापनं’ संशयः संमतो यथा ॥

गौरीगृहे जीमूतवाहनः ।

खर्गली यदीत्यादि ।

Nāg. 1, 15

सर्वस्य यन्मनोहारिपक्षसाधनहेतुना ।

निर्दर्शनं यत्क्रियते दृष्टान्तः स उदाहृतः ॥

¹ ms. च² ms. नी³ ms. कथयन्⁴ ms. समापनं यत्र

यथा ।

भीमः । यतो दुर्योधनकलं हीवादि ।
वाष्ठं तत्तुः पदं वीणा सा वदेदप्यचेतना ।
लं किमेभित्तिपलैर्मे न किंचिददसि प्रिये ॥

(VenI. 1,
p. 24 ?)

दृष्टैवावयवं किंचिङ्गावो यचानुमीयते ।

+

प्राप्तिं नाम विजानीयाक्षक्षणं तद्यथोच्यते ॥

N 16, 33

आचिपन्तीव चपलैर्द्वमाः पञ्चवपाणिभिः ।
मधुरैरन्वपुष्टानां वाहरलीव च स्वनैः ॥

अभूतपूर्वो यो ह्यर्थः सादृश्यात्परिकल्पितः ।

1540

लोकस्य हृदयप्राही सो अभिप्राय इति सृतः ॥

यथा ।

वापीं हृज मुधारस्मिं तद्वक्षोत्पलकाननम् ।
खातस्त्रच विमोक्ष्यामि तापं किं मे जलाद्वया ।
यचार्थानां प्रसिङ्गानां क्रियते परिकीर्तितम् ।
परापेक्षाव्युदासार्थे तन्त्रिदर्शनमुच्यते ॥

Nā. 17, 13

यथा ।

चाचधर्मोचितैर्धर्मैर्लं शत्रुवधे बुधाः ।
किं न वालिनि रामेण मुक्तो वाणः पराङ्मुखे ॥
निरवद्यस्य वाक्यस्य पूर्वोक्तार्थप्रसिङ्गये ।
पदस्य वा तथाभूतं निरुक्तमिति निर्दिशेत् ॥

Nā. 17, 14
(N 16, 18)

पदे यथा ।

चनियः संमतो राज्यो वै चाणकरः सताम् ।
चतुर्त्वायत इत्येष चत्वियो हि निरुच्यते ॥

यथा ।

याति लाघवमर्थीति मिथ्या व्याचिखिरे बुधाः ।
सममर्थैन लब्धेन यात्यसौ गौरवं लपि ॥

1555

बहूनां तु प्रधानानां नाम यचानुवर्ण्यते ।

N 16, 18 =
Nā. 17, 15

अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं सा सिद्धिरिति गीयते ॥

1560

यथा ।

अत्थैर्यं कूर्मराजस्य यथा शेषस्य विक्रमः ।
पृथिव्या रक्षणे राजन्नेकत्र त्वयि तत्खतम् ॥

N 16, 11 =
Nā. 17, 16

सिङ्गान्बहून्प्रधानार्थानुक्ता यत्र प्रयुज्यते ।
विशेषयुक्तं वचनं ज्ञेयं तद्वि विशेषणम् ॥

1565

यथा ।

वृष्णापहारी विमलो द्विजावासो जनप्रियः ।
इदः पद्माकरः किं तु बुधस्त्वं स जडाश्वयः ॥

Nā. 17, 17

गुणाभिधानेर्विविधैर्विपरीतार्थयोजितैः ।
गुणातिपातस्य बुधैर्निष्टुरालापकृद्धवेत् ॥

1570

यथा जानकीराघवे षष्ठाङ्के रामः ।

जातस्य द्रुहिणान्वयादधिगतज्ञेयस्य लोकत्रयी-
चासोत्पादिवपुर्धरस्य हरतः को ऽयं दशास्त्रोचितः ।
दूरस्य मयि लक्षणे प्रचलिते कुचापि शून्ये वने
वैदेहीहरणे प्रखटकपटप्रौढक्रमो विक्रमः ॥

1575

यथा वा ।

रागेकाभिजनो ऽधरः कचमरः क्षणो विलोमालिकं
वाचो नार्जवभूमयः कुचयुगं सत्यं दुराद्वादपि ।
एभिर्दृष्टतरैर्वृतासि यदि तत्को विस्थयः कल्प्यतां
युक्तस्ये ऽनपराधकारिणि मयि कूरो ऽवहेलक्रमः ॥

Nā. 17, 18
(N 16, 14)

बहून्गुणांश्चिन्तयित्वा सामान्यजनसंभवान् ।
विशेषः कीर्त्यते यस्तु ज्ञेयः सो ऽतिशयो बुधैः ॥

यथा ।

हरलु हृदयं नाम लीलाः कामं मृगीदृशाम् ।
चासोत्कम्प्यष्टतस्त्वेकः को ऽयासेषमहोत्सवः ॥

1585

यथा च ।

तासुहिस्स मृगीदृशं तरुणिमसूर्जननोद्भाष्टिं
ज्ञात्वैव तरणे जने ऽद्य विविधावस्थान्तरं चास्यति ।
दत्तेर्थाभुदयो रतेः स जनिता धैर्यं सहाये मधौ
स्त्रिसिन्नेव शरः पतिष्ठति निजः शङ्के मनोजन्मन इति ॥

रूपकैरूपमाभिश्च अप्रत्यक्षस्य वस्तुनः ।

Na. 17, 19

तुत्यार्थतेन संसर्वस्तुत्यतर्कः प्रदर्शितः ॥

यथा ।

विटपसुकुमारबाडः पल्लवपाणिलगुत्तमापन्ना ।
कुसुमस्त्रितं दधाना कान्तेवाभाति भे वस्त्री ॥

बहूनां तु प्रयुक्तानां पदानां बहुभिः पैदैः ।

Na. 17, 20
(N. 16, 19)

उच्चयः सदृशार्थो यः स विज्ञेयः पदोच्चयः ॥

यथा चैत्रावल्यङ्के राजा ।

कुसुमसुकुमारमूर्तिर्दधती नियमेन तनुतरं मध्यम् ।
आभाति मकरकेतोः पार्श्वस्था चापयष्टिरिव ॥³

Ratn. 1,
19

यथा ।

1600

जडाकाण्डोरदण्डं निजनखरशिखकेशरं प्रान्तमञ्जं
नीलाब्दश्रेणिभृङ्गं बलिविजयशिंशः प्रोत्यितं दैत्यशत्रोः ।
पायादः पादपन्नं यदुपरि विधिना व्यक्तमर्थाय गाङ्गं
तोयं मध्वेव चैतत्स्खलदलिविवरथर्म्यदुष्णांशुविम्बम् ॥

यथादेशं यथाकालं यथारूपं च वर्णयते ।

Na. 17, 21

प्रत्यक्षं च परोक्षं च तद्विष्टमिति कीर्तितम् ॥

यथा सुग्रीवाङ्के ।

मध्ये तल्यं सरलितभुजस्तम्भमित्यादि ।

यथा च ।

दिक्षु दिक्षु मसीशामा ग्रीष्मच्छेदे पथोधराः ।

1610

उत्तर्युमेत्थि[ली]भर्तुरनवद्वूमपल्लवाः ॥

परिसंगृह्य शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते ।

Na. 17, 22

विवन्मनोहरं स्वनामुपदिष्टं तदुच्यते ॥

यथा शकुनतले चतुर्थं उङ्के ।

Sak. 4, 17

शुश्रूषवेति ।

1615

¹ ms. च

² ms. ल्या

³ Sp. 3797.

⁴ ms. श

⁵ ms. खड

यथा च ।

सत्यप्रमादशङ्काभिर्वागिमनो ऽपि महात्मनः ।

यथेष्टालपितप्रख्यां नाधिरोहति भारती ॥

(Na. 17, 28) युक्तिवाक्यैरनेकैश्च अप्रत्यक्षार्थसाधनः ।

1620

अनेकोपायसंयुक्तो विचार इति कीर्तिः ॥

यथोत्तरचरिते ।

यदृच्छासंवादः किम् किम् गुणानामतिशयः

पुराणो वा ज्ञानात्तरनिविडबन्धः परिचयः ।

निजो वा संबन्धः किम् बड़विधाक्षेपविहितो

ममैतस्मिन्दृष्टे हृदयमवधानं वितरुते ॥

1625

विचारस्यान्यथाभावस्तथा दिष्टोपदिष्टयोः ।

संदेहात्कल्पते यत्र स विज्ञेयो विपर्ययः ॥

यथा सङ्केताङ्के ।

मम कण्ठगताः प्राणाः पाणी कण्ठगते तत्र ।

अतो ऽपार्थप्रथलो ऽयं त्यज्यतां साहसं प्रिये ॥

वाच्यमर्थं परित्यज्य दिष्टादिभिरनेकधा ।

अन्यस्मिन्नेव पंतनादाशु भंशः^३ उदाहृतः ॥

यथा भानुमत्यङ्के ।

सहभूत्यगणं सबान्धवसित्यादि ।

उभयोः प्रीतिजननो विस्त्राभिनिवेशिनोः ।

अर्थप्रसाधकश्चैव विज्ञेयो ऽनुनयो चुधैः ॥

यथा संकेताङ्के ।

आतामतांमपनयाम्यविलक्ष्य एष इत्यादि ।

यथा च ।

1640

एष बड़ाज्ञलिपुटो मौलिमे त्यत्यदानतः ।

निगृह्णावनुगृह्णाति तुल्यमेवातुगं प्रसुः ॥

ईस्तिर्थस्य सिद्धर्थं क्रियन्ते यत्र सूरिभिः ।
प्रयोजनान्यनेकानि सा मालेत्यभिधीयते ॥
यथा सीता निर्वासे ।

तुख्मान्वयेत्वगुणेति गुणान्वितेत्वादि ।
यद्यष्ट्या चेष्ट्या वाचा प्रसन्नवटनेन च ।
परानुवृत्तिः क्रियते तदाक्षिण्यमिति स्मृतम् ॥
यथा कदलीगृहे राजा ।

भूमङ्गे सहसोद्धते च वदनं नीतं परां नम्रतान्वितादि ।
यथा च ।

अपि यान्वायिते भीत्वा दाचिष्यं नोन्ज्ञितं तथा ।
ब्रावर्तयच्चुखं चकुस्त्रिभागो मयि पातितः ॥
यत्र संकीर्तयेद्वौषं गुणं च विनिपातयेत् ।
भर्त्सनाद्बहुशो ज्ञेयं गर्हणं नाम सूरिभिः ॥

अश्वत्थामाङ्गे कृपः ।
धिक्षानुजं कुरुपतिनित्यादि
अर्थान्तरस्य कथने यत्रान्योऽर्थः प्रतीयते ।
वाक्यमाधुर्यसंमिश्रा ऽसावर्थापत्तिरुच्यते ॥
यथा राघवाभ्युट्ये ।

रामोऽसौ जगतीह विक्रमगुणैर्थोतः प्रसिद्धिं पराम्
अस्माद्गायविपर्ययादिपरं देवो न जानाति तम् ।
वन्दीविष यशांसि गायति मरुदस्यैकवाणाहति-
अणीभूतविशालतालविवरोद्वीर्णेः खरैः सप्तभिः ॥²
वाक्यैः सातिशयैर्युक्ता प्रधानार्थप्रसाधकैः ।
लोकप्रसिद्धैर्बहूर्थैः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥

Na. 17, 27

Kunda-mālā, 1, 12
(Na. 17, 28;
N 16, 35)

Ratn. 2, 20

1650

Na. 17, 29

1655

Venī. 3, 18

Na. 17, 30

1660

Na. 17, 31

1665

¹ ms. र्त्त corr. र्त्य

² Cp. Saduktikarṇāmṛta 1, 46. 5, where the verse is attributed to Viśākhadatta (ed. Rāmāvatara Śarmā, Punjab Oriental Series XV, Lahore, 1933).

यथा संपात्यङ्गे मात्यवान् ।

जातो मुनेर्विश्रवसः समस्त-
विद्यास्तथीती परमो विविक्तः ।
निपात्वसे वत्स किमेभिरूच्यैस
तटद्रुमः सिद्धुजलैरिवादैः ॥

यचान्वेषणमर्थानां वाक्यैरभ्यर्थनापैः ।

जिज्ञासुः पृच्छति परं सा पृच्छा त्वभिधीयते ॥

यथोन्मत्तमाधवे ।

भवद्विः सर्वाङ्गप्रवृत्तिरमणीयत्वादि ।

अन्यस्त्वाह ।

यत्र भावरसोपेतमात्मानमथ वा परम् ।

पृच्छन्निवाभिधत्ते ऽर्थं सा पृच्छेत्युच्यते यथा ॥

समाश्वसिहि मे चेतस्यज्ञताङ्गानि वेपितम् ।

संजीवनीव संप्राप्ता सियं वौ हृदयंगमा ॥

परे यथा ।

बङ्गधा वार्यमाणापि लं तथानुगता सती ।

कथं रौद्ररसावर्तगर्तमयं जहासि माम् ॥

अन्यच्चिन्नायतश्चान्यद्विरुद्धमुपतिष्ठते ।

सादृश्यात्मोभजननं साहृष्टमभिधीयते ॥

यथा केकयीभरते ।

उत्सर्पति स्थिरतडिज्जलदः किमेष इत्यादि ।

अन्यस्त्वाह ।

दृष्टेनैकेन रूपेण वस्तुनो ऽन्यत्र निश्चयः ।

भवेत्तुत्यगुणालब्धाद्यत्साहृष्टमुच्यते ॥

कृष्णसारस्य यच्छङ्गं हृदयं तत्र कल्प्यताम् ।

उष्माकरस्य कालस्य यथाहः शर्वरी तथा ॥

हृदयस्थस्य भावस्य गृहीर्थस्य विभावकम् ।

Na. 17, 84
= N 16, 21

अन्योपदेशः कथनं मनोरथ इति स्मृतः ॥

यथा प्रस्थानाङ्के ।

खपिति पुलिने श्वाशुभ इत्यादि ।

1695

यद्वाक्यं वाक्यकुशलैः सुशिष्टार्थं प्रयुज्यते ।

(Na. 17, 35)

निपुणेनोद्वाव्यते यस्तु स लेश इति कीर्तिः ॥

यथा शाकुनाले प्रथमाङ्के ।

प्रियंवदा । जह अज्ज तादो सखिदो भवे¹

Sāk. 1, p.
40. 6

शकुनला । तदो किं भवे इत्यादि² ।

1700

परटोषैर्विचिचार्थं यत्त्वात्मा परिकीर्त्यते ।

(Na. 17, 36)

सदृशानुभवे कैश्चित्स संक्षेप इति स्मृतः ॥

यथा मायालक्षणाङ्के रावणः ।

साक्षात् क्रशिमानमेति मदनाथसैवयं दुर्बलाः

1705

सा पलुर्विरहेण रोदिति वयं तस्माः द्वते साश्रवः ।

सा दुःखे उति धनैर्विना वयममी तत्संगमे दुःखिनः

सीतास्मासु तथाष्वहो न दयते तु खासवस्थास्वपीति ॥

लोके गुणातिरिक्तानामर्थानां यत्र कीर्तनम् ।

Na. 17, 37
(N 16, 9-10)

अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं तदिष्टं गुणकीर्तनम् ॥

यथायोध्याभरते ।

1710

भवं चेन धनुरित्यादि ।

प्रस्तावेनैव शेषो उर्थः कृत्स्नो⁴ यत्र प्रतीयते ।

Na. 17, 38

वचनेन विनानुक्तसिद्धिः सा परिकीर्तिता ॥

यथा गृहवृक्षवाटिकायाम् ।

दृशेति तद्वि यावेतौ चारचन्द्रसमं प्रति ।

1715

प्राञ्जे⁵ कल्याणनामानौ उभौ तिष्ठपुनर्वसु इति ॥

¹ यद्यद तातः संनिहितो भवेत् ।

² ततः किं भवेत् ।

³ ms. गो

⁴ ms. तो

⁵ ms. हूँ. Cp. S 469.

अच पुन्नास्त्रोर्नक्षत्रयोः। ऋतुकालान्तरनिषेकप्रदाने पुमा-
नपत्यं स्यादिति । आगमार्थो न कथितो ऽपि सिध्यतीत्य-
नुक्तसिद्धिः ।

Na. 17, 39

यत्प्रसन्नेन मनसा पूज्यं पूजयितुं वचः ।
हर्षप्रकाशनायोग्यं प्रियोक्तिः साभिधीयते ॥

यथा नागानन्दे गौरी ।

Nāg. 5, 33

निजेन जीवितेनापि जगतामुपकारिणा ।

यरं तुष्टाद्यि ते वत्स जीव जीमूतवाहन ॥

1725

यथा च ।

दध्यानन्दकं देहं नितम्बं च सुदर्शनम् ।

कम्बुकण्ठं लथा नूनमजितो ऽपि जितो भवेत् । ल ३६ ॥

लक्षणान्यप्यलंकाराः काञ्च्यनैकच दुर्लभाः ।

एतेषामप्यसाकल्यं शोभां सृजति नाटके ॥

1730

अङ्गानि सालंकृतिलक्षणादि-

कार्याणि कार्याणि हि नाटकेषु ।

अतो ऽन्यथावृत्तिषु परिणतेषु

न दण्डमाकर्षति शास्त्रकाराः ॥

13

लक्षणान्यभिधायालंकाराः कथ्यन्ते । यदुक्तं सालंकारं तु
1735 नाटकमिति । यद्यप्युपमादय एव काव्यस्य शोभानुबन्धिनो
उलंकाराः कथिताः । तथाप्येते नाटकालंकारा नाद्यशोभां
जनयन्तो उलंकारा इति अपदिश्यन्ते । के पुनस्ते तद्यथा ।
आशीः । आकृत्तः । अभिमानः । कपटः । याङ्गा ।
प्रवर्तनम् । सृहा । शोभः । अर्थविशेषणम् । प्रोत्सा-

हनम् । नीतिः । आख्यानम् । विसर्पः । उक्षेखः । 1740

उत्तेजनम् । निवेदनम् । परीवादः । उपपत्तिः ।

परिहारः । उद्यमः । आश्रयः । युक्तिः । अनुवृत्तिः ।

माहायम् । अक्षमा । प्रहर्षः । पश्चात्तापः । आशंसा ।

अहंकारः । अध्यवसायः । उत्कीर्तनम् । गर्वः । गुणा-

नुवादः । अलंकाराण्येतानि नाटकस्य¹ । तद्यथा । 1745

इष्टावधारणमाशीः । यथा ।

सीति श्रेयसा वर्धस्व ।

आक्रन्तः । शोकसमुत्थमुक्तधैर्यमामेडितमयमवनीपातपूर्व-
कमाक्रन्तनम् । यथा वत्से तिष्ठेति शक्तौ रामः ।

अभिमान आरब्धात्यागः । यथा दुर्योधनः ।

मातः किमस्यस्तु वृपणं वचस्त इत्यादि ।

1750

Ven. 5, 3

कपटः । रावणस्य कुलपतिवेषेण रामवज्जनाय सीता-
पहारः ।

याङ्गा । सीता रामं प्रति ।

अगुमस्तु मं अगुगच्छन्ति² ।

1755

प्रवर्तनम् । संशयव्युदासे प्रवृत्तिः । यथा दुष्टनाः ।

आशङ्कसे यद्यिं तदिदं सर्पचमं रक्षम् ।

Sak. 1, 24

सृहा । अभीष्टार्थे प्रवर्तनम् । इमशाने माधवः ।

तत्पश्चेयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या मुखम् ।

Malati. 5, 9

क्षोभः । अनिष्टदर्शनात्तारतम्यम् । यथा रत्नावल्यां वत्स-
राजः सागरिकां प्रति । 1760

वद्यस्त्रोत्त्वप्रतामयं पाशः ।

(Ratn. 3,
p. 142)

¹ N 16, 41-82 counts four alamkāras: upamā, dīpaka, rūpaka, and yamaka.
S 471-502 corresponds to our text.

² अगुमस्तु मामनुगच्छन्तीम् ।

1763-1785]

NĀTAKALAKṢĀNA-

अर्थविशेषणम् । अर्थस्य विरूपतया प्रतिपन्नस्य पुनः
पुनः शिरःकम्प्यहूंकारैर्विशेषणम् । यथा केकयीभरते हनू-

1765 मान् ।

कैकयी जननी न यस्य स कथं विद्धं समाधास्ति । इति ।

प्रोत्साहनं कुतश्चित्कारणान्विर्तमानस्य प्रवर्तनम् । यथा
पुरुषवसि ।

Vikra. 4,
63

1770

मन्दारपुष्टैरधिवासितायां
यस्याः शिखायामयमर्पणीयः ।
सा चेत्रिया संप्रति दुर्लभा मे
किमेनमश्रूपहतं करोमि ॥

इति संगममँणिं त्यजन्तं प्रति आकाशवचनम् ।

गृह्णतां संगमनीयोऽयं मणिरिति ।

1775

नीतिर्नयः यथा ।

Sak. 1, p.
24

दुष्टन्तः । विनीतवेषप्रवेशानि तपोवनानीति ।

आख्यानमितिहासः । तस्य कार्यार्थं कीर्तनम् । यथा
कीचकभीमे ।

1780

द्रौपदी । धर्मा सा सीदा जा सन्तुत्तरणं णिज्जित्र एकेण भन्तुणा
आसासिदा । मम उण पञ्चमन्तुणो भवित्र एसा³ केसहत्याणं
अवत्या⁴ ।

विसर्पः । रभसोक्तमनिष्टफलं स्यात् । यथा दशरथाङ्के
कञ्जुकी ।

1785

सामाचेन वरं दत्तं किं विशेषे मतिः स्थिता ।

सर्वधा नृपतेरेष घोरः शापो विजृम्भते ॥

¹ ms. के

² ms. मनिर्व्य with + in marg.

³ ms. षो

⁴ धन्या सा सीता या शत्रुजनं निर्जित्र एकेन भर्त्ताश्वासिता । मम पुनः
पञ्चमतुर्मूला एषा केशहस्तानामवस्था ।

उल्लेखः । कर्तव्योपदर्शनम् । यथा उन्मत्तचन्द्रगुप्ते ।

लोको¹ लोचननन्दनस्य रतये चन्द्रोदये सोत्सुकः ।

अत्र कृतकोन्मादं² चन्द्रगुप्तः परित्यज्य कर्तव्यमाह ।

भवत्वनेन जयशब्देन राजकुलंगमनं साधयामि । इति ।

उत्तेजनम् । स्वकार्यसिद्धये परस्मिञ्छत्तुवधायानक्षरेण 1790

प्रेरणावाक्यं यत् । यथा कीचकभीमे ।

द्वौपदी । सो वि कीचको मं पित्र त्ति आलवदि तुमं पि पित्र त्ति आलवसि³ । ता ण आणे मन्दभाइणी कस्स पित्रा भविस्सं⁴ ।

निवेदनम् । कर्तव्यस्यावधारितस्य कथनम् । यथा राघ-
वाभ्युदये सेत्वङ्के । 1795

लक्षणः । आर्य समुद्राभ्यर्थनया गन्तुमुद्यतो ऽसि तत्किमेतत् ।

परीवादः । भर्त्सना । सुन्दराङ्के ।

दुर्योधनः । धिक्सूत किं छतवानसि ।

वत्सस्य मे प्रवृत्तिदुर्लिपितस्य पापः पापं व्यवस्थतीत्यादि ।

Veni. 4, 5

उपपत्तिः । धृतस्यास्त्वस्य निष्फलत्वात्यागः । यथा अश्व- 1800
त्थामाङ्के ।

कर्णः । अश्वत्थामा मया पृष्ठीराज्ये अभिषेत्तव्यस्य चाभावादृथा Veni. 3, p.
शस्त्रयहणमिति शस्त्रपरित्यागं छतवानाचार्य इत्यादिकम् । 83. 6

परिहारः । उक्तस्य परिहरणम् । तत्रैवाश्वत्थामा ।

दुःखितो ऽहं ब्रवीमि न पुनर्वर्जनाधिक्षिपेण ।

Veni. 3, p.
87. 9

उद्यमो दुष्करो ऽध्यवसायः । यथा कुमे रावणः ।

पश्चामि शोकविवशो ऽन्तकमेव तावत् ।

आश्रयः । गुणवद्धरणम् । यथा विभीषणनिर्भर्त्सनाङ्के

विभीषणः ।

राममेवाश्रयिष्यामीति ।

1810

¹ ms. का

² ms. दश्

³ ms. मि

⁴ सो ऽपि कीचको मां प्रियेत्यालपति त्वमपि प्रियेत्यालपसि । तत्र जाने मन्दभागिनी कस्य प्रिया भविष्यामि ।

युक्तिः । असूयया भावस्यार्थस्य घटनावचनम् । यथा
भानुमत्यां

Venī. 2, p.
42. 13

दुर्योधनः । अत एवास्याः प्रातरेव विविक्ताश्चयणम् ।

Venī. 1, p.
11. 11

अनुवृत्तिः । आक्षेपेण चत्तितस्यानुगमनम् । यथा ।

सहदेवेनानुगम्यमानो भीम इत एवाभिवर्तत इति ।

साहाय्यम् । संकटे इनुगुणभावः । यथा कुलपतिवेषधरस्य
रावणस्य चित्रमायस्य राक्षसस्य मित्रवसुतापस्तुपापत्तिः ।

Venī. 3, p.
85. 10

अक्षमा । परस्य दर्पासहिष्णुता । यथा श्वत्यामाङ्गे कर्णः ।
द्रोणात्मज किमत्र क्रियते इतिकलहे । अश्वत्यामा कर्णोत्तमाङ्गे

1820 पादप्रहारारम्भः ।

प्रहर्षः । मूढस्योद्बोधलब्धो हर्षः ।

लक्षणः । अये उच्चसितमार्चेण ।

पश्चात्तापः । मोहादवधीरितस्यार्थस्य पश्चात्परितापः ।
यथानुतापाङ्गे रामः ।

1825

किं देवा न विचुमितो इसि बङ्गशो मिथा प्रसुप्रस्तुवेत्यादि ।

आशंसनमाशंसा । इमशाने माधवः ।

Malati. 5, 9

तत्पश्चेयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयो इपि तस्मा मुखमिति ।

अहंकारः । कार्ये स्त्रमत्वम् । यथा कीचकाङ्गे कीचकः ।

बाढं व्याहताहूपदी प्रियेति ।

1830

अध्यवसायः । तच्चैव भीमः ।

एतत्रियेतिवचनं न वदामि तावदित्यादि ।

उत्कीर्तनम् । कर्तव्यकार्योपक्षेपः । यथा प्रतिज्ञाभीमे ।

Venī. 1, p.
14. y

सहदेवः । नेदमायुधागारं पाञ्चालाङ्गुष्ठाशालकमिदम् ।

भीमः । आं आमन्त्रयितवै भया पाञ्चालीति ।

1835

गर्वः । वैशारद्यवचनम् । यथा श्वत्यामाङ्गे स एव ।

Venī. 3, 32

यो यः शस्त्रमित्यादि ।

गुणानुवादः । दोषपरेण दर्पादवधीरितस्य व्याहारः ।
गुणस्य प्रतिपादनम् । यथा रावणे विभीषणस्य वाक्यम् ।

भृषः पदाल्कृतजटाग्रहणस्थपस्ती

रामो वने इलि भवता श्रुतमेतदेव ।

1840

नाकर्णिं हरधनुर्दलनं भृगोर्वा

भङ्गः शतं तव चरा न यथुर्विदेहान् ॥

रामस्य धातितवतो युधि ताडकां तां

मारीचकेन शिशुता लयि युक्तमुक्ता ।

तत्कोशकाष्ठपतनब्रणगर्भमस्य

1845

दृष्टं लया न वदतः कथमर्हि काणम् ॥

चापस्य नन्दयसि दुर्दुभिपूतिगन्धि-

काङ्कालचालनविधिं रघुनन्द[न]स्य ।

किं स्तौषि नातिविषमस्थितसप्तताल-

निर्भेदलाघवमिषोर्महृदेककस्य ॥

1850

इत्याद्युदाहरणम् ।

एवमस्य नाटकस्य स्वकीयास्त्वयस्त्रिंशदलंकाराः । अन्येषा-
मप्यङ्गान्येवालंकारत्वेन एतस्य कविभिः कार्याणि । तद्यथा ।

शित्यकस्य² उत्करणादिसप्तविंशतिरङ्गानि । भाणकस्य गेय-
पदादिदश । वीथिकायाः² उद्भात्यकादिच्चयोदश । भाणिकाया 1855

विन्यासादिसप्त । एवं सप्तपञ्चाशदप्यङ्गानि नाटके इलंकारत्वेन
कार्याणि । उक्तान्येतानि च स्वस्थाने । अत एवोच्यते ।

पञ्चपञ्चचतुःषष्ठिश्चतुरष्टैकविंशतिः-

षट्चिंशन्नवतिर्यच्च तदाहुर्नाटकं बुधा इति ॥

14

अथ रसाः कथ्यन्ते ।

1860

हास्यशृङ्गारकरुणा रौद्रवीरभयानकाः ।

N 6, 15

¹ ms. शु

² In these cases the ms. has the dandā as there is no sandhi.

बीभत्साङ्गुतमित्येवमष्टौ नाथ्ये रसाः स्मृताः ॥

चत्वार एव वा । यतः ।

शृङ्गारानुगुणो हास्यः करुणो रौद्रकर्मजः ।

1865

अङ्गुतः कर्मवीरस्य बीभत्सस्य भयानकः ॥

(N 6, p. 62,
5)

विभावस्यानुभावस्य व्यभिचारिण एव च ।

संयोगादुन्मिषेङ्गावः स्याय्येव तु रसी भवेत् ॥

अथ वा रसाश्च भावाश्चैते अन्योऽन्योपकारात्सहभावेनैव
प्रवर्तमानाः सिद्धिमधिरोहन्ति । यथा ।

N 6, 36

न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः ॥

(N 6, 37)

अन्नव्यञ्जनवत् । यथा भोक्तुरन्नं व्यञ्जनमुपकुरुते व्यञ्जन-
मन्नं ततो रसः स्यात् । तथैव भावान्वसा रसांश्च भावा
उपकुर्युः । परस्परं सर्वदा संबद्धाः । प्रेक्षकान्मनसि प्रमोदे-
1875 नोपश्चिथन्तो रसा इति व्यपदिश्यन्ते । अन्ये तु कार्यकारण-
त्वमनयोः सत्कार्यवादिदर्शनेनाङ्गीकुर्वन्ति । यत्र भावाः कार्यं
रसाः कारणं द्वयमयेतत्तुल्यकालावस्थित्या अन्योऽन्योपका-
रात्परस्परकृतां सिद्धिं साधयति ।

(N 6, p. 64,
3)

उत्तमप्रकृतिप्रायः स स्वीपुरुषहेतुकः ।

1880

संभोगो विप्रलभ्य शृङ्गारो द्विविधो मतः ॥

(N 6, p. 63,
2)

स्यायी भावो रतिश्चास्य श्रुतं नेपथ्यमुज्ज्वलम् ।

(N 6, p. 64,
5)

वापीवरगृहोद्यानगमनेष्वङ्गनादयः ॥

(N 6, p. 64,
6)

एतस्य विभावाः । रसोपादानहेतव इत्यर्थः । तस्य
लोचनचातुर्यभूष्येप्रभृतयोऽभिनयाः । अनुभावः । अनु

पश्चाद्वावयति प्रापयतीत्यर्थः । अस्मिन्व्यभिचारिणो भावाः । 1885

व्याधिस्तम्भजडताप्रबोधोन्मादनिद्रानिर्वेदग्लानिचिन्तांत्सु- (N 6, p. 64,
४)

क्यापस्मारशङ्कासूयाश्रमवैवर्ण्याश्रुप्रभृतयः । वृत्तिस्तु कैश्की ।

करुणवद्विप्रलम्भः स्यादिति । करुणे यावान्भावस्तावानित्य-
र्थः ॥ १ ॥

सावहित्यैः सविकृतैर्नेपञ्चव्यंदर्शनैः ।

(N 6, p. 64,
५)

असंबद्धैस्तथालापैर्हासः स्याकुहकादिभिः ॥

स्वप्रालस्यावहित्याः स्युस्तन्द्राद्या अभिचारिणः ।

(N 6, p. 65,
२)

हासः स्थायी च भावो इस्य घट च भेदाः प्रकीर्तिताः ॥ (N 6, 51)

उत्तमस्य स्मितं विहसितम् ।

ईषद्विकसितैर्गर्गेऽ कराक्षैः सौष्ठवान्वितैः ।

N 6, 54

अलक्षदशनं धीरं स्मितमिच्छन्ति सूरयः ॥

किंचिल्लक्षितदन्तायं हसितम् ।

आकुञ्जितकपोलाक्षं सस्वनं निःस्वनं तथा ।

N 6, 56

प्रस्तावोत्थं सानुरागमाहुर्विहसितं बुधाः ॥

उत्पुल्लनासिकं यत्तु जिह्सदृष्टिनिरीक्षितम् ।

N 6, 57

निकुञ्जिताङ्गशिखरं तच्चोपहसितं स्मृतम् ॥

अस्थानहसितं यच्च साश्रुनेत्रं तथैव च ।

N 6, 58

उत्कम्पितांसकशिरस्तच्चातिहसितं स्मृतम् ॥

संरब्धसाश्रुनेत्रान्तं विक्रुष्टस्वनमुद्गतम् ।

N 6, 59

हस्तोपगूढपार्ष्वं यत्तच्चोपहसितं विदुः ॥ २ ॥

1905

इष्टनाशधनापायवधव्यसनताडनैः ।

(N 6, p. 66,
५ f.)

शापक्लेशोपघाताद्यैर्जायते करुणो रसः ॥

1908-1931]

NĀTAKALAKṢANA-

- (N 6, p. 66,
7) अश्रुनिः श्वासवैवरण्यस्त्वाङ्गत्वस्मृतिक्षयैः ।
परिदेवितशोषाद्यैरभिनेयः स सूरिभिः ॥
- (N 6, p. 66,
8) स्वरभेदाश्रुनिर्वेदविषादावेगमृत्यवः ।
मोहापस्मारजडताचिन्तात्सुक्यं च वेपथुः ॥
दैत्यं वैवरण्यमालस्य व्याधिगर्लानिस्तथा अमः ।
स्तम्भाद्याश्च चरा भावाः स्थायी शोकोऽस्य च स्मृतः
॥३॥
- (N 6, p. 66,
15 f.) शस्त्रवागङ्गचेष्टाभिस्त्रयकर्मक्रियात्मकः ।
समुद्भृतनरप्रायो रौद्रः संयामहेतुकः ॥
- (N 6, p. 66,
16) सर्वाधिक्षेपमात्सर्यैरभिप्रेतैश्च धर्षणैः ।
उपघातानृतालापवाक्पारुष्यादिभिर्भवेत् ॥
तस्य दन्तोष्टसंदंशभुजास्फोटनपाटनैः ।
शस्त्रघातशिरोबाहुकवन्धुस्तन्धवर्तनैः ॥
ताडनैः पीडनैश्छृद्देभैः शोणितकर्षणैः ।
भुकुटीहस्तनिष्पेषैः कार्याभिनयनक्रिया ॥
उग्रतामर्षरोमाञ्चवेपथुस्वेदचापलाः ।
मोहो वेगादयश्चाच भावाः स्युर्बभिचारिणः ॥
क्रोधः स्थायी च भावोऽस्य दृष्टिश्वालोहिता भवेत्
॥४॥
- (N 6, p. 67,
7 f.) उत्तमप्रकृतिवीरि उत्साहस्थायिभावजः ।
विभावास्त्रस्य विनयप्रतापबलविक्रमाः ।
गुर्वाराधनसदृत्तिधर्मसंपादशक्तिभिः ॥
- 1930 अभिनेयः स च त्यागो वैशारद्यादिभिस्तथा ।
आक्षेपशुचितात्यागशैर्यधीर्यादिभिर्भवेत् ॥

स्मृतिर्गर्वोऽपि रोमाञ्चामर्षसंहर्षवृद्धयः ।
धृतिरित्यादयो ज्ञेया भावाश्च ब्रभिचारिणः ॥५॥

उच्चैर्भैरवसंबाधरक्षःप्रेतादिदर्शनैः ।
शून्यागारमहारण्यवधबन्धनवीक्षणैः ॥

त्रासायासकृतोड्डेगशिवोलूकरुतादिभिः ।
विभावैर्जायते स्त्रीणां नीचानां च भयानकः ॥
तं सर्वाङ्गाक्षिभेदाद्यैस्तालुकरणविशेषयैः ।

हृत्पाणिचरणोक्तम्पैरुस्तम्भैश्च दर्शयेत् ॥
वैवर्यं दैत्यमालस्य त्रासापस्मारमृत्यवः ।
वेपथुस्वेदरोमाञ्चस्वरभेदास्तथैव च ॥
तज्जतावेगशङ्खाद्या भावाः स्युर्ब्यभिचारिणः ।

यथा ।

पूजां नान्यकृतां विधातुमसिना मूर्धो निजान्कन्तति
द्राङ्गाकुरत्थपशो भवित्विनयनस्याद्य उधिगमुर्गणाः ।
ते नन्दिप्रसुखाः प्रकम्पिवपुषः स्वेदच्छटाभ्योधरा:
शुष्कोष्ठा भयमीचयोत्सुतदृशः स्वभव्यवस्था सुङ्गः ॥

भयं च स्थायिभावोऽस्य सूरिभिः समुदाहृतः ॥६॥

जुगुप्सास्थायिभावो यो बीभत्सो वीरसंश्रयः ।

विकृतोत्पूतिमांसादर्शनश्रुतकीर्तनैः ॥

दुर्गन्धप्रयताविष्टविभावैर्जायते हि सः ।

तस्य सर्वाङ्गसंकोचष्टीवनास्यविकुञ्जनैः ॥

नासाप्रच्छादनाव्यक्तपादपाताक्षिकूणनैः ।

हस्तेखोड्डेजनाद्यैश्च तज्जैरभिनयो मतः ॥

अपस्मारश्च मोहश्च मरणं व्याघ्रिरेव च ।

तथावेगादयश्चास्य भावाः स्युर्ब्यभिचारिणः ॥७॥

(N 6, p. 67,
15 f.)

1935

1940

1945

(N 6, p. 68,
1 f.)

1950

1955

(N 6, p. 68,
9 f.)

अञ्जनो विस्मयस्थायिभावप्रभव उच्यते ।
प्रासादोद्यानशैलादिगमनैर्दिव्यदर्शनैः ॥
सभाविमानमायेन्द्रजालशित्पादिदर्शनैः ।
हृदयेष्टितलाभैश्च विभावैस्तस्य संभवः ॥
दन्तलोचनविस्तारप्रासादोपगमादिभिः ।
रोमाञ्चस्वेदहर्षाश्रुसाधुवादैश्च दर्शयेत् ॥
स्तम्भाश्रुस्वेदरोमाञ्चगङ्गदालापसंभ्रमाः ।
जडताप्रयताद्याश्च भावाः स्युर्ब्यभिचारिणः ॥ ८ ॥

1960 1965 बहुतरसमवाये एक एव रसः स्थायी । अन्ये तदुपकारा-
गता व्यभिचारिणो भवन्ति । तत्र च

आक्षिष्ठ सव्याजमतिप्रसक्तं
रसं रसज्जः पुनराददीत ।
न चातिगाढं च न चातिमन्दं

1970 संदीपनं दृष्टमिदं रसानाम् ॥

एषु च रसेषु शृङ्गारकारुण्यहासा मृदवः भारतीकैश्की-
वृत्तिविषयाः वैदर्भरीतिभाजः । दीप्ताः रौद्रबीभत्सभयानकाः
भारत्यारभटीविषयाः गौडरीतिभाजः । मध्यमौ वीराञ्जनौ
भारतीसात्त्वीविषयौ पाञ्चालरीतिभाजाविति ॥

15

1975 भावा विभावा अनुभावाः कथ्यन्ते ।

N 7. 2

वागङ्गसत्त्वाभिनयैराहार्याभिनयैरपि ।

कवेरन्तर्गतं भावं भावयन्भाव उच्यते ॥

N 7. 7

योऽथो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोऽवहः ।
शरीरं व्याप्तते तेन शुष्ककाष्ठमिवायिना ॥

बहूनां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्वहु ।
 स भावः कथ्यते स्थायी शेषास्तु व्यभिचारिणः ॥
 सत्त्वभेदा भवन्येते शरीरप्रकृतिस्थिताः ।
 भावयन्ति रसान्यस्मान्नस्मान्नावाः प्रकीर्तिताः ॥
 तत्र स्थायिन एते ।

(N 7. 112)

हासो रतिश्च शोकश्च क्रोधाम्बेडौ¹ भयं तथा । 1985
 जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥
 विभाव्यन्ते ऽधिगम्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रयाः । N 7. 4
 एभिरर्था यतस्तस्माद्विभावाः समुदाहृताः ॥
 वागङ्गाभिनयैरभिर्यस्मिन्नर्थो ऽनुबुध्यते । N 7. 5
 सर्वाङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्त्वनुभावस्ततः स्मृतः ॥ 1990
 अन्यस्त्वाह । रसोपादानहेतुर्विभावः । रसाभिव्यज्ञको ऽनु-
 भावः । रसप्रापयिता भावः । भावोपकारिणश्चराः सात्त्विकाश्च
 भावा भवेयुरिति ॥
 चरा भावास्त्वयस्त्रिंशत्कथ्यन्ते । (N 7. p. 72,
 23-N 7. 84)

निर्वेदग्लानिशङ्काश्च तथासूयामदश्रमाः । 1995
 आलस्यमथ दैन्यं च चिन्ना मोहः स्मृतिर्मतिः ॥
 ब्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता धृतिः ।
 गर्वं विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्तार एव च ॥
 चासो ऽमर्षः प्रबोधश्च अवहित्यं तथोगता ।
 वितकों व्याधिरुन्मादो मरणं शौचमेव च ॥ 2000
 त्रयस्त्रिंशट्टिमे भावा विज्ञेया व्यभिचारिणः² ॥

¹ Corr. in marg. धोत्साहौ² Cp. Rasatarāṅginī (Grantharatnamālā ed.) p. 17, where the passage is attributed to Bharata.

तत्र निर्वेदः । व्याधिदारिद्वनिन्दाक्रोशादिभिर्विभावैर्जा-
यते । स चाभिनेयः संप्रधारणनिःश्वासध्यानादिभिरनुभावैः ।
तद्यथा ।

2005 दृष्टा सीतिति जल्यत्तं हनुमत्तं रघूदहः ।

नार्चिशित्तैः सनिःश्वासमधिचित्तैप केकयीम् ॥

इति निर्वेदः शोकसुपकुरुते । एवमन्ये ५ पि ।

ग्लानिः संतापव्याधिष्ठुन्नियमादिभिः । तस्यां तानवै-
वर्णमन्दतादिरनुभावः । तद्यथा ।

2010 उद्बृति नवाभ्योदे सीतादुःखाभितापितः ।

जयाह ग्लानिमित्ताकुः वृष्णपचेन्दुबिम्बवत् ॥

शङ्का । स्त्रीनीचविषया पापापराधाचरणैः । तां दिशाव-
लोककम्प्यादिभिः । शृङ्गारे तामुत्तमो ५ प्यवलम्बत इति केचित् ।
तद्यथा । राज्यविदूषको ५ वदत् ।

2015 शङ्के भागुमतीं क्रुञ्ञां मामनामन्त्र्य यद्रता ।

इन्दुमत्या गुणालापः छतो मौख्याचया हि सः ॥

असूया । परैश्वर्यापराधाद्यैः । तां गुणाप्तुतिविडेषनिन्दा-
दिभिर्निर्दिशेत् ।

मदः मद्यपानेन । तमुत्तमः स्वापेन । मध्यमो गीतहासैः ।

2020 अधमः अप्रियालापरोदनैः ।

अमः । अध्वसेवायाम् । तं स्वयमङ्गमर्दनादिभिः । तद्यथा ।

कठोरगर्भपीडार्ता रथं संत्वज्य मैथिली ।

सौमित्रिवस्त्रहस्ताज्जा यद्यौ गङ्गावगाहने ॥

आलस्यं स्त्रीनीचविषयं खेदव्याधिश्रमशोकादिभिः । तदा-

2025 हारत्यागारव्यत्यागैः ।

दैन्यं विरहदौर्गत्यपराभवमनस्तापैः । तमचेष्टागाचसंखा-
रवर्जनैः । तद्यथा ।

दुःशासनकराक्षषकेशोनुक्तविभूषणा ।
दुनोति भीममात्रानमपि क्षणा दिने दिने ॥

चिन्ना । ऐश्वर्यप्रियजनापायैः । तां ध्यानाधोमुखतानिः- 2030
आससंतापैः । तद्यथा ।

अकर्णद्रोणगङ्गियसिन्धुराजं रणाङ्गणम् ।
दृद्धा दुर्योधनचिन्नां निःश्वसद्वीर्धमाविश्व ॥

मोहः । व्यसनावेगवैरानुस्मरणादिभिः । तमधःपातनिष्ठै-
तन्यघूर्णनादिभिः । तद्यथा । 2035

शक्त्याहतं दशाखिन लक्ष्मणं वीच्य राघवः ।
पपातविगवान्मूसौ शाखीवाशनिनाहतः ॥

स्मृतिः । स्वास्थ्येन । तां भूष्णेपशिरःकम्पादिभिः ।

मतिः । शास्त्रावबोधेन । तां तत्त्वोपदेशेन ।

व्रीढा । प्रतिज्ञाभङ्गपापाचरणगुर्वतिक्रमैः । तां वैलक्ष्यन- 2040
खतोदभूलिखनादिभिः । तद्यथा ।

वत्स दग्धा न सीतामौ लङ्का^२ अ^२ लवम् ।
लज्जेह^१हि मङ्ग्रातुः चमस्तार्ये सुदुर्बयम् ॥

चपलता । अर्मष्प्रद्वेषेष्यादिभिः । तां ताडनससंभ्रमान्य-
तोगमनादिभिः । 2045

हर्षः । मनोरथावाप्नितोषादिभिः । तं नेचवक्रप्रसादपुल-
कगङ्गदालापैः ।

आवेगः । वह्निमस्त्रृष्टिक्षोभगजादिसंभ्रमानिष्टदर्शनश्रव-
णैः । तं सहस्रोत्थानशस्त्रादानदिशावलोकनैः । तद्यथा ।

पितुर्वधे पतिलाये रचेलुद्वाचि सारथौ ।

अश्वत्थामासिमादाय दित्तु दित्तु दृशं ददौ ॥

2050

¹ ms. च

² Lacuna in ms.

जडता । इष्टानिष्टाभ्याम् । तां तूष्णीभावेन ।

धृतिः । सुखदुःखेषु समवेन । तामचपलत्वादिभिः ।

गर्वः । यौवनैश्वर्यविद्याभिः । मध्यमानं तमाधर्षणाव-

2055 ज्ञानादिभिः ।

विषादः । विपद्योगकर्तव्यानिस्तरादिभिः । तं सहायान्वे-
षणश्रून्यताभावनोद्देगात्मनिन्दादिभिः । तद्यथा ।

² गच्छत्वां ² निशि नायाति माद्यतिद्रीणभूमृतः ।

सौभिनिजीवितानास्थो विषसाद् रघूद्वहः ॥

2060 ज्ञौत्सुक्यम् । इष्टवियोगस्मरणादिभिः । तं दीर्घनिःश्वास-
निद्राच्छेदचिन्तादिभिः । तद्यथा ।

सीताया विरहे रामो निद्रां भेजे न रात्रिषु ।

लक्षणास्थो रुद्रपुटस्वलद्वाप्यविलोचनः ॥

निद्रा । दौर्बल्यालस्यविपच्चिन्ताभिः । तं मुखगौरवजृभा-
2065 स्वप्नायितैः । तद्यथा ।

भीमो निद्रां गतो ³ हन्ति ³ कीचक तां चणादिति ।

स्वप्नायितेन द्वाष्णायाः पाणिरेवायमचिपत् ॥

अपस्मारः । परक्षोभसत्त्वदोषादिभिः । तं स्वेदस्तम्भप-
तनश्वासकम्पैः ।

2070 प्रबोधः । दुःस्वप्ननिद्राच्छेदवधादिभिः । तं चमल्कारशय्या-
परित्यागेन ।

अमर्षः । विद्यैश्वर्यवत्तामाक्षेपेण । तं शिरःकम्पोत्साहस्वे-
दध्यानादिभिः ।

अवहित्यम् । लज्जाभयादिभिः । तदात्म्यगुशा । तद्यथा ।

2075 धृतराष्ट्रे समायाति दुःशासनवधाकुले ।

जुगोपादानमुत्सङ्गे रथस्वैव सुयोधनः ॥

¹ ms. हन्ति with + in marg.

² ms. गच्छत्वान्

³ ms. रुद्री corr. हन्ति

⁴ ms. णि

उग्रता । वाक्पारुष्यापराधाद्यैः । तां ताडनवधबन्धनभ-
र्त्त्वैः ।

व्याधिः । धातुक्षोभेन शोकेन वा । तमङ्गविक्षेपादिभिः ।

उन्मादः । इष्टवियोगादिभिः । तमचेतनसुंधाभ्रमणैः । 2080

तद्यथा ।

इयं सा सेयमिद्येवं जलंसुखेषु वसुषु ।

उन्मत्त इव काकुत्स्थः सीतां मृगति कानने ॥

मरणं व्याधिभिदाताभ्यां तद्बिक्षाश्वासप्रमीलास्कन्धभङ्ग-
दाहफेनवान्तिभिः । 2085

चासः । भयात्पृथक् । उद्वेगस्त्रूपः । सत्त्वाशनिरवादिभिः । (N 7, 82)

तं कम्पस्त्वभसर्वाङ्गपिरडनगङ्गदीक्षिभिः ।

वितर्केः । संदेहेन । तं प्रश्नविचारभूक्षेपशिरःकम्मैः । (N 7, 83)

शौचम् । उत्तमानां श्रुतिशास्त्रविवेकैः । तद्वशमसत्या-
दिभिः । तद्यथा जनकः । 2090

दालो ऽहं गुरुणा हरेण विहिता राज्ये ऽपि लोके दद्या
नैवाल्पः पुरवोषितामनुनयात्तापे ऽपि सत्यं चतुर्म् ।
संप्राप्तो ऽस्मि वने स्थितं प्रियसुहृदाल्पीकिपूर्वाश्रिते
सीताद्या न भवत्युदन्त इति मे हा धिङ्गनस्ताम्यति ॥

इत्युक्ता व्यभिचारिणो भावाः ॥

2095

सात्त्विका अष्टौ कथ्यन्ते । सत्त्वं नाम । प्रकाशको गुणः ।

तेन निर्वृताः सात्त्विकाः ।

स्तम्भः स्वेदो ऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदश्च वेपथुः ।

Nā. 7, 148
(N 7, 85-
109)

वैवर्ण्यमन्त्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥

2100 स्तम्भः । हर्षव्याधिमदचासरोषशेकादिभिः । स्तम्भनिश्चे-
ष्टगाचत्प्रूप्यादिभिः तं निर्दिशेत् । तद्यथा ।

विकासिकमलं दृष्टा पम्यासरसि राघवः ।
खरन्सीतामुखस्यासीदामृष्टसकलक्रियः ॥

यथा च हर्षे ।

2105 जयति विहितभूमृद्धायतैकातपच-
प्रतिधृतघनजालोन्नालवृष्टिमुरारिः ।
प्रतिभयसमलयद्वाष्टगोपीसहस्र-
स्तनतटपरिरमानन्दजस्तम्भमात्रः ॥

स्वेदो धर्मः । लज्जाश्रमक्रोधसंबाधैः । तं व्यजनालिकसं-

2110 मार्जनवातेच्छाभिः ।

रोमाञ्चः ।

इष्टस्पर्शसहर्षाद्यैः क्रोधशीतभयैरपि ।

तं गाचाणां करण्टनकैः ।

स्वरभेदः । भयक्रोधमद्वर्षशोकैः । तं गङ्गदालापेन ।

2115 वेपथुः । रोषचासजराप्रियाभिनवसंगमैः । तं हरणैरङ्गा-
नाम् । तद्यथा ।

कर्खकैः पद्मगालेव किं बाले पुखैर्वृता ।
कम्पसे कदलीवालममोदानिलवेञ्चिता ॥

वैवरण्यम् । शीततापभयक्रोधशोकैः । तन्मुखे च्छायाविप-

2120 र्येण । तद्यथा ।

चन्द्रसूयाद्धतो इथासीन्न हारी तिलकाङ्कुरः ।
सीताद्या विरहे भर्तुर्वैवर्ण्यकलुषे मुखे ॥

अश्रु । धूमाञ्जनामर्षहर्षानिमेषदर्शनशोकैः । तं लोचन-
योर्मार्जनादिभिः । तद्यथा ।

2125 पाण्डुरात्रिपुटप्रान्ता पञ्चाण्यशूद्धिगुभिः ।
जटिलान्यहरलृष्णा दुःशासनपरामवे ॥

हर्षे यथा ।

विश्वोऽस्मितप्राणमालिङ्गोरसि लक्षणम् ।
रामो बाष्पतरत्तारचक्षुः प्रैचत मारुतिम् ॥

प्रलयः । अभिधाताद्यैः । तं महीपातेन ।

2130

एकोनपञ्चाशदमी हि भावाः

स्थिराश्चराः सत्त्वसमुद्दहाश्च ।

योज्यास्तथा वस्तुषु लक्षणग्नै-

र्यथा स्वरूपामुपयान्ति शोभाम् ॥

स्थायिनामेव भावानामुपकाराय सर्वदा ।

2135

प्रवर्तन्ते निर्वर्तन्ते सात्त्विका व्यभिचारिणः ॥

एवमेव स्थायिनां रसानामुपकाराय ये रसाः प्रवर्तन्ते
उपकृत्य च निर्वर्तन्ते ते व्यभिचारिणो मन्तव्याः ॥

16

अथ रूपकाणामारम्भकालः कथ्यते ।

रूपकेष्वेव सर्वेषु कालो वाच्यः प्रवृत्तये ।

2140

शरत्संयामविषये विवाहे ग्रीष्ममाधवौ ॥

प्रभातमपि कालस्य सामान्यात्कश्चिदिच्छति ।

एष क्षणः सहस्रांशोरुदयेन प्रशस्यते ॥

देवार्चनोत्सवः स्वग्रो विहारः केलिकानने ।

परावस्कन्दनचाणं क्षणाः कन्यान्ववेक्षणे ॥

2145

अनुरागपयोराशिक्षोलोऽल्लासहेतवः ।

अमी क्षणाः प्रशस्यन्ते यूनः कन्यान्ववेक्षणे ॥

¹ ms. का

² ms. खोज्जी

उत्तमाः संस्कृतं नित्यं दिव्या वेश्याः कुमारिकाः ।
 पठेयुः कर्हिचित्सर्वाः शौरसेनीं निरन्तरम् ॥
 2150 नृपोऽपि कार्यतः कोऽपि सेवकस्य वरायितः ।
 शौरसेनीमथ प्राच्यामावनीं कर्हिचित्पठेत् ॥
 एता एव वणिकश्रेष्ठिबालकाश्च विदूषकाः ।
 शकारबहलाः पाठ्याः शकारश्च प्रयोकृभिः ॥
 चेटवामनरक्षांसि मागधीं तत्परे ऽधमाः ।
 2155 पाठ्या वनौकसां भाषा वीरटङ्काः स्वदेशजाम् ॥
 संटके खीप्रधानत्वादूपकस्यानुरोधतः ।
 नृपः खीवत्पठेदेष पाठस्य नियतो विधिः ॥
 नायकादिषु कीर्त्यन्ते संज्ञा नियमपूर्वकम् ॥
 2160 २पूर्वरङ्गो भवेत्तेषामादौ देवार्चनाविधिः ।
 तद्विधाता स विज्ञेयः सूचधारश्च सूचभृत् ॥
 अनुष्ठानं प्रयोगस्य सूचमाहुः सबीजकम्^१ ।
 तत्सहायस्तु विज्ञेयः पारिपार्श्विकसंज्ञिकः ॥
 तस्मिन्नङ्गाद्बहिर्भूते संविधायार्चनाविधिम् ।
 ततस्तड्डेषमापन्नः काव्यप्रस्थापको विशेत् ॥
 2165 स नटो भाव आख्यातस्यार्थेति कुटुम्बिनी ।
 नाटकादिकमेतत्तु रूपकं समुदाहृतम् ॥
 हरितालादिसामयी मधीं सैव तु वणिका ।
 भूमिका स्यानमाख्यातं पाचाणां रङ्गचारिणाम् ॥
 य विशन्ति च कार्यार्थं निष्क्रामन्ति च रङ्गतः ।
 2170 ते सर्वे पाचसंज्ञाभिर्व्यपदेश्याः प्रयोकृभिः ॥

¹ ms. अ² Cp. Vikra., comm. p. 5, where the passage is attributed to Sāgara.³ ms. जी

नाटकादिविनिष्पत्तिफलयोगस्य भाजनम् ।
 नायकः कथितः सज्जिस्तस्य भार्या च नायिका ॥
 आख्यानमितिवृत्तं स्यादितिहासः स एव च ।
 नाटकादिकं ---¹ प्रयोगस्य प्रपञ्चकः ॥
 आभिमुख्ये प्रविष्टाभिर्नटीभिर्यत्प्रगीयते ।
 पुण्यार्थं नाटकार्थं वा तत्संगीतकमिथते ॥
 वीणा वेणुर्मृदङ्गश्च कांस्यं भाँगडमुदाहृतम् ।
 वाद्यभारणैः कृतं त्वेभिरातोद्यां वाद्यमुच्यते ॥
 लासको नर्तकः प्रोक्तो नटः शैलूष एव च ।
 स्त्रीजीवी भरतसुतो रङ्गाचार्यो महानटः ॥
 अस्यैव कीर्त्यते भार्या लासिका नर्तकी नटी ।
 सैव रङ्गमुपाहृदा वक्तव्या रङ्गनायिका ॥
 रङ्गस्तु नृत्यसंस्थानं गोष्ठी परिषदुच्यते ।
 सामाजिकाः पारिषदाः सभ्याश्च प्रेषका मत्ताः ॥
 रङ्गेषु पुष्पप्रकरः कृतः स्वस्त्ययनं भवेत् ।
 चन्द्रोदयो वितानं तु पटी जवनिका स्मृता ॥
 अन्तर्यमनिकामाहुर्नेपथ्यस्थानवर्तिनीम्³ ।
 नृत्ये पादस्य विन्यासश्चारी सैवाभिधीयते ॥
 सोमसूर्यान्वयभुवो नरेन्द्रा नायकाः स्मृताः ।
 महाराजाश्च देवाश्च वाच्या भट्टारकाश्च ते ॥
 तेषां भार्या महादेवी देवी च महिषी च सा ।
 युवराजो भवेत्पुत्रः कुमारो भर्तृदारकः ॥

2175

2180

2185

2190

¹ Lacuna in ms.² ms. स्खला³ Cp. Vikra., comm. p. 7.

सुता संकीर्त्यते तेषां कविभिर्भृत्यारिका ।
 अपत्यकृतिका या च कृत्विमा तनया भवेत् ॥
 2195 आवुकश्च पिता तात आवुत्तो भगिनीपतिः ।
 अस्मा माताज्जुका श्वश्रूरनिका भगिनीसुता ॥
 ज्येष्ठो भ्राता भवेदार्थं आर्या तस्यैव वल्लभा ।
 जातापत्ये च वत्सः स्यात्सचिवोऽमात्य एव च ॥
 वयस्यकः सहचरः स एव च विटूषकः ।
 2200 अन्तःपुरचरो राज्ञां नर्मामात्यः प्रकीर्तिः¹ ॥
 वेश्यां प्रति सखा राज्ञो विट इत्यभिधीयते ।
 तद्वृत्ताचार्यकं प्राप्नः पीठमर्दः प्रकीर्तिः ॥
 कर्तव्या दत्तनामानः क्षमापतीनां प्रयोकृभिः ।
 सेनापतिप्रतीहारदण्डपाशिकरक्षिणः ॥
 2205 तद्वितापत्यविहितैः प्रत्ययैर्ब्राह्मणादयः ।
 राज्ञो विटूषकामात्यसूतकञ्चुकिंनस्तथा ॥
 लतापुष्पक्रियादेशवाच्याख्यो दासिकाजनः ।
 दासा श्रियि तथा कार्या मृगपस्यादिकाङ्गयाः ॥
 यथा कुरङ्गकुम्भीरकलहंसोत्पलादयः ।
 2210 उत्पादितकथायोगे रूपके पृथिवीपतिः ॥
 आर्यकः पालकश्चेति नाम्नाचार्यः सुर्दर्शनः ।
 अस्य भार्या शशिकला चन्द्रलेखेन्दुमत्यपि ॥
 सुकुमारोचिताङ्गाना विधातव्या प्रयोकृभिः ।
 सखीजनस्तथैवास्याः प्रियंवदादिनामभिः ॥

¹ Cp. Vikra., comm. p. 26.² ms. की

वैभ्राजनन्दनादीनां नामभिः केलिकाननम् ।

2215

फलजातिगुणाचारैः कपिचराङ्गालराक्षसाः ॥

चौरा द्वृतकराः शिल्पिनाविकारोहकादयः ।

उग्रनाम्ना यहीतव्या मुण्डब्रतनिषेविणः ॥

अधोरभैरवाचार्यकपालशिखरादयः ।

धार्मिकाः श्रीगुरुस्कन्ददासादिकसमाह्याः ॥

2220

नन्दुत्तरपदा वाच्याः क्षपणा भिक्षवस्थथा ।

वसूत्तरपदा विप्रा आचार्या नाथ्यदेशकाः ॥

दत्तदासभवैः सर्वैरुत्तरस्यैर्वर्णिण्जनः ।

सेना लेखा पताका च दत्तेत्युत्तरवर्तीनी ॥

सर्वेण संनियोक्तव्यं वेश्यानां नाम पेशलम् ।

2225

रामिलकामिलाहाना नागरा: परिकीर्तिताः ॥

वारयोषिज्जनस्याख्या भृत्यैरुक्ता तथाज्जुका ।

सर्वदैवाभिधातव्या सैव [वास्त्विति]² नागरैः ॥

रङ्गे संबोधनाकाले राजा सूते वदत्यसौ ।

आर्येति च स चाप्यस्मिन्नायुष्मन्त्रिति संनतः ॥

महादेवी परिवारसमाहाने समुत्सुका ।

हञ्जे चेटीं प्रति प्राह हलाहां च सखीं प्रति³ ॥

हरणे नीचस्तु नीचेषु सौम्येति प्रियकारिणि ।

भद्रमारिषहंहोहेभोभद्रमुखकादयः ॥

अयिअङ्गननुप्रायो जालममूढेति भर्सने ।

अपेहीत्यपमानेषु धिक्ष पापे प्रयाहि च ॥

2230

2235

¹ ms. दे² Lacuna in ms.³ Cp. Vikra., comm. p. 14.

स्वर्धायामे डेरे च क्रोधोक्तौ स्मृतमाः पदम् ।

अथ किं स्वत्क्रियालापे अये स्यादवधारणे ॥

शान्तं स्मृतमसंभाव्यं सांप्रतं युक्तमिष्यते ।

2240

यत्सत्य[मा]मसंभाव्यं बीजमेवानुभूयते ॥

ही चिचे¹ स्मृतमां ज्ञाने हूँ क्रोधेष्वहहार्तिषु ।

हन्त हर्षे ऽनुकम्पायामत्यर्थे ऽति हि भोः पदम् ॥

हापदं खेदवाचि स्याङ्गा धिक् हा कष्टमेव च ।

दिष्ट्येत्यानन्दने दिष्ट्या वर्धतिरुत्सवे तथा² ॥

2245

साधयामीति गत्यर्थं मृतौ न भवसीति च ।

निपूर्वः पततिश्चैव वर्धयामि महीमिंति ॥

प्राकृते हा धिगित्यर्थे हृष्वीप्सा पदान्विता ।

अम्मो ऽम्मेहे द्वयमिदं विस्मयद्योतनाविधौ⁴ ॥

अदृष्टाश्रुतसंप्राप्तौ अविद अविद भोः पदम्⁵ ।

2250

शकारस्यैव भाषायां वासू वालाजने पदम् ॥

अस्यैव खलु वास्येषु पर्यायैर्वस्तुकीर्तनम् ।

यथाम्बुभिर्जलैस्तोयैः स्नातो ऽहं प्राह राष्ट्रियः ॥

ईः स्मृतः क्रोधविषये दुःखानुभवपर्वणि ।

ऊढायां देवि दयिते पुमानाह प्रियां प्रति ॥

शार्यपुच च जीवेश नाथ साप्याह वल्लभम्⁶ ।

अपूर्वा प्रत्याह तरुणो महाभागे वरोह च ॥

सा चाह तं महाभागसुभगेत्यादिभिः पदैः ।

2255

आर्येति नृपतिर्विंग्रं तमायुष्मन्निति द्विजः ॥

¹ Cp. Vikra., comm. p. 65.

² Cp. Vikra., comm. pp. 16, 21, 126.

³ ms. म

⁴ Cp. Vikra., comm. p. 21.

⁵ Cp. Vikra., comm. p. 26.

⁶ Cp. Vikra., comm. p. 55.

भगवन्नाह राजा तं राजन्निति तपोधनः¹ ।

भद्रत² क्षपणे भिक्षौ धर्मोपासक तौ नृपम् ॥

2260

परिक्रम्यादयः शब्दा ल्यबन्ना नाथ्यसूचकाः ।

दिशन्ति नाथ्यपाचाणां ततः कार्यं यथागतम् ॥

सक्रोधसाश्रुसत्त्वाससोत्कम्पसद्यादिकः ।

संविधेयः क्रियाजातं विशिनष्टि गणो ह्यम् ॥

स्वगतमात्मगतं चैव स्वयं चिपताकपाणिना³ ॥

2265

यत्पठेत्वच संयोज्यं इयमेतत्प्रयोक्तृभिः ॥

वज्जयित्वैकमन्योऽन्यं इाभ्यां ‘यत्खलु’ पठ्यते ।

जनान्तिकं तत्कर्तव्यं चिपताकैकपाणिना⁴ ॥

अपवारितकं तत्र परिवर्तकमुच्यते ।

स्वरूपादन्यरूपत्वमन्यरूपात्स्वरूपता ॥

2270

स्तोकस्तोकपदारब्धं समासमसमासि वा ।

चूर्णकं न्यायविन्यस्तं वदनकं तदुच्यते ॥

संप्रधार्य स्वयं पूर्वं यत्किंचिदभिधीयते ।

प्रकाशं तत्र कर्तव्यं यथा प्रस्ताववर्तिना ॥

गद्येनोत्कलिकाभाजा युद्धाडम्बरकीर्तने ।

2275

यो वली नाम पाठोऽयं प्रायः सङ्ग्रिनिंबध्यते ॥

+

अवकाशागतं वाक्यमावकाशिकमुच्यते ।

न विशेष्याचमपरं कार्यं स्यात्तेन तद्यथा ॥

स्वस्यं कार्यमभिप्रेतं वक्तुं पाचेण किं फलम् ।

आकाशवाङ्नेपथ्योक्तिलेखान्तचावकाशयेत् ॥

2280

¹ Cp. *Anargharāghava*, comm. p. 29 (Km. 5), where the śloka is attributed to Bharata.

² ms. तं

³ Cp. *Vikra*, comm. p. 17.

⁴ ms. यत्खलु

⁵ Cp. *Vikra*, comm. p. 23.

2285

अभिनयो व्यञ्जकः सत्त्ववाङ्‌नेपथ्योऽङ्गकैः सहः ।
 आभिमुख्यं नयत्यर्थं द्रष्टुः कविवचः स्थितम् ॥
 रामरावणभूयिष्ठसत्त्वानां रूपचेष्टिते ।
 अनुकारैः स्मृतं नाथ्यं तद्विधैव व्यवस्थितम् ॥
 ताराडवं नाम पुरुषै रङ्गे यदभिनृत्यते ।
 यत्त्वशाभिस्तथा स्त्रीभिस्तत्त्वास्यमभिधीयते ॥
 पुस्तकं रथवर्मादिवस्त्रवर्मादि निर्मितम् ।
 रङ्गेषु यत्प्रयोगार्थं क्रियते भरतात्मजैः ॥
 पारितोषिकमित्याहुर्यत्सभ्यैर्नृत्यदर्शनात् ।
 2290 दीयते परितोषेण बहुपाठकनामवत् ॥

17

अथ नायिकानां स्वभावजाः सप्त गुणा बोद्ध्यास्ते च
 नामतः कथ्यन्ते ।

N 22, 24

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्ये धैर्यमेव च ।
प्रागलभ्यमथ चौदार्यं गुणाः स्युः सप्त योषिताम् ॥
 (N 22, 25) रूपयौवनलावण्यैः केवलैरेव तनोरलंकरणं शोभा ।
 तद्यथा ।

+

तन्याः सज्जावसौन्दर्यस्वादुसंनङ्गयौवनम् ।
 एतत्त्वावण्यपङ्गादौ वपुर्मण्डनमण्डनम् ॥
 लक्षणानि समर्थानि रूपसिङ्गौ मृगीदृशः ।
 दृष्ट्वा धाचाप्तहो लब्धमगाधं पाणिनेर्यशः ॥
 मृजत्येतक्लिमाधिक्यं तन्या वपुषि यौवनम् ।
 अन्यथाषुन्मिषन्त्येते लावण्यामृतविन्दवः ॥

शोभैवानङ्गविकारापन्ना कान्तिस्तु तद्यथा ।

(N 22, 26)

सत्यश्चित्करः कामो यश्चित्तमिव निर्मलम् ।

उन्नीलयति कन्यानां सौन्दर्यतिलकं वपुः ॥

अपाङ्गपथिकं चक्षुः स्थितज्योत्सार्द्धमाननम् ।

वाचो^१विवीचिकुटिला हरन्यव मृगीदृशः ॥

2305

कान्तिरेव विशेषमङ्गानां संपादयन्ती दीप्तिरुच्यते । तद्यथा । (N 22, 26)

वर्धेते न परं तन्याः पयोधरकिशोरकौ ।

पुष्टतो लवलीपाकपाण्डिमाढम्बराणि च ॥

अहो दुष्कृतमेतस्य मध्यमागस्य सुधुवः ।

वलिसंगे^२पि दारिद्रं धत्ते क्रशिमलचणम् ॥

प्रत्यहं वृद्धिमायान्ती ओणिः क्षिन्नाति शिखिनम् ।

अभीदण्णं रशनादामदैर्घ्यक्षतै मृगीदृशः ॥

कृष्णात्मानो^३लकास्तन्या अद्वैन्दुतुलिते^४लिके

क्रियन्ते कुटिलाः सख्या लक्ष्म्येवालिंकुलोङ्गवाः ॥

2310

2315

कोपहर्षाद्यवस्थासु सर्वास्वपि नविकारस्पर्शे माधुर्यम् । (N 22, 27)

तद्यथा ।

न^५ कोपे^६ निषुरा वाचो नानन्दे तरसं मनः ।

स्त्रीणां कापि स्थितिरियं जगदावर्जनौषधिः ॥

2320

धैर्यं कालोचितव्यवहरणम् । तद्यथा ।

(N 22, 28)

प्रागलभ्यं रजनौ प्रातर्गुप्तिः^७ सायं^८ पुरस्थिता ।

न सुद्धत्वबला लज्जां प्रियोल्कण्ठाभिच्छिद्रिकाम् ॥

प्राप्तः प्रत्युद्गमैर्गच्छन्नाद्वारं चानुयात्रया ।

आराधितः प्रियस्तन्या न स्थास्त्रव्यतिरिच्चिरम् ॥

2325

प्रागलभ्यं प्रयोगेष्वमूढता । तद्यथा ।

(N 22, 29)

चुम्बिते चुम्बितैः स्थिष्टे समाज्ञिष्टैः चते चतैः ।

अनुवृत्यैव तन्यज्यो दासीकुर्वन्ति वल्लभम् ॥

विक्रमन्ते रत्नौ कान्ते मौर्धमन्यत्र विभ्रति ।

कामस्य विनयस्थाज्ञां नातिक्रामन्ति योषितः ॥

2330

¹ ms. क corr. above.

² ms. ल्प or ल्प

³ ms. कोपि corr. कापि

⁴ मिस्थाथ

(N 22, 29) सर्वावस्थासु प्रियस्य न च प्रश्नयखण्डनमौदार्यम् । तद्यथा ।

- विपक्षाचुम्बलपौष्टरागभूद्धमण्डलः ।
 स्खागतेनागतः कान्तः स्वेरथा प्रश्नयीक्षतः ॥
 पूरगरागो ऽचिपुट्योर्द्यावकाङ्क्ष पार्श्वयोः ।
 2335 मण्डयन्त्या कथासि लमजानत्या विडम्बितः ॥
 मामनाबोध यातो ऽसि भीतिरित्यं तवैव मे ।
 भवेही बहुतरप्रत्यवायसमन्वितः ॥
 इतो गतो ऽसीति न मे क्रोधस्ते प्रोद्धराननम् ।
 उत्तरोत्तरसुखासत्तिमनुबन्धाति पण्डितः ॥
 2340 एहोहि क्व गता रात्रिहा चतो ऽयं तवाधरः ।
 आदरेणैव तन्यज्ञा प्रियो दूरं विलचितः ॥
- अथैताश्वत्वारि यौवनान्यनुभवन्ति । तत्र प्रथमे तावत् ।
- अदीर्घं कालमापन्नः प्रश्नयं युवतेः सरः ।
 प्रगल्भ्यते मनस्येव मुग्धं वपुषि जायते ॥
 2345 बिभेत्यङ्गार्पणे वाञ्छत्यालिखातां रतिं प्रिये ।
 उक्तप्रत्युक्तसंमूढा संमुखं न निरीक्षते ॥
 रत्नचूतफलोत्पाकरसैः कान्तं न धिन्वती ।
 बाला निदाघलक्ष्मीव तापयत्येव केवलम् ॥
- द्वितीये ।

- 2350 विपक्षगन्धवड्डेर्धासर्वाङ्गीव विहारिणी ।
 अकाराग्नोधसंवेगनृत्यङ्गूवल्लिरीक्षते ॥
 आक्षापयति राजेव गुरुवच्छास्ति सर्वतः ।
 तृणाय मन्यते कान्तं प्रेमव्याकृष्टमङ्गना ॥
 न ह्येकसाध्यप्रणया विरलं च प्रसीदति ।
 2355 दुराराधा नृपस्येव चित्तवृत्तिः कृशोदरी ॥

अभ्यर्थितोपगमितैर्वस्तुभिर्न प्रमोदते ।
 दुरीश्वरस्य सेवेव क्लेशसाध्यफलोदया ॥
 अनिरुद्धयहासक्तिः कामोत्साहविवर्धनी ।
 तन्वीचेष्टेव दैत्यारेहुद्भवप्रीतिकाङ्गणी ॥
 कण्ठग्रहं न वात्येव भर्तुः क्रुञ्णापि यत्नतः । 2360
 कङ्गणश्रेणिकेवासौ दोषसेवावलम्बते ॥
 उन्मत्तेव प्रमत्तेव प्रहृष्टेवात्तुरेव च ।
 न शक्योपासितुं रामा प्रौढं यौवनमाश्रिता ॥
 सुखदुःखप्रदायन्यस्तृतीये यौवने स्थिताः² ।
 जायन्ते गहना रामाः संसारस्येव रीतयः ॥ 2365
 चतुर्थे ।

आश्वेषे सर्वदा पत्न्युः सतृष्णेवान्तरात्मना ।
 अर्धनारीश्वरतनौ गौरीवृत्तं समीहते ॥
 संभोगायोग्यकालेषु सार्धं कालेन कामिनी ।
 वापीसौधे गृहोद्याने याचासङ्गेन तिष्ठति ॥ 2370
 अन्यच्छायावलोके ऽपि परालापे मनागपि ।
 पत्न्ये कुद्यत्यनर्थादौ स्वयं चापि निमज्जति ॥
 अपरोपगमारम्भमुन्नाटयति वक्ष्यभम् ।
 दरिद्रजरतीवार्ता शिशिरे सायमातपम् ॥
 पत्न्युः शश्यापरावृत्तिं वियोगमिव मन्यते । 2375
 देवागारप्रयाणं च प्रवासमिव पश्यति ॥
 अतिक्षेहस्य निस्यन्दादतिप्रेमणः प्रवृत्तिभिः ।
 छायेवानुचरेत्कान्तं यान्तं तिष्ठन्तमङ्गना ॥

¹ ms. घ

² ms. ता

मौग्धविश्वासकार्कश्यरतिलौत्ये इर्थितोत्तराः ।

2380

चतुर्यैविनजन्मानो धर्माः स्फूर्जन्ति योषिताम् ॥

इति स्वभावगुणविकल्पा लास्यद्वोत्तिनो बोद्धव्याः ॥

अथ स्त्रीणां मानो भवति । ईर्ष्याभिजनः क्रोधो मानः ।

स चतुर्विधः । मुग्धः । मनाङ्गुग्धः । समृद्धः । अतिसमृद्धः ।

तत्र मुग्धः । विभावनावक्रवचनप्रभुत्ववज्जितः शुद्धः अप्रग-

2385 लभायाः स्यात् । तद्यथा ।

प्रिये नवे¹ सागसि मानिनी नवा

न जानती कोपविभावनाक्रमम् ।

तदाननं वीक्ष्य तटस्थनिष्पत्तद्

विलोचनाम्भःप्रसरावतिष्ठते ॥

2390 मनाङ्गुग्धः । यत्र विभावना केवलमस्ति न वक्रवचनं

प्रभुत्वं च । यथा ।

प्राप्ते सागसि वज्रमे उच्यवलितं प्रस्तोऽहरे प्रोक्षसत्

क्रोधाडम्बरसंवराम्बरहतावुत्ताएऽवभूलतम् ।

पादाव्यप्रणतिप्रकाशिनि मुडक्षन्व्याः सखीजस्त्यिते

+ साध्वीवर्द्धनि नेत्रमुद्भवति दृष्टा सार्धं घनाश्रुच्छटाः ॥

समृद्धः । विभावनावक्रवचनयुतः न परं प्रभुत्वेन ।

कान्ते नाथेत्यादि ।

यथा च ।

धिधिकतुदूरमप्यसर्पे न दृश्यसे त्वं

2400 किं किं नतौ द्रष्टसि मे चरणं वरिण ।

इत्युक्तसत्पुलकज्ञालकमुद्दहन्त्या

मानः दृतो ऽपि न धृतो ऽपि चिरापनेयः ॥

अतिसमृद्धः । यत्र विभावना वक्रवचनं प्रभुत्वमितिच्य-
मस्ति । यथा ।

¹ ms. णवा with corr. above ण and + in marg.

100

संवृत्तस्वलितो विलच्चितमुखः पादप्रणामं गतो
शृव्यद्भूतया प्रियः प्रतिहतः पद्मां स्त्रजा संयतः ।
सख्या मोचित एव निर्गमपरः क्वादं श्वो गच्छती-
त्वालिङ्गातिभरं रुषेव विधृतस्तन्याः पतद्वाप्यथा ॥

2405

अचार्थे मुने भरतस्य वचनम् । यथा ।

विभावनावक्रवचः प्रभुत्वे-

2410

ब्वग्ये मनाङ्गुण्डमय इयोश्च ।

समृद्धमेषु चिषु मानमासां

स्त्रीणां मुनिश्चाति समृद्धमाह ॥

विभावनायामग्यायां सत्यां मनाङ्गुण्डम् । विभावनाव-
क्रवचसोः समृद्धम् । विभावनावक्रवचः प्रभुत्वेषु एषु चिषु सत्सु 2415
अतिसमृद्धमानमुक्तवानित्यर्थः । विभावना कोपाभिनयनम् ।
वक्रवचनमाक्षेपकारि । प्रभुत्वं मालाहारलतादिबन्धनप्रदानं
प्रियस्येत्येष मानक्रमः ॥

अथ नायिकानायक्योः प्रथमदर्शनासादितमन्मथोन्माथ-
योर्देशावस्था भवन्ति । तत्परिज्ञानमपि नाटके लास्याधि- 2420
कारिकत्वात्सार्थकम् । यथा । अभिलाषचिन्तानुस्मरणगुण- (N 22, 154-
कयोद्वेगविलापातङ्गोन्मादजडतामरणानीति । तद्यथा । 175)

हृष्टे यवीयसि हृदि प्रमदाजनस्य

प्रत्यग्यौवनमुधाजलधौतशुभे ।

रागं निवेश्यति वस्त्र इव चणेन

नियेजकः कुसुमचापधराभिधानः ॥

2425

यूनश्चक्षुषापीतं रूपं युवतेः संगमायाभिलाषं जनयति ।
तेन खल्वसौ स्विद्यति पुलकमावहति शून्यदृष्टिः पार्श्वमागतां
सखीमपि न पश्यति पृच्छयमाना नोत्तरं प्रयच्छति चरणक-

2430 मलकोद्या भुवमालिखति । लज्जया मन्दमन्दं चिन्तगतमा-
वेदयति । तद्यथा ।

बालाभिलाषमधिगम्य ततः प्रियस्य
नैवेच्छते ॥ भिसुखमागतमात्मवर्गम् ।
त्रीडाधिरूपदेवनेन्दुरुदीर्णमन्द-
मन्दाचरं वदति चिन्तगतं सखीषु ॥

2435

अथ चिन्तामापद्यते ।

किं तेन तस्मिन्श्शणे यथैव मया दृष्टो ॥ सौ तथा दृष्टाह-
मपि न वा मन्दभागिनी दृष्टास्तीति सखीभिः पुनरुक्तमिममेव
वृत्तान्तमावर्तयति । अनुरागप्रत्याकलनकलानिमित्तमवस्था-
2440 सूचकमनेकार्थगर्भितं च मन्मथलेखं प्रस्थापयति । तद्यथा ।

चिन्तां ततः अयति किं समये तदानीं
दृष्टाद्य तेन स यथैव मयापि दृष्टः ।
तस्यापि किं स्वरश्शिली परिवर्धितात्मि-
र्जागर्भिं चितसि यथैव मम प्रदीपः ॥
पञ्च केतकसंभवं मृगमदन्यस्ताचरं तनुभि-
र्माङ्गल्यैः परिवेष्टितं मलयजैराद्रैर्धन्त्यूचिकाम् ।
विन्यस्तानमुद्गमश्चितवहर्नाम प्रियस्योद्दहत्
तन्वी मन्मथलेखशिल्यकमिदं कुर्याद्दशादेशकम् ॥

2445

प्रियस्यानुभूतरूपस्मरणादनुस्मरणमुपजायते । यच्च सक-
2450 लविषयव्यावृत्तिः करणीयेष्वनादरः । इतिकार्तव्यमूढं च हृद-
यमुत्पद्यते । तद्यथा ।

2455

शयनमशनं यानं खानं सखीवचनशुतिं
न खलु कुरुते सेवाकाले गुरोरपि संधमम् ।
सकलविषयव्यावृत्तात्मा घनश्चसितोऽमा-
स्तरति सततं तं चैवैकं स्वरज्वरव्याधिनी ॥

प्रियस्यानन्यव्यापारतया सखीसमक्षं गुणानां कीर्तनं
गुणकथा । तद्यथा ।

सख्यः किमन्यदधिकं कथयामि युज्मा-
स्वेतसमर्थयततत्त्वपरिग्रहणे ।

निर्वर्णते खलु मुघैव कुरङ्गलक्ष्मा
लक्ष्मीवतो गुणकथासु क एष तस्य ॥

2460

बहुभिरपि यत्नैरनासाद्यमाने तत्संगमसुखे उद्वेगः । चन्द्र-
चन्दनसुधामन्दिरारविन्दप्रभृतिषु सुन्दरेष्वपि वस्तुषु प्रद्वेषः ।
सर्वतो हृदयस्याधृतिरनवस्थानं च । तद्यथा ।

सुधावेशम् द्वेष्टि स्फुटितकमलां द्वेष्टि नलिनीं
सखीन्वलां भूषां चिपति न विनोदेषु रमते ।
घनारुदोद्वेगा छाचिदपि न दत्ते धृतिमसौ
प्रियालोके यद्यन्न द्रष्टव्यमथ तस्मै सृहृयति ॥

2465

प्रियस्य प्रथमदर्शनोपनतलज्जया अपरिचित इत्यविश्वास-
विषयत्वात्त्वकाल इदं न कृतमिदं न कृतमित्यनुतापा द्विलापः । 2470
तद्यथा ।

धिक् चित्त किं खलु तदा भवतास्मि रुद्धा
दृष्टो भया स सुभगश्चिरकालमासीत् ।
हा वस्त्रितास्मि रिपुणा गृहसंस्थितेन
प्रौढार्तिकाफलमिति श्रयते विलापम् ॥

2475

प्रतियामिनीजागरणं विषमाशनं निरन्तरचिन्नासंताना-
भिनिवेशो निरवयहपरितापप्रशमोपायतया च सेव्यमानमृ-
णालवलयजलार्द्दसंब्यानप्रभृतिशीतोपचार इत्येभिर्निमित्तैः
शिरोऽर्तिज्जरलक्षणमातङ्कमावहति । तद्यथा ।

आतङ्कान्नधर्थितसंगमास्य बाला
प्रौढातिः स्वतनुभितस्तः चिपन्नी ।
भूयिष्ठं भजति सखीजने न हस्तं
विन्वस्त्रोरसि सुविमृश्यमानसंज्ञा ॥

2480

अतिच्चिरकालमेवंविधविविधकष्टभावनायां प्रकृतिवि-
पर्यादुन्मादः । यत्र विना हेतो रोदिति । विना निदां 2485
स्वपिति । विना प्रहर्षेण हसति । विना क्रोधान्कुध्यति । तं

च सुभगमितस्तः संकल्पवर्णिकाविलिखितमवलोकते ।
 तमालिङ्गितुं नभसि भुजलतां प्रसारयति । तं च संनतबा-
 ष्यजलधारा कलितललितनीँलनयनोत्पलयुगला विविध-
 2490 मुग्धविद्यभङ्गितरङ्गवङ्गवच्चनैरुपालभते । तद्यथा ।

करकिसलयपृष्ठोत्तारिताजस्त्रबाष्पा
 + मुङ्गरपि च धुनानांकूलतृङ्गीरसौघम् ।
 लिखति तनुमनङ्गोन्माथवेगात्प्रियस्य
 स्वपिति च इदि छत्वा लिप्तरोमाद्विताङ्गी ॥
 2495 परिवक्तप्राच्यप्रकृतिरभिधन्ते विसद्वशं
 विना हेतो रथत्वपि हसति क्रन्दत्वपि भृशम् ।
 ‘घनाँखडोन्मादा किमपि परिरब्दुं भुजलतां
 प्रसार्य ग्रेयांसं लिखितमभिधावत्वग्निभृतम् ॥

प्रियाद्वैतभावनापरिपाकजा जडता । यस्यां न जिग्रति न
 2500 पश्यति न संश्लेष्टे नास्यै कश्चिद्रसः स्वदत इति । तद्यथा ।

सर्वक्रियाव्युपरतां⁵ जडतामुपेत्य
 बाला न पश्यति पुरःप्रहितानि किंचित् ।
 गृह्णाति नैव च रसं न च गन्धमज्ञा
 स्वर्णं न वेत्ति न च चेतयते पुरेव ॥

2505 मरणं प्राणच्छेदः । यथोक्तम् ।

थैरलभ्यमानेष्टसंगमे इतःप्रदीपितः ।
 कामामिर्जलयत्यङ्गान्वदोष इव लङ्घनम् ॥

तस्यैवंविधस्य मरणस्य लक्षणमनङ्गवृत्तिनादाचार्येण
 नोपवर्णितमलमस्योपन्यासेन । यथाह ।

2510 इतिमरणमनङ्गवर्ति मुक्ता
 नटति नटीव युवत्यशेषभावान् ।
 नटति खलु युवापि वाललब्ध-
 स्मरललितातिशयः कदाचिदेव ॥

¹ ms. ल्प्य corr. ल्प्य

² ms. ना

³ ms. तु

⁴ ms. धरा

⁵ ms. ति

नवानामथासां दशानां लक्षणभूयस्त्वान्वोपवर्णितम् ।
ज्ञेयं तु नाटके जानकीराघवे सीतानृते । प्रकरणे मालती- 2515
माधवे मालत्या: । नाटिकायां सागरिकाया यूनां च माधवा-
दीनाम् । इति दशावस्थालास्यविधिः ।

अप्राप्तसंगमाया नायिकायाः परतश्चान्या अपि अष्टौ^(N 22, 197-206)
नायिकाः संभवन्ति । तासां नामानि । वासकसज्जा । विर-
होत्कणिता । खणिता । विप्रलब्धा । कलहान्तरिता । प्रो- 2520
षितभर्तृका । स्वाधीनदयिता । अभिसारिका चेति ।

तत्र ।

वासवेशमनि सुकल्पिततत्प्या या समागमविधिं विट्ठाना ।
तिष्ठति प्रियसमागमसज्जा तामिहागमय वासकसज्जाम् ॥

इष्टिं द्वारि सुज्ञसुज्ञविद्धती क्वापि प्रवृत्ते धनौ
दृष्टोऽसाचिति कान्तपादपतनश्चौत्प्रितावस्थिता ।
खेदं वामविलोचनस्फुरितकर्नात्यनमातन्वती
धिकं कार्यजडं निशाखपि चिरादेष्वन्मनिष्ठति ॥

2525

अयमस्या लास्यविधिः ।

यां परित्यज्य प्रियतमो रतायोपकल्पितवेषां गतश्चिरा- 2530
न्नागच्छति सा विरहोत्कणिता ।

उष्णश्वासविवर्णिताधरदला प्रौढाशुपातोच्छस्त-
पर्यन्ताद्यण्डोचना प्रतिनिश्चं जागर्यथा धूसरा ।
चन्द्रे ऽप्युद्विजती रुजं विद्धती स्वैरप्रदोषानिवे¹
प्रत्याशार्गलरुद्धकण्डपथिकप्राणा विद्योगे ऽस्मि सा ॥

2535

यस्याः पतिः परया सह रजनीमतिवाह्य प्रभाते भवन-
मभ्येति सा खणिता ।

¹ ms. ल

2540

हा कष्टं हतया कथा विलिखितः कायो नवाचेण ते
किं रोद्धसि ममैव खण्डनमिदं केनाधरे इथताम् ।
किं धूर्तं प्रणमस्थयं प्रतिसुङ्गः क्षेमं न दत्ते सखी
सेषा किं करवाणि संसृग्नसि यत्तत्रापि खेदो न मे ॥

2545

अहरहरनुरागाहूतिकां प्रेष्ठ पूर्वं
सरभसमभिधाय क्वापि संकेतकं वा ।
न मिलति खलु यस्या वल्लभो दैवयोगात्
कथयति भरतस्तां नायिकां विप्रलब्धाम् ॥

2550

स पुण्यजना स्थमभ्युपेत्य
नायाति न प्रत्ययमेति चेतः ।
तदालि मिथ्याकथितं त्वयैव
किं सुस्थिते तिष्ठसि कान्तमेहि ॥

ययातिकोपेन यो प्रणतो ऽवधीरितः प्रियतमः सा
कोपालकलहान्तरिता ।

2555

किं चित्तं रे व्यवसितं भवताद्य कोप-
चण्डालपचमष्टाक्षमपास्य रत्नम् ।
सख्यः समाश्वसिहि मामधुनाभिधत्य
तर्हि क्व यूथमगमहयितो यदा मे ॥

यस्यास्तु कार्यवशादेशान्तरमुपगतः कान्तः सा प्रोषितभ-
र्तुका । सा तु तदागमननिमित्तव्रतोपवासब्राह्मणपरिचर्यात्-
नुतराङ्गयष्टिस्तस्यागमनमेव चिन्तयति ।

2560

आलम्बितालकलतापिहितेषणास्मि
नेचोऽनु शाखिनि खण्डो मधुरं विरौति ।
एतच्च मे स्फुरति वामकमचि सख्य-
शेतः प्रसीदति किमद्य ममैति कान्तः ॥

यथा च ।

2565

भर्तुः प्रोषितभर्तुका द्रुततरप्रत्यागमानागमौ
विज्ञातुं प्रवितीर्य पिण्डथुगलं तावद्याद्रा स्थिता ।

नाज्ञासीदुभयं च तत्र वलवत्काकारवाङ्मर-
क्रूरैकचण्णलमध्यकरटश्रेणीविलुप्तामनि ॥

यस्याश्चित्तरतिक्रीडालालसः पार्श्वे तिष्ठति पतिः सा
स्वाधीनभर्तृका ॥

चण्णं कराहतेनेव चण्णं चरणपातिना ।

कन्दुकेनेव कान्देन स्वाधीनेन विचेष्टते ॥

2570

या तु दूतीमनपेश्य गच्छति साभिसारिका ।

तत्र कुलजा पतिप्रार्थिता याति । यथा पद्मावती वत्सरा-
जम् । वेश्या त्वप्रार्थितैव । यथा रमा नलकूबरम् । तत्र
कुलजाया गमने ।

2575

सा लीना स्वेषु गावेषु चासविप्रेषितानना ।

N 22, 214

अवगुण्डनसंवीता मूकीभूतविभूषणा ॥

वेपमानोरुयुगला चकिता च पदे पदे ।

श्वासायासितसर्वाङ्गी कुलजा अभिसारिणी ॥

मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्लोचना ।

N 22, 215

आविष्टगतिसंचारा वेश्या स्यादभिसारिका ॥

वक्रतां दधती मार्गे यथा श्वोके कविर्वन्वः ।

निश्चयं न समध्येति ^१ पदोङ्गारावरोपणे ॥

कुमुदोदरकुटीं शून्यां कुर्वती मधुपायिभिः ।

निजामोदाहृतैर्वेश्या कान्तं यात्यभिसारिका ॥

2585

अनयोश्च काला नव बोद्धव्याः^२ । श्यामाप्रदोषः । चन्द्रो-
दयः । दुर्दिनम् । तुषारपातः । हेमन्तनिशा । निदाघमप्याहृः ।
कोलाहलः । वाताली । महश्च । मदनविधुरितानां नास्ति
काल इति केचित् । कुलजायाः पुनः श्यामाप्रदोष एव ।

^१ ms. यद्वेष्टी with + in marg.

^२ ms. श्या
107

2590

दूतीमागमयत्वं मा ब्रज सखि स्वैरा प्रष्टवैव सा
 वक्रीष्टत्वं धनुर्न पश्चसि चिरादचेति मां मन्त्रयः ।
 मार्गोऽयं जनसंकटो विटपिनि न्यस्यामि किञ्चित्तमः
 सान्द्रं न नवभिसारिकासु छपया भास्यन्ति खद्योतकाः ॥

सभयां वर्णयन्त्येके या स्त्री भर्तुगृहे सकृत् ।

2595

रतिमाचकमध्येति भीतिप्रोडुनजीविता ॥
 चित्त एव वसन्त्यस्या भावाः सर्वे मनोभुवः ।
 दुर्गतस्येव गर्भिण्या दोहदाः सिङ्घिवर्जिताः ॥
इत्यासां सभयां वर्जयित्वा लास्यविधौ चरितानि ॥

18

अथ चेष्टालंकाराः कथ्यन्ते ।

2600

प्रकाशरूपकं सत्त्वं सत्त्वाङ्गावाः समुद्भवाः ।
 तेभ्यो हावादिनिष्पत्तिरित्याह भरतो मुनिः ॥

N 22, 12-
13

लीला विलासो विच्छिन्निर्विभ्रमः किलकिञ्चित्तम् ।
मोट्रायितं कुट्रमितं बिद्वोको ललितं तथा ॥
विकृतं चेति विज्ञेयाः स्त्रीणां भावाः स्वभावजाः ।
हावहेलाविक्षेपमौग्धमदत्तपनान्यपि ॥

2605

(N 22, 14) तत्र प्रियस्यानाप्नसमागमा सखीनां पुरतः स्वचित्तविनो-
 दनार्थं वेषगतिहसितभणितेरनुकृतिर्या क्रियते सा लीला ।
 तद्यथा ।

Nagara.
18, 16
2610

वेणीबन्धकपर्दिनी सिततनुः श्रीखण्डपांसूलैरैः
 केतकैकदलेन्दुभृद्विसलता व्यालोपवीतिन्यपि ।
 प्राकपाणिग्रहणाद्विनोदविधये सख्याः पुरो लीलया
 कुर्वाणानुज्ञतिं हरस्य दिश्तु श्रेयांसि वः पार्वती ॥²

¹ ms. मन्त्रम्² Sp. 3168.

यथा च ।

एवं वाहन्तिधते चलयति चरणवेवमेवं च दृष्टिं
न्यस्यत्वये सखीनामिति हरनटने न्यस्यमाने भवान्याः ।

2615

प्रसावारब्धपूर्वं² पृथुजघनतयालम्बमानाम्बरान्त-

त्रीडानारुद्धरोङ्गसनरथविधिर्दण्डपादो ऽवताष्टः ॥

प्रियोपगमने यत्स्थानासनगमनविलोकितेषु विकारो (N 22, 15)
इकस्मात्क्रोधस्मितचमत्कृतयो मुखस्य विकृणं स विलासः ।

तद्यथा ।

स्खलितबङ्गलं पादन्यासि विलोकितमन्यतः

2620

Nāgara.
13, 18

स्थितिरविषये चक्राभ्योजं प्रयाति विकृणम् ।

स्थितमपि मुधा वृथ्यः क्रोधो वृथैव चमत्कृति-

दं दितसविधं चान्यास्तन्या विलासरसो ह्यथम् ॥³

मालाभरणाच्छादनविशेषाणां कुतश्चित्प्रियापराधादीर्घ- (N 22, 16)
यानादेरण सखीनां प्रयत्नाङ्गारणं विच्छिन्तिः । तद्यथा ।

सखि प्रेयान्यस्वामी स्खलितमकरोत्तचन्तुसुचितं

Nāgara.
18, 8

विधत्स्वालंकारं नहि नहि चलादर्पयसि किम् ।

अथ श्रेयचिन्त्यं सततमबलाभिः प्रणयिनो

विभूषां मा मुच्च प्रतनुभिपि विच्छिन्तिविषयाम् ॥⁴

2630

अन्ये प्रियेण दत्तं प्रीतिनिवन्धनं स्वत्प्यमपि भूषणं
विच्छिन्तिमिच्छन्ति । यथा ।

सप्ततीनामये शिरसि दयितेन प्रतिधृतां

वहत्येकां शुष्कामपि बकुलमालां वरतनुः ।

2635

न वसु धातव्यं महदमहदेतत्तियजने

ग्रुप्तिः ग्रेम्णो ऽसिन्ननु हरति सौभाग्यवसरतिम् ॥

अनिमित्तमासनादुत्थायान्यवगमनं प्रियप्रारब्धकथामा- (N 22, 17)
क्षिष्य सख्या आलपनम् । सुधैव हसितक्रोधौ पुष्पादीनां
वाञ्छा तस्य सहस्रैव परित्यागः । वस्त्राभरणमात्यानाम-
कारणतः खण्डनं मलनं विभ्रमः । तद्यथा ।

2640

¹ ms. ज

² ms. व

³ Sp. 3170.

⁴ Sp. 3160.

⁵ ms. सु

Nāgara.
18, 14

आत्मां नाथ भवत्वथा सखि लता सिक्ता त्वया माधवी
 कानैतन्नम संप्रथच्छ कुमुमं कि वासुना मे फलम् ।
 मात्त्वं निर्मलयामि मौक्तिकमिदं त्वत्त्वं त्वया दद्यताम्
 इत्यं विभ्रमसंभ्रमो भद्रयति प्रेयांसमेणीदृशः ॥¹

2645 अन्यस्वत्यथा लक्षणमाह । योषितां यौवनविकारी
विभ्रम इति । तद्यथा ।

2650

(N 22, 18) यत्र किल शुष्करुदितहसितक्रीधभयव्यामिश्ररूपमिष्टज-
 नदर्शनाविर्भूतहृष्ववशात्क्रियते तकिलकिञ्चित्तम् । तद्यथा ।

Nāgara.
18, 12

2655

(N 22, 19) प्रियतमकथा श्रवणावर्जितकर्णया यज्ञद्वाङ्काङ्गानि विजृ-
 भितं तन्मोटायितम् । तद्यथा ।

Nāgara.
18, 28

2660

(N 22, 20) प्रियस्य रतिसंभोगे गाढपरिपीडनेषु उद्दामहर्षावेशेन हि
 किं पीड्यसि न सहास्यीति सुखे दुःखाविष्करणं कुट्टमितम् ।

Nāgara.
18, 30

2665 तद्यथा ।

किं क्रान्त निर्दद्यमयं भुजकन्दलीभ्यां
 द्वायां निपीडयसि मां न सहिष्णुरसि ।
 वामभुवामिति सुखेष्वपि दुःखमाजां
 धन्वः शृणोति यदि कुट्टमिताचराणि ॥⁵

¹ Sp. 3166.² Sp. 3164.³ ms. इत्या⁴ Sp. 3180.⁵ Sp. 3182.

आस्त्रे निवडे ददत्यपि वपुर्बूते न नेत्यचरं
वाच्छ्वेव नखचतं वितनुते जातां चमलारिताम् ।
दत्ते चाधरमस्य खण्डनविधौ धूनोति हस्ताम्बुजं
तन्वी कुट्टमितकमेण कमितुश्चेतः समार्कर्त्ति ॥

2670

इष्टानां भावानां प्रणये १पि अनास्थागर्वसंभवः पाद- (N 22, 21)
प्रहारः प्रियस्य कृतागसश्चरणयोः काञ्च्याः संय[म]नं पुष्प- 2675
मालया ताडनमनादरपरियहो विद्वोकः । तद्यथा ।

अनास्था वस्त्रामभिमततराणामुपहृतौ
घनो गर्वस्तन्या रूषविहसिताङ्गरविधिः ।
प्रहारः पादाभ्यां यमनमपि काञ्च्या चरणयोः
ष्टानागा विद्वोकं तदिदमिति घन्यो १नुभवति ॥¹

Nagara.
13, 10

2680

चरणनिपातङ्गणग्नितनूपुरं मसृणचरणे खावशेषस्थित- (N 22, 22)
चिवलितरङ्गसंस्थानसमुन्नमितभुजमुरः स्थलप्रसारणाद्विगुण-
पृथकृतस्तनस्तबकं स्तन्यावसक्तैककुण्डलमुल्लसितभुसाचीकृत-
विलोकितं ललितमिति । तद्यथा ।

स्तन्याश्रितैकमणिकुण्डलमुन्नतैक-
भूवल्लिसाचिविनिवेशितदृष्टिपातम् ।
चेतो न कस्य ललितं हरति प्रियादा
हासो यतोऽशुकनिरङ्गदेश्वुकान्तिः ॥³

Nagara.
13, 36

वाच्यानामर्थानां ज्ञाने १पि यद्भाषणं तद्विकृतम् । (Nagara.
13, 23 ; N 22, 23)
तद्यथा ।

2690

कण्ठे क एष तव वल्लभ गूपुरो १यं
तत्पादभूषणमयं वलयस्तदानीम् ।
इत्यादिवाच्यमविभाव वचो मृगाच्चा
ज्ञाने १पि तद्विकृतस्तुत्यक्तां तनोति ॥⁵

Nagara.
13, 24

हरविलोचनानलज्जलितमदनतापनिर्वापणसुधासारसो- (N 22, 9-
10)
दरसितं प्रतिपदभङ्गविदग्धवचनमपाङ्गगमागमिकविलो-
कितं स्त्रेहनिष्पन्दि प्रेमानुबन्धि कुलपालिकाचरणसूचि दा-

¹ Sp. 3162.² ms. र³ Sp. 3188.⁴ ms. पदय, य corr. प? Cp. N.⁵ Sp. 3176.

श्विण्यानुवर्ति बाष्पभरसूडकरहकुटि दुःखनिर्वापिवाष्पगङ्गद-
मालपितं यत्तस्याः स हावः । तद्यथा ।

Nagara.
13, 20

प्राप्तेषु शृङ्गाररसाश्रयेषु
भविषु कामाङ्गुरचिह्नभूतम् ।
उत्पदते यत्स्थातवीचितोक्तम्
उच्चीलितं वामतया स हावः ॥¹

(N 22, 11)

शृङ्गाररसप्रवृद्धौ या रत्यभिनिवेशनिष्ठा सा हेला । तद्यथा ।

Nagara.
13, 6

आसव्य² स्वयमेव चुम्बनविधियोज्यं³ विनालिङ्गनं
तत्यान्ते जघनेन वैपशुभता पर्याणनं जानुनि ।
क्रोधोक्तं⁴ मम मर्षयेत्यनुनयस्तन्याः स्वरकीडित-
प्रौढिच्छाभिरतिः प्रियस्य हृदयं हेलावलाकर्षति ॥

अर्धावसक्तधमिलः विसंस्थुलनिवेशिततिलकः लोचनै-
2710 कलयकज्जललवः अवहेलधृतपतितजघनसिचयाच्चलः ता-
स्त्रूलरागलेखलाज्ञितैकाधरप्रदेशो विविधविकारनाद्यनर्तको
विक्षेपः । तद्यथा ।

Nagara.
13, 22

2715

धमिङ्गं बद्धमुक्तं तिलकमसकलव्यक्तवृत्तिं च धन्ते
दृष्टविकत्रं कालाङ्गनमुरसि रणलिङ्गीरत्रकाष्मी ।
अंसोत्तिष्ठार्धहारा क्रमुकरसकणालाज्ञितैकाधराना
काना विचेपशिष्याख्यपि हरति मनाक्षस्तस्त्रूद्वासाः ॥⁸

मौग्धं बाल्यव्यपगमाद्यविसदृशं वचनम् । लोके यस्य
ठाँरिमेति व्याहारः । तद्यथा ।

2720

यदादि¹⁰ मे चन्दनविन्दुरेष
सख्या ललाटे लिखिततदादि ।
शिरोवथा मे इति कथं तु मातः
पर्याहरं पौरजना वहन्ति ॥

यथा च ।

Nagara.
13, 32

2725

के द्रुमाखे द्वा वा यामे सन्ति केन प्ररोपिताः ।
नाथ मत्कञ्जणे न्यस्तं चेषां मुक्ताफलं फलम् ॥¹¹

¹ Sp. 3172.

² ms. ह्य

³ ms. ज्यां

⁴ ms. तुं

⁵ ms. य

⁶ ms. य

⁷ ms. ष्णु

⁸ Sp. 3174.

⁹ or ढा

¹⁰ ms. लि

¹¹ Sp. 3184.

मदस्ताहयातिशयजन्मा रभसः सुरापानप्रणयी मद इव
नैकविकारभूमिः । तद्यथा ।

आलापः स्थितकोमुदीसहचरो दृष्टिः प्रहर्षोद्धसा
 भूर्बुद्याध्वरदीचिता चरणयोर्न्यासः समे भङ्गुरः ।
 विषेषु चणिकस्यृहा रतिविधावदैतवादाश्रयस्
 तन्म्या नैकविकारभूमध्यमदप्रायो मदः स्थूर्जति ॥¹

Nagara.
13, 26

प्रियजने क्वापि गते प्रहारार्धमपि नागच्छति । स्वयमेव
 परिकल्पितदौर्भाग्यज्वरगृहीताक्षणस्तिश्वसितस्वप्रद्वारावेक्ष-
 णशिरोव्यथादिविषयं तपनम् । तद्यथा ।

प्राप्ते न प्रहारार्धमेव दयिते भङ्गत्वा नितम्बे² मिथः
 संसक्ताङुलिजालमध्यमधुना सख्यः द्रवतार्था इति ।
 आहारः स्वपनं⁴ मुडःप्रदृदितं गौर्यर्थनाभ्यर्थनं⁵
 तन्वज्ञास्वपनं तनोति छतिनः प्रेमाणमुच्चैरिदम् ॥

Nagara.
13, 34

संकीर्णा एवैते प्रायेण भवन्त्यलंकाराः ।

एकस्योत्पादः पृथकपृथक्नेष्टते शुद्धः ॥ तथा हि । 2740

लोकेषु दुर्लक्षमनोनिविष्टम्

आत्मानमावेदयितुं त्वरावान् ।

स्त्रीणां विलासादिविचेष्टितानां

⁸क्रामन्त्रिवृत्तिं न सहत्यनङ्ग इति ॥

19

अथ नाटिका यथोच्यते ।

2745

सभेदा कैश्चिकी यत्र शृङ्गारङ्गयमुज्ज्वलम् ।

चतुरङ्गं सहासं च नाटिकां विदुः ॥

¹ Sp. 3178.² ms. घं³ ms. माथ⁴ ms. अपितं⁵ ms. अर्धाघ⁶ ms. ना⁷ ms. र्व्य⁸ ms. क्रमप्र

यथा ।

(Nāt. 20,
60; Nōm.)

प्रकरणनाटकभेदा उत्पाद्यवस्तुविषया नायको यत्र
नृपतिः ।

2750

अन्तःपुरे^१ संगतां^३ कन्यामधिकृत्य कर्तव्या ।

N 18, 107 a

स्त्रीप्राया चतुरङ्गा ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी ॥

N 18, 108 a
= Nāt. 20,
63

राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधसंयुता चापि ।

नायकदूती देवीपरिजनवती नाटिकेति ॥

2755

तत्र सभेदा कैश्कीवृत्तिः । नर्मनर्मगर्भनर्मस्फोटनर्म-
स्फज्ञाश्वत्तारोऽस्या भेदाः । शुङ्गारब्दयं संभोगो विप्रलम्बश्च ।
हासो विदूषकविषयः । अङ्गचतुष्यम् । मुखप्रतिमुखगर्भनि-
र्वहणसंधियुक्तम् । अन्तःपुरे कथमपि निवेशितकन्यापरिण-
यविधियुक्ता । धीरललिता देवी तस्या एव क्रोधः । तत्रैव

2760 राज्ञः प्रसादनविधिः संभोगश्च देव्याः स्वाधीनभर्तृकाविषयः ।
कन्यायाः संभोगश्च विप्रलभश्च कर्तव्यः । येनास्या उत्कणिता
विरहिणी लास्याभिलास्यादयश्च दर्शयन्ते । राजा चाच
भार्याजितः संविधेयः । न तु पूर्वनायिकाप्रणयविरोधी ।
नायिकैव भर्तुरभ्युदयिनः अतःपरं किं ते करोमीत्यभिधाय
+ संहारः कर्तव्यः । अत्र निर्दर्शनं यासेयी रत्नावली चेति ।

तोटकं नाटकस्यैव प्रभेदः । आहाशमकुटः ।

दिव्यमानुषसंयोगोऽप्यङ्गे ऽप्यङ्गे विदूषकः ।

नखकुटस्वाह ।

दिव्यमानुषसंयोगस्तोटकं नाटकार्थकम् ।

2770

बादरायणोऽप्येवमाह ।

तोटकं तद्विज्ञेयं दिव्यामानवसंगमम् ।

¹ ms. चो corr. वो

² ms. र

³ ms. त

⁴ ms. वो

तदेषां दिव्याया मानुषेण सह संगमो यस्तेव महस्त-
क्षणम् । प्रत्यङ्गविदूषकप्रवेशस्तूपलक्षणम् । यथा विक्रमोर्वे-
शीतोटकं न तथाभूतविदूषकम् । मेनपुष्पत्तु¹ अस्ति विदूषक- +
त्वात् । अशमकटृनमतानुगमात्सिङ्गमिति ॥

2775

प्रकरणं ये नाटके कथिताः संधयो यान्यङ्गानि लक्षणा-
न्यलंकाराः सर्वे गुणा अस्मिन्नपि कर्तव्याः । केवलमयं
भेदः । यत्र कविना वस्तुशरीरं नायकस्योत्पाद्यते तत्प्रकरणम् ।
यदाहाचार्यः ।

यत्र कविरात्मबुद्धा वस्तुशरीरं च नायकं चैव ।

N 18, 93

आौत्पत्तिकं प्रकुरुते तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥

राजर्षिदिव्यचरितहीनम् । अमात्यविप्रवणिकुरितशरीरम् ।
यथा मृच्छकटिका । पद्मावतीपरिणयः । पुष्पदूषितकम् ।
नोदावनायकमिति श्रेष्ठितापसविटादिजनभूषितं च । मृच्छ- (N 18, 97)
कटिकायां सर्वमिदं ज्ञेयम् । पुरोधोऽमात्यविप्रवणिगभूत- (N 18, 99)
वार्तायुक्तम् । यथा मालतीपरिणयः । मन्दकुलस्त्रीकृतं (N 18, 98)
काव्यम् । यदि कार्यवशाद्वेश्याकुलाङ्गनयोः संगमो भवेत् । (N 18, 101)
अविकृतभाषाचारं तत्र पाठ्यं प्रयोजयेत् । वेश्यामपि शौर-
सेनीं पाठयेत् । यथा पद्मावतीपरिणयः । पुर्वोक्तविष्कम्भक-
श्चाचावश्यं कर्तव्यः । अन्यस्वाह ।

2790

द्विधा रूपकमेतत्तु शुद्धं संकीर्णमेव च ।

(N 18, 100,
104)

कुलस्त्रीसहितं शुद्धं संकीर्णं वेश्यया सह ॥

शुद्धं पुष्पदूषितकम् । संकीर्णं मृच्छकटिकेति ॥

अथ व्यायोगः । प्रख्यातनायकविषयः चृष्टिकन्यापरिण- (N 18, 135-
138)

¹ or पुष्प, marked doubtful in ms.

² or त्तु

2795 ययुतः संभोगमुक्तो वा एकाङ्कः । नियुद्धयुद्धवहुलः । दीप-
वीररौद्रसो विदितकथः । संस्केटवान्मुखनिर्वहणसंधियुक्तो
नातिकरुणशृङ्गारो व्यायोगः कथ्यते सङ्गिः ।

अथाङ्कः ।

N 18, 139 प्रख्यातवस्तुविषयः अप्रख्यातः कदाचिदेव ।

2800 दिव्यपुरुषैर्विविक्तः शेषैरन्यैर्भवेत्पुंभिः ॥

(N 18, 140-
141) करुणरसप्रायः प्रवृद्धयुद्धोद्भवतप्रहारश्च। स्त्रीपरिदेवनावहुलः ।
नानाव्याकुलचेष्ट आरभटीकैशिकीविहीनः कार्यस्वङ्क इति ॥

(N 18, 130-
134) अथ दिमः । षोडशनायकयुक्तः । यथा नरकोद्भरणम् ।
विख्यातवस्तुविषयः । यथा वृत्तोद्भरणम् । दीप्तरसकाव्ययोनिः

2805 प्रख्यातनायको यथा ।

(N 18, 138) मायाकुहकसंपूर्ण इन्द्रजालसमाकुलः ।
यथा तदेव ।

पिशाचसुरासुरयक्षरक्षोनागसंकुलः । उल्कापातावकीर्णः ।
कैशिकीवृत्तिरच नोच्यते । अस्य चत्वारोऽङ्काः । संधयो
2810 मुखप्रतिमुखर्गर्भनिर्वहणाख्याश्वत्वार इति ॥

(N 18, 109-
123) अथ समवकारः । स च देवतासुरवीर्यकृतः । यथा

(N 18, 116) शक्रानन्दः । द्वादशनायकान्वितः । तस्मिन्न्ययो विद्रवाः ।
अग्निसमीरकृतः । युद्धकृतः । पुरोपरोधश्च । तच्चाद्यः पलित्यङ्के ।

अन्तःपुराग्निसंभ्रमः । द्वितीयः । मल्लवाभ्यां कंसयुद्धार्थं कृष्णस्य
2815 क्रीडापर्वतारोहणम् । शेषो मृद्धकटिकायामार्यकानुसरणे

(N 18, 117) पुरोपरोधः । चयश्च कपटाः । एको वस्तुक्रमजः । अन्यो
देवकृतः । अपरोऽन्यकृतः¹ सुखदुःखसंभवः । तच्चाद्यश्चिच्छा-

¹ ms. daṇḍa after तः

लिकायां¹ विटूषकस्य तत्प्रवेशे दन्तकाष्ठासादनक्रमभूर्ज्वर-
कपटः² । द्वितीयो वधशिलायां दैवागतरक्तपटासादनाज्जी-
मूतवाहनस्य शिलावरोहणम्³ । शेषो ऽपि पुंसवनाङ्के²⁸²⁰
सूमायचितामुखयोः कैकेयीमन्यरामायाचरणमिति । शृङ्गाराश्च (N 18, 118)
चयः । धर्मशृङ्गारः । कामशृङ्गारः । अर्थशृङ्गारः । चयो व्रता- (N 18, 119)
दिविहित आत्महितहेतुर्धर्महेतुप्रापको धर्मशृङ्गारः । स्वेच्छया (N 18, 120)
बहुविधोपायसंयुतो अर्थशृङ्गारः । स्त्रीसंयोगभूतः सोन्मादः (N 18, 121)
कामशृङ्गारः । तच्चाद्यो यथा । लाभकायनाङ्के नन्द्यन्त्या²⁸²⁵
ब्राह्मणाभोजनादि । स्वदेशमात्मसात्कर्तुरुदयनस्य पद्मावती-
परिणयः अर्थशृङ्गारः । कामशृङ्गारः । तस्यैव वासवदत्ता-
परिणयः । कैश्कीवृत्तिरच न कर्तव्या । तत्कथं शृङ्गारः । शुद्धा
कैश्की कर्तव्या । अस्याश्चत्वारि यान्यङ्गानि नर्मनर्मस्फङ्ग-
नर्मस्फोटनर्मगर्भाणि तान्यच न कर्तव्यानि । संयोगविहित-²⁸³⁰
नर्ममाचं कर्तव्यम् ।

शृङ्गारोहीपनो यस्तु परिहासः सविभ्रमः ।

भयेच्छाहासभेदेन नर्माच चिविधं भवेत् ॥

चयो ऽप्यङ्काः । तत्र प्रथमो ऽङ्कः सवीच्छः सविद्रवः सकपटः (N 18, 111)
सशृङ्गाराश्च । सप्रहसनः । इादशनालिकः । द्वितीयो ऽङ्कश्चतु- (N 18, 112)
नालिकः । तृतीयस्तु समानकृतः । नालिका कालस्य मानम् । (N 18, 113)

चयो ऽप्यङ्काः कर्तव्या⁶ न परस्परसूचनम् । (N 18, 115)

अच हि समवकारे प्राहुर्न प्रतिवर्धकमिति ॥

¹ ms. या

² ms. टो, om. danda.

³ ms. णं om. danda.,

⁴ ms. सु

⁵ ms. तुः । घ

⁶ Only seven syllables. Read ऽप्यङ्कास्तु. The passage occurs Nāt. 20, 73, but there, as in N, the first half is missing. Cp. G.O.S. ed. 18, 69.

(N 18, 124-
128)

ईहामृगः कैश्कीवृत्तिहीनो ऽङ्गचतुष्यान्वितो यथोर्वशी-
 2840 मर्दनं दिव्याबलाकारणप्रवृत्तयुद्धः प्रसिद्धपुरुषः विप्रत्ययका-
 रकः षण्नायकः षड्सो वस्तुशृङ्गारयुक्तो नायकसंयामयुक्तः ।
 अस्योदाहरणं कुन्दशेखरविजयः ॥

(N 18, 152) अथ भाणः । आत्मानुभूतशंशी¹ परसंश्रयवर्णनाविशेषो
 विविधाश्रय एकहार्यः । एकया नायिकया हार्यः । भाण

(N 18, 153-
154) इहैकाकिया नार्या हार्यो ऽङ्गहारिण्येति । यत्र परवचनमा-
 त्मवचनैः सान्तरैर्यथितं वाच्यं च भवेत् । आकाशपुरुषा यत्र
 व्याहरन्ति । धूर्तविटानां संप्रयोगो नानावस्थाभिः सुखदुःखा-
 त्मिकाभिश्चोपेत एकाङ्गश्च भाणः । यथा पञ्चलेखानामधेयल-
 लितानागरादयो ऽस्योदाहरणानि ।

(N 18, 169-
171) अस्य लास्याधिकरणिकान्यङ्गानि । गेयपदं स्थितपाद्य-
 मासीनपाद्यं वैमूढकं पुष्पगँगिडका प्रच्छेदकमुत्तरोत्तरकमुक्त-
 प्रत्युक्तकं द्विमुक्तकं सैन्यवश्वेति ।

(N 18, 172) तत्र यज्ञन्वीभारडोपबृहितमासने संनिविष्टया नायिकया
 Nag. 1, 18 गीयते तज्ज्यपदम् । यथा गौरीगृहे मलयवती उत्फुल्लकमलेति
 2855 पठति ।

(N 18, 173) यत्र पञ्चपाणिना युक्तं भौमचारीपुरस्कृतं चर्चरीपाठ्मूषितं
 लासिकया प्रयुज्यते स्थितपाद्यं तत् । यथा दुर्दिनाङ्के ।

M̄ech. 5,
p. 124

वसन्तसेना । भाव किमनया स्त्रीस्तमावदुर्विद्युत्योपालब्धया ।
 पश्चतु हि भावः ।

M̄ech. 5,
16

मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु सुञ्चन्तश्चनिमेव वा ।
 गणयन्ति न सीतोषणं रमणाभिसुखाः त्वियः इति ॥

¹ ms. परसंश्रय, + in marg.² ms. नि । अ³ ms. म⁴ ms. चीं⁵ ms. रपुट⁶ ms. श corr. ध and द inserted, so that दुर्विद्य may be the original reading.

यदासीनया करचरणभूलताभिनयभावितं प्रयुज्यते तदासी- (N 18, 174)
नपाद्यम् । यथा कदलीगृहे ।

सागरिका । हित्रत्र समस्सस¹ इत्यादि ।

Ratn. 2, p.
86

यत्पुरुषेण स्त्रीवेषमादाय समवृत्तिभूषितमनिष्टुरपदला- (N 18, 177)
स्यमारभ्यते तद्वैमूढकम् । यथा चौर्यविवाहे ।

मकरन्दः । एषोऽस्मि मालतीसंवृत्त इति ।

Malati 6,
p. 188

यत्र पुंसामाशयग्रहणाय गीतवाद्यताललयकलाकलितं (N 18, 175)
लास्यं प्रसार्यते सा पुष्पगणिडका । यथा उषाहरणनाटकच-
तुर्थाङ्के । 2870

उषा । अञ्जउत्त इमं विदित्राणाणश्चयं —इ अञ्जउत्तो इत्यादि³ । +

प्रच्छेदकः । यत्र योषिच्चन्द्रातपाकुला कृतापराधमपि (N 18, 176)
कान्तमार्ता प्रियमासजति सै उच्यते । राहुलस्त्वाह । यत्र
देवात्मियपुरुषेण प्रार्थमानामन्यां नायिकामवलोक्य प्रेम-
परिच्छेदसमर्पितो मानिन्या मन्युर्मनस्तापयति स प्रच्छेदकः । 2875
यथा पद्मावतीपरिणये ।

विलासवती⁴ । ता किं दाणि एत्य करइस्सम् । विचिन्त्य । भोईं
 इन्दुमदिं विसज्जित्र पदुमावदिं व्येव वारइस्सम्⁶ ।

सैन्धवाख्यं यच्छङ्खलयधारणादिसिन्धुदेशभाषाविशेषगी- (N 18, 178)
तवाद्यविषयं तदुच्यते । 2880

¹ हृदय समाश्वसिहि ।

² ms. स्त्र

³ आर्यपुत्र इमं द्वितीयं स्थानकं . . . आर्यपुत्रः । Lacuna in ms.

⁴ ms. सा

⁵ ms. ली

⁶ तत्क्लिमिदानीमत्र करिष्यामि । भवतीमिन्दुमतीं विसर्ज्य पद्मावतीमेव वार-
 यिष्यामि ।

(N 18, 181)

उक्तप्रत्यक्तं यथा मदनमञ्जुला तृतीये ऽङ्के ।

मुच्च मं महाराजो¹

राजा । किमिति ।

मद् । भाआनि — अहं² ।

2885

राजा । कुतः ।

मद³ । महादेविए⁴ ।

(N 18, 180)

उत्तरोत्तरकं । लीलाहेलादिभूषितमप्रतीक्षिताभिसारिका-
कालं कामयितुं कामिजनालंकृतया नायिकया यदारभ्यते ।
यथा मदयन्तीसंहारे ।

2890

मद³ । हित्रज्ञ किं दाणि तसिं अवसरे संविधेयत्यमूढो भवित्ति संपदं
 उत्तमसि । असं⁵ च यं एदस्तु मुहच्छ्रद्धिन्दिमांए अत्तणो सन्नावो
 य शिवाविदो ता अगुभव दाव अत्तणो अविणश्चस्त फलं ।
 पार्थितो ऽवलोक्य संसंखम् । वधं महाराजो उच्छाय सिंरं
 सेम्भमधोमुहीत्यादिगृह्यम्⁶ ।

+

2895

अथ वा यत्र प्रियो ऽनागमनभीत्यैव प्रियाया भवनं
 याति तत्सुखातिशयोत्तरकालत्वादुत्तरोत्तरकम् ।

(N 18, 179)

मुखप्रतिमुखसंश्चिष्टं नानाभावसमुज्जलं ललितचारि-
प्रयोजितं द्विमुक्तकम् । यथा कलावत्यासृतीये ऽङ्के ।

युरतो ऽवलोक्य । एसा पित्रसही इदो व्येव आगच्छदीत्यादि¹⁰ ।

(N 18, 146-
151)

अथ प्रहसनम् । तद्विविधं शुद्धं संकीर्णं च । आद्यं परि-
व्राटतापसद्विजैरन्यैरपि हास्यकुशलैरारभ्यम् । संकीर्णं वेश्या-
विटनपुंसकदासादिभूषितं भवति । प्रथमं शशिविलासादि ।

¹ मुच्चतु मां महाराजः । ms. मुच्चद् ² बिभेमि .. अहम् । Lacuna in ms.

³ ms. दः ⁴ महादेवाः । ⁵ ms. एच्च

⁶ ms. व ⁷ ms. मो ⁸ ms. सौ

⁹ हृदय किमिदानीं तसिंवसरे संविधेयार्थमूढं भूला सांप्रतमुत्ताम्यसि ।
 अन्यच्च यदेतस्य सुखचन्द्रचन्द्रिमयात्मनः संतापो न निर्वापितस्तदनुभव तावदा-
 त्मनोऽविनयस्य फलम् । वधं महाराज उच्छ्रित्य शिरः . . . अधोमुखी ।

¹⁰ एसा प्रियसखीतो ऽवेवागच्छति । ¹¹ ms. ओडिडा corr. ट्रटा

द्वितीयं भग[व]दज्जुकादि । अस्य च द्वावङ्गौ भवतो मुखनिर्व-
हणसंधिष्ठयं च । नखकुटस्थाह । वृत्त्यारभद्रा शून्यं प्रहस-
नमिति ॥

2905

अथ वीथी । सा च चिभिः पात्रैः प्रयोक्तव्या । यथा (N 18, 155)
बकुलवीथिका । उत्तमाधममध्यमनायिकाभूषिता चिप्रकृति- Malati. 1
युता बीजबिन्दुकायैरर्थप्रकृतिभिर्युक्ता । एकाङ्का । संधिष्ठय-
युक्ता । मुखनिर्वहणयुता । नानारसभावसंधिता च । अस्या (N 18, 156-
157) अङ्गानि चयोदश । उद्घातक. अवलगितक. नालिका. अवस्थ- 2910
न्दित. असत्प्रलाप. वाग्वेणी. मृदव. अधिबल. छल. चिंत.
व्याहार. गण. अच्चितानीति ।

उद्घातकम् ।

‘पदानि त्वगतार्थानि^४ यन्नराः पुनरादरात् ।

N 18, 158

योजयन्ति पदैः स्पैष्टैः तत्सादुद्घातकं यथा ॥

2915

कैर्गुण्यैर्नाटकं श्वास्यं ये हरन्ति सतां मनः ।

क्व तेषां दृष्टमुत्थानं देवदत्तकृताविति ॥

यथा ।

सूचधारो प्रतीतमर्थं प्रतिपादयितुकामः प्रश्नेन

प्रतिपादितवान् ।

2920

एवमन्ये त्वाहुः ।

न प्रतीतं विस्मृतं वा यत्प्रतिपाद्यते तदुद्घातकमिति ।

¹ ms. ज्ञ² ms. चै³ ms. श⁴ ms. पदान्वनवगतार्थानि

अवलगितकं यथा ।

N 18, 159

^१ यच्चान्यस्मिन्समावेश्य कार्यमन्यत्प्रकाशयते ।

2925

तच्चावलगितं नाम विज्ञेयं कविभिर्यथा ॥

जाने खमिव सा बाला पाणिना स्वेन मां सृश ।
तदिशेषाभिसंतापो देन मे शान्तिमेष्टतीति ॥

अन्यस्त्वाह ।

रूपकेषु यस्य पाचस्य सूचना नास्ति तच्चावलगितकेन

2930

कर्तव्या । यथा सूचधारः ।

विमुखेनोपदेशेषु वयं निर्वेदितास्त्वथा ।

शैवाचार्य इवानेन कुशिष्ठेण भैरवः ॥

अच भैरवस्य प्रवेशं पारिपार्श्विकस्याधिक्षेपेण तच्छ-
याविधेयताख्यापनेन कृतवान् ।

2935

नालिका ।

(N 18, 161)

^२ यत्रु^२ वाच्यं प्रपञ्चेन वदेवा हास्यहेतुना ।

प्रहेलिकेव गूढार्था सा ज्ञेया नालिका बुधैः ॥

गूढार्थं प्रश्नमिच्छन्ति नालिकामपरे यथा ।

हस्ते कर्णस्य का शक्तिः क्ष समधगतो ऽस्ति क इत्यादि ॥

2940

अवस्यन्दितम् ।

(N 18, 160)

रभसेनोदितं वाक्यं शुभं वा त्वशुभं तथा ।

अन्यद्वा क्रियते बुद्धा तदवस्यन्दितं भवेत् ॥

यथा निभृतस्थायी भीमो दुर्योधनेन पृष्ठः । कल्पम् । स

खल्वाह । भीमो ऽहम् । पश्चात्सावहित्यो ऽवदत् । भीमो ऽहं

2945 भयानको ऽहमिति ।

^१ ms. यच्चान्यस्मिन्कार्यं स

^२ ms. यातु

असत्प्रलापो यथा मूर्खस्य पुरतो हितमप्युच्यते वचः न ^(N 18, 161-162)
तन्मह्यते ^१ सावसत्प्रलापः कथ्यते ।

सुखभाः सततं राजन्युक्षाः प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य तु पश्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ ^२

इतिसारणवाक्यं रावणेन न गृहीतमित्यसत्प्रलापः ।

2950

किं त्वं बधिरः कुञ्जो वा मत्तो ^३ वा यज्ञ मां पश्यसीति ।

रथकारकुले जातः कथं वा श्रीचिद्यात्मजम् ।

राधेयाह्यय संयोगुमश्वत्यामानमुद्भवमिति ॥

अयं चासत्प्रलाप एव ।

वाग्वेणी द्विचिप्रतिवचना यथा ।

(N 18, 162)

कस्त्वं वृष्णो ^४स्मि वर्णं ते नाहं पृच्छामि नाम किम् ।

केशवो ^५हं चिराज्ञव्यं कुर्यां त्वां खलु केशवमिति ॥

मृदवं यथा ।

यन्निमित्तं गुणा दोषाः स्युर्दोषाश्च तथा गुणाः ।

(N 18, 164)

चिचोक्ति मृदवं नाम तन्मतं कविभिर्यथा ॥

2960

गुणदोषीकरणम् ।

तस्याद्वृपसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया ।

सुखैकायतनं जातं दुःखायैव ममाधुना ॥

दोषगुणीकरणम् ।

उदेतु गगनव्यापि महाभागमिदं तमः ।

2965

येन साभ्येति निःशङ्का सङ्क्षिप्तं मे मृगेचणा ॥

अधिबलं यथा ।

उत्तरोत्तरसंभूतमात्मनश्च परस्य च ।

(N 18, 165)

विद्यादधिबलं वाक्यमेकवस्तुविशेषणम् ॥

^१ ms. वा which has been obliterated.

^२ Sprüche 3283; Sp. 1360.

^३ ms. नो

2970

तिमिराभ्वरधारिखो वच्चिताखिलदृष्टयः ।
सायमेता मिलन्त्वव दिशचन्द्राभिसारिकाः ॥

एकेनोक्ते १पर आह ।

एवमाचिप्रविहङ्गनुपुराश्चन्द्राभिसारारभ्वरागा एता दिश इति ।

छलम् ।

(N 18, 166)

छलं स्याद्वाच्यमन्यार्थं हास्यरोषातिसंधिकृत् ।
यथायोध्याभरते ।

बत्सणः । सकलरात्रसकुलचयकारिणि युष्मद्भूजद्वये सति किमसौ
करिष्यति ।

प्रविश्च त्रिबटा । सीतावित्रीञ्च² ।

2980

अतिसंधिकृच्छ्लमेतत् ।
चिंगतं यथा ।

स्फुटभाव्यर्थकथनं चिंगतम् । यथा कदलीगृहे ।

सुसंगता । एसा उण एत्य सारित्रा सङ्किदद्वा । कदा वि गहिदत्या⁴
कस्स वि पुरदो पत्रासेदि⁵ ।

2985

व्याहारो यथा ।

(N 18, 167)

प्रत्यक्षानुभवारुदो व्याहारो हास्यलेशकृत् ।

कृतसंभोगंराजानं सोपहासमिवाब्रवीत् ॥

यथा ।

विदूषकः । भूपं तव कार्येषु मे जिज्ञा पञ्चवयवेव गुडदध्ना जडायितुम् ।

2990

गरणो यथा ।

उक्तमन्यार्थमन्येन वचो १न्यार्थं प्रकल्पयेत् ।

अन्यथेति हि गरणो १यं बहुधा परिकीर्तिः ॥

¹ ms. दि² सीताविद्योगम्³ ms. श⁴ ms. थो⁵ एषा पुनरत्र शारिका शङ्कितव्या । कदापि गृहीतार्था कस्यापि पुरतः
प्रकाशयति ।⁶ ms. गो

यथा ।

जातोऽच्च च योऽच्च वर्धितो मधुसंभवः ।
परपृष्ठः स क्षणे इयं मारयन्विवारितः ॥

2995

इत्युत्कर्णितया प्रोक्तं कंसेनाधिगतमन्यथा ।

यत्राभिलषितं कांक्षान्मुष्टा द्वार्थपरैः पदैः ।

निर्दिशेद्वाक्यकुशली द्वार्थगणः स कथ्यते ॥

यथा ।

जातसे दारकः कंस स्वसुरानन्दवर्धनः ।

तं वकुमहमायातो नारदो भवतः चयम् ॥

अन्यदन्यच्च वदतोर्बयोर्वाक्यसमागमे ।

जायते ऽनिष्टमिष्टं वा स गणः इति कीर्तिः ॥

यथा राघवाभ्युदये रामः ।

किं ते खादितचिन्तया मम मनः पर्याकुलं भास्यति ।

3000

सीताप्याह । विरहो दे¹ । रामः शान्तमित्यादिकमाह ।

द्वार्थता यत्र वाक्यानां लेशेनापि प्रतीयते ।

शब्दभङ्गानुयातश्च लेशगणः स कथ्यते ॥

प्रतिज्ञाभीमे सहदेवः ।

रक्तप्रसादितभुव इत्यादि ।

3005

अञ्जितं यथा ।

नानार्थानामुपक्षेपो ऽञ्जितं श्विष्टानि यत्र पदानि
तद्वाञ्जितम् । यथा ।

लीलावधूतपद्मेत्यादि ।

Ratn. 2, 8

विचित्ररूपसंपन्ना सा मां कान्तवयोऽन्विता ।

3015

आमा रैवतभूमीव धिनोति तिलकोञ्चला ॥

अन्ये ऽञ्जितस्य स्थाने प्रपञ्चं नाम वीथ्यङ्गं वर्णयन्ति ।

यदसंभूतवचनसंस्तवयुक्तो इयोः परस्परत एकस्यार्थस्य कृते (N 18, 163)

¹ विरहस्तव ।

² ms. भू

आलापो हासजननश्च स प्रपञ्चः । यथा कलावत्यां राज्ञो
3020 विदूषकस्य वचनम् ।

किंचिह्नेहि ददामि चित्रफलकं तस्या मयासादितं
सर्वं माधव शक्यमेव भवतः किं ते मया दीयते ।
किं मां स्तौषि मृषानुगस्तव बटुः सो एहं भवान्मूपति-
सुद्रा खीक्रियतां ददाम्यलमिदं चित्रं सखे गृह्णतामिति ॥

3025 इदं राधाख्यायां वीथ्यां ज्ञेयम् ॥

अथ गोष्ठी एकाङ्का कैश्कीवृत्तियुक्ता गर्भावमर्शसंधि-
श्रून्या यथा सत्यभामा ॥

अथ संलापः सात्त्वत्यारभटीयुतः । यथा मायांकापालिकः ।

अथ शिष्यकः ब्राह्मणनायकोपेतः । यथा कनकवतीमाधवः ।

3030 शमशनसंकुलः । अनुदात्रोपनायकभूषितः । कैश्कीभारती-
सात्त्वती आरभटीचतुर्वृत्तिविराजितः । चतुरङ्गभूषितः । सर्व-
रसपूजितः । तस्य च सप्तविंशत्यङ्गानि । यथा उत्करणा ।

अच्छहित्यम् । प्रयत्नः । यथनम् । आशंसा । तर्कः । संशयः ।

तापः । उष्णेगः । मौग्ध्यम् । आलस्यम् । अप्रतिपत्तिः ।

3035 विलापः । वाम्यम् । अनुगमनम् । विस्मयः । साधनम् ।

उच्छ्वासः । चमत्कारः । शून्यत्वम् । प्रलोभः । वैशारद्यम् ।

संफेटः । आश्वासनम् । बोधनम् । प्रहर्षः । प्रशस्तिरिति ।

रमणीयवस्तुविषयोऽभिलाषः उत्करणा । यथा शाकुन्तले
प्रथमे ऽङ्के ।

Sak. 1, 15

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीष्टाः खलु गुणेष्वानज्ञता वनलतामिति ॥

¹ ms. om. या with mark of correction above मा, and + in marg.

प्रबुद्धस्य संवरणमवहित्यम् । यथा वृक्षवाटिकायाम् ।
प्रविश्य रजनिका ।

भट्टिणी । किं शो¹दं² ।

नन्द । अपवार्य । हज्जे ण क्षु³ किञ्चि⁴ इति ।

3045

अनिवृत्ये यन्मः प्रयन्मः । यथा प्रावृद्धे ।

अये अन्विष्येदं मया वनराजी । यावदेनां विचिनोमि । परिक्रम्या-
वलोक्य । कथमन्नापि नास्ति । कष्टं भोः कष्टम् ।

सर्वत्राम्बुमुचो धनन्नि कुट्जामोदोऽपि सर्वत्रगः
सर्वत्रैव च ताण्डवव्यसनिनां केका कला बर्हिणाम् ।

3050

आर्याप्राप्तिनिराशमेव कलितं पापस्य मे मानसं
येनास्तिंखदवस्थिते⁵ समुचितो नोद्देश एव चत इति ॥

+

अन्योऽन्यनिर्णयोत्पन्नपरिचयपञ्चवित्विभ्रमाभिरामो
अर्थविशेषो यथनम् । यथा वृहद्बुकुलवीशिकायाम् ।

अथ तैश्च ।

3055

Malati. 1,
28

अलसवलितमुग्धस्त्रिग्धनिष्पन्दमन्दे-
रधिकविकसदन्तर्विस्मयस्त्रिरतारैः ।
हृदयमश्वरणं मे पञ्चलाक्ष्याः कटाचै-
रपहृतमपविदं पीतमुम्बूलितं च ॥

ईप्सितस्य दुर्लभस्याशंसनमाशंसा । यथा शमशानाङ्के ।

3060

इदमेव तावद्यार्थं च ।

Malati. 5,
9

संभूद्येव सुखानि चेतसि परं भूमानमातन्वते
यत्तालोकपथावतारिणि रति प्रस्त्रोति नेत्रोत्सवः ।
यद्वालेण्डुकलोदयादवचितैः सारैरिवोत्पादितं
तत्प्रस्थेयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तत्सा सुखमिति ॥

3065

आत्मविचाराधीनोऽर्थावग्रहस्तर्केः । यथा नन्द्यन्तीसंहारे ।

भर्ता तवाहमिति कष्टदशाविश्वं

पुच्छवैष कृत ईत्यनुदारतैषा ।

शस्त्रं पुरः पतति किं करवाणि कष्टं

व्यक्तं विरौमि यदि साभ्युपद्यते मामिति ॥

3070

¹ ms. वे

² किं न्वेतत् ।

³ ms. फ with mark of correction, and + in marg.

⁴ न खलु किञ्चित् ।

⁵ ms. corr. : above the line.

⁶ ms. om.

कोटिद्वयावलम्बनो ऽर्थः संशयः । यथा शालभज्जिकायाम् ।

Viddha-
śāla. I, 31

3075

उपप्राकारागं प्रहिणु नयने तर्कय मनाग्
अनाकाशे को ऽयं गतिहरिणः श्रीतकिरणः ।
सुधावद्यासैरुपवनचोरैरुद्धतां
किरञ्ज्योत्तामच्छां नवलवलिपाकप्रणयिनीमिति ॥²

3080

अनुशयविशेषस्तापः । यथा कुलपत्यङ्कः ।

सुभूर्यास्ति गोचरं नयनयोरुन्निद्रपत्तेचणा
सुग्धा सेयमिति स्फुटं यदि परिज्ञातं भवेत्प्राप्य³ मे ।
तद्वैरीदयितादथात्य सकलानन्यान्वरान्केवलं⁴
किं न प्रार्थितवानतीतगणनान्तस्यां विजातस्फुटान्निति ॥

Veni. 5, 3

बन्धुजनवियोगजनित उद्देगः । यथा धूतराष्ट्राङ्कः ।

3085

मातः किमप्यसदृशं षष्ठपणं वचसे
सुच्चिदिया क्वा भवती क्वा च दीनतैषा ।
निवेत्सले सुतशतस्य विपत्तिमेतां
किं नानुशीचयसि रक्षसि मामयोग्यमिति ॥

स्त्रीस्वभावविशेषो मौग्ध्यम् । यत्र चैत्रांवत्यङ्कः ।

Ratn. 1,
p. 44 =
Ratnā. p.
16

अम्मो अम्हाणं तादस्त अन्तेउरे चित्तगदो भञ्जवं अच्चीच्छि¹⁰ ।
एत्य उण सञ्च येव पूञ्चं पडिक्षेदि¹¹ ।

3090 वौसे ।

Kunda-
mālā I, p. 3

मार्गादिसेदजन्यः अम आलस्यम् । यथा कुत्तमालानि-

वच्छ लक्षण अदिसञ्चं गृहचं गर्भभारं¹² वहणच्छमा¹³ एव वहन्ति
मे चलणा । ता अगगदो भविच्च णिष्वेहि दाव केदूरे भञ्जवदी
भार्दरधित्ति¹⁴ ।

¹ ms. वचन² Sp. 3516.³ ms. घ or व⁴ ms. या⁵ ms. ना⁶ ms. न्य⁷ ms. नं⁸ ms. टमि⁹ ms. च¹⁰ ms. टी¹¹ ms. चै¹² अहो अस्माकं तातस्यान्तःपुरे चित्रगतो भगवानर्चते । अत्र पुनः स्वयमप्येव पूञ्चं प्रतीच्छति ।¹³ ms. वहणं मच्छ with gloss न्यप? under च्छण¹⁴ वत्स लक्षण अतिशयं गुरुं गर्भभारं वहनाच्छमौ न वहतो मे चरणौ । तदगतो भूत्वा निरूपय तावल्कियदूरे भगवती भागीरथीति ।

प्रतिपत्तिमूढताप्रतिपत्तिः । यथा कोशलाङ्के ।

पियसहि ण झ किंपि किं तु गदं पुचकं सुणिअ किं महाराजो 3095
पडिवत्तिस्सदि त्ति एवं मे सोअकारणं इति¹ ।

**शोकसमन्थमापदि परिदेवनं विलापः । यथा कृत्यारावणे
उटब्बङ्के ।**

वैदेहि देहि कुपिते दधितस्य वाचम्
इत्यंगतस्य सहसागतसंगमस्त्रियादि ।

3100

प्रसादने व्युत्थानं वाम्यम् । यथा कुभाङ्के ।

देवि देवि एतद्वत्कामासि ।
सीतां भोचय । अबलीयसीं दशामुपगतस्त्वमिति ।
तत्किं विसृतोऽस्त्रीयादि ।

प्रस्थितस्य हर्षादनुयानमनुगमनम् । यथा मायाशकुन्ते 3105

नलः ।

इयं² दर्भश्चैरणी मृदुचरणपातं ब्रज शैने-
र्निवर्तसाधायं निबिडनडमालावलयितः ।
भजेथाः पश्चान्मां वरतनु पुरस्तानृगखुर-
जुरप्रत्यालेखस्यपुष्टितविभागा वनभृवः ॥

3110

अकृतार्थदर्शनोङ्गवोऽर्थविशेषो विस्मयः ।

दोर्दण्डाः क्व व्रताङ्गदा इति ।

बाहारविशेषः साधनम् । यथा क्षपणकापालिके ।

भवतु मन्त्रेण वशीकरोमि ।

मुग्धस्योत्थानमुच्छाँसः । यथा विक्रमे ।

अयि समुच्छ⁴सितमर्येण इति ।

(Vikra. 4,
p. 116, 11)

चमल्कारो लोकप्रसिद्ध एव । यथा क्षपणकापालिके ।

ही मादिके लामलक्खणेण लक्खिदे दण्डकालसे⁷ आकाशेदि
मं लङ्घाँए त्ति⁹ ।

¹ प्रियसहि न खलु किमपि किं तु गतं पुचकं श्रुता किं महाराजा प्रतिवच्च-
तीत्वेवं मे शोककारणम् ।

² ms. दं

³ ms. क्वा

⁴ ms. क्व

⁵ ms. इक

⁶ ms. शिक

⁷ ms. एडे

⁸ ms. से

⁹ ही मातृके रामलक्षणेण लक्षितो दण्डकारण आकाशयति मां लङ्घायामिति ।

129

3120 विस्मरणं शून्यतम् । यथा प्रावृद्धे ।

वत्स इथतों वेलां क्व गतो भवानासीत् ।

प्रयोजनार्थमर्थादिभिः प्रलोभनं प्रलोभः । यथा मोट¹-
काङ्क्षे ।

(Mṛcch.
8, p. 181)
3125

शुवन्नआणं शदं देमि । कण्ठकं ²जडुकं दे देमि । मालेहि ले एं
गणिआदलित्रं³ ।

आत्मनः पौरुषप्रतिपादनं वैशारद्यम् । यथा रामाभ्युदये
वाली ।

चपानलशिखाजालविकरालसटावलिः ।

दृश्यते न द्विषेः सिंहः कुञ्जो वाली न वैरिभिः ॥

3130 क्रोधेनातिक्रमः संफेटः । यथा मोटकाङ्क्षे ।

(Mṛcch. 8,
p. 178, 10)

ओदल गम्भदाशी ओदल । मम केलकारं गोणारं वाहेशि⁴ ।

शोकापनोदमाश्वासनम् । यथा कोश्चलाङ्के ।

सुमिचा । अच्चे समस्से ।

कीस ।

3135 दाणि तुमं रामभद्रस्य जणणी भवित्र अम्बारिसीहि आसासी⁵-
असि⁶ ।

कार्यप्रतिवचनेन प्रतिबोधनं बोधनम् । राघवाभ्युदये ।

खक्षणः । तदेतदिद्वापयामि ।

अग्न्यर्थतां³ मार्गमसौ पयोधिः

3140 स बद्धतां कूटमतिर्दशास्तः ।

विसुद्ध तावत्परिदेवितव्यं

कार्याणि सर्वत्र गुरु भवन्ति ॥

¹ ms. ढ

² ms. चट्ठू

³ सुवर्णकानां शतं ददामि । कण्ठकं जटुकं तुभ्यं ददामि । मारय रे एतां
गणिकादारिकम् ।

⁴ अवतर गम्भदास्यवतर । मदीयौ गावौ वाहयसि ।

⁵ ms. स

⁶ ms. सि

⁷ आये समाश्वसिहि । कस्माद् । इदानीं लं रामभद्रस्य जननी भूत्वास्मादृशी-
मिराश्वास्से ।

⁸ ms. ता

प्रहर्षश्च लोकप्रसिद्धं एव ।

पुरुषाः । चक्षुषी उच्चीत्य । वथं सत्यमेव प्रियतमोर्वशी ।
देवद्विजादिकल्याणावधारणं प्रशस्तिः । यथा राघवा- 3145

भ्युदये ।

प्रीतः पृथ्वीमित्यादि ॥

अथ प्रस्थानम्¹ । घटचेद्यादिनायिकम् । कैश्चिकीवृत्तिबहु-
लम् । बहुताललयात्मकम् । सुरापानराजितम् । विटोप-
नायकम् । दासादिनायकं च । यथा शृङ्गारतिलकम् । 3150

अथ काव्यम् । खण्डमानमाचाद्विपदीभग्नतालकादिवि-
भूषितम् । चतुर्वृत्तियुक्तं शृङ्गारहास्यप्रधानम् । गर्भावर्मण्ड-
संधिशून्यम् । एकाङ्कम् । यथोत्करितमाधवम् ॥

अथ हस्तीशंकम् । सप्ताष्टनवयोषिर्द्विषितम् । कैश्चिकीवृत्ति-
प्रायम् । बहुताललयात्मकम् । एकाङ्कम् । एकपुरुषप्रधानम् । 3155
अनुदात्तवचनकृतम् । यथा केलिरैवतकम् ॥

अथ श्रीगदितम् । यत्र स्त्री कस्यामासीना पठति ।
एकाङ्कमुदात्तवचनकृतं भारतीवृत्तिप्रधानम् । प्रख्यातवस्तुना-
यकं यथा क्रीडारसातलम् ॥

अथ भाणिका । उदात्तनायिका । सूक्ष्मनेपथ्यविभूषिता । 3160
एकाङ्का कैश्चिकीभारतीवृत्तिप्रधाना मन्दपुरुषा यथा कामदत्ता ।
आस्याः सप्ताङ्गानि । विन्यासः । उपन्यासः । विरोधः । अनु-
वृत्तिः । साध्वसम् । समर्पणम् । संहारश्चेति ।

निर्वेदवाक्यं विन्यासः । यथा गृहवाटिकायाम् ।

नन्दचन्नी । ता कि मे दोहर्गंकलंकमत्तिणिदेण हृदसरीरेण⁶ । 3165

¹ ms. न ² ms. र्ष ³ ms. स ⁴ ms. दम् ⁵ ms. र्ग

⁶ तत्त्विं मे दौर्भाग्यकलङ्कमत्तिणितेन हृतशरीरेण । ms. ^०महत्तिणिदेण with +
in marg.

प्रसंगतः कार्यनिवेदनमुपन्यासः । यथा तचैव ।

नन्दयन्ति । एसो अवरो अज्जउत्तहित्रसरिसो कणिआरपादव
त्ति¹ ।

भान्तिनिवृत्तिर्विरोधः । यथा शाकुलाले इनुतापाङ्के ।

Sak. 6, 21

दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तद्गतेन हृदयेन
स्मृतिकारंणात्त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्तेति ॥

निदर्शनोपन्यासो इनुवृत्तिः । यथा तचैव ।

Sak. 6, 16

साक्षात्त्रियासुपगतासुपहाय पूर्वे
चित्रार्पितामहसिमां बड़ मन्यमानः ।
स्मोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य
जातः प्रिये प्रणयवान्वृगतुष्णिकायाम् ॥

3175

अङ्गुतस्य साध्वसेन भूतोदाहरणं साध्वसम् । यथा तचैव ।

Sak. 6, 4

चूतानां चिरनिर्गतामित्यादि ।

पीडयोपालम्भः समर्पणम् । यथा चन्दनलतागृहे ।

3180

मलयवती । भञ्ज्व तु सुमाउह । जेण तुमं रूवसोहाए विणिज्जिदो
तस्त तए ण किं पि कदं । मम उण अणवरज्ञाए कधं पहरन्तो ण
लज्जसि त्ति³ ।

संहारः प्रसिद्ध एव ॥

अथ भाणी । एकाङ्का विटविटूषकपीठमर्दशोभिता शृङ्गा-
3185 ररसा । स्वल्पचिच्छकाव्या । दशलास्याङ्कशोभिता यथा वीणा-
वती ॥

अथ दुर्मलिका । चतुरङ्का । गर्भसंधिशूल्या । यथा बिन्दु-
मती । अस्यामेकाङ्को विटविलासमयः । द्वितीयो विटूषक-
विलासमयः । तृतीयः पीठमर्दविलासमयः । चतुर्थश्च नाग-

¹ एष अपर आर्यपुच्छदयसदृशः कणिकारपादपः ।

² ms. R corr. R

³ भगवन्कुसुमाद्युध येन त्वं रूपशोभया विनिर्जितस्तस्य त्वया न किमपि छतम् ।
मम पुनरनपराज्ञायाः कथं प्रहरन्त लज्जसीति ।

रनायकविलासमयः । प्रथमस्तु नालिकः । द्वितीयः पञ्च- 3190
नालिकः । शेषौ दशनालिकौ ॥

अथ प्रेषणकम् । अशेषभाषोपशोभितम् । शौरसेनीप्रधानं
गर्भविमर्शशून्यं तल्लक्षणयुक्तं च । सर्ववृत्तिनिष्पन्नम् । प्रति-
मुखसंधिप्रवेशकविष्कम्भका अच न कर्तव्याः । परिवर्तकयुक्तं
प्रयत्नतः कार्यम् । नियुद्धसंफेटयुतम् । विपदनुचिन्ताबहुलं च । 3195
अच तु सूचधारो न विधेयः । नान्दी^१ । उपक्षेपश्च विधेयः ।
यथा वालिंवधः ॥

अथ सटृकम् । तच्च नाटिकाप्रतिरूपकम् । कैश्चिकीभार-
तोप्रधानम् । रौद्रवीरभयानकबीभत्सम्बवमर्शसंधिशून्यम् ।
यथा कर्पूरमञ्जरी । अन्तर्यमनिकान्तम् । यथाङ्के यमनिक्या- 3200
वच्छेदा भवन्ति तथाचापि । शौरसेनीप्राच्यामहाराष्ट्रीयुक्तम् ।
स्त्रीवद्राङ्गोऽपि प्राकृतपाठः । यद्यपि बादरायणप्रभृतिभिरुक्तं
राङ्गः संस्कृतपाठः कार्यात्माकृतपाठः । तत्र रूपकमेवेदं कार्य-
मिति राङ्गापि प्राकृतपाठः कर्तव्यः ।

अथ रासकम् । मूर्खनायिकम् । सकलभाषाविभाषाशो- 3205
भितम् । उदात्तनायकम् । पञ्चपात्रप्रयोज्यम् । अनेककलोप-
देशवार्त्तामरिडत्तम् । मसृणोदात्तभावभूषितम् । उत्तरोत्तर-
प्रधानम् । एकाङ्कं सूचधारपरिहीणम् । वीथ्यङ्गयुक्तम् । यथा
मदनिकाकामुकम् ।

अथ नाथ्यरासकम् । बहुताललयात्मकम् । हासंशृङ्गार- 3210

¹ ms. ष

² Something appears to have been omitted. Cp. S. 547 नेपथ्ये गीयते नान्दी

³ ms. ली ⁴ ms. अ ⁵ ms. ष ⁶ ms. र

मणिडतम् । एकाङ्कं^१ दशलास्याङ्गभूषितम् । उदाहृतनायकपी-
ठमर्दोपनायकम् । वासकसज्जानायिकम् । यथा विलासवती ॥

अथोऽ्यापकम् । गीतमयं चक्षुम् । अस्य लक्षणम् ।

उदारनायकमुज्ज्वलवेषात्मकम् । बहुपुस्तप्रधानं दिव्यचरितं

३२१५ शिल्पकाङ्गभूषितम् । हास्यकारुण्यशृङ्गरपूजितम् । यथा देवी-
महादेवमिति ।

इह हि भरतमुख्याचार्यशास्त्रानुराशे-

रमृतमिव रसाद्यं लक्षणं नाटकस्य ।

प्रतिधृतमपहाय व्यासमुक्ता च लक्ष्या-

३२२० रथधिगमयितुमत्पज्ञानमत्पश्चमेण ॥

શ્રીસાગરેણ મુકૃટેશ્વરનન્દિવંશ-

बोमाङ्गनैकशश्नाल्पधिंयां हिताय ।

सुष्टो मुनिप्रवचनैरिह नाटकस्य

बीजादिनैकविधलक्षणरत्नकोशः ।

3225 श्रीहर्षविक्रमनराधिपमातृगुप्त-

गर्गाश्मकृटनखकृटकबादराणम् ।

एषां मतेन भरतस्य मतं विगाह्य

^३ धूं मया समनुगच्छत रत्नकोशम ॥

समाप्तश्चायं नाटकलक्षणरत्नकोशः कवेः श्रीसागरन-
३२३० द्विनः ॥ शभमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

1 ms. 5

2 ms. fu

3 附录 E

PRATIKA INDEX

अकार्णद्रोणगाङ्गेय	2032	अभिसुखे प्रविष्टाभिर्	2175
अङ्गतास्त्वोऽपि बलवान्	596	अभूतपूर्वो यो ह्यर्थः	1540
अगणितगुणैघसिद्धुर्	2	अभ्यर्थतां मार्गमसी	3139
अधोरभैरवाचार्य	2219	अभ्योधिवारितरणे	1075
अङ्गावतारोऽङ्गसुखं	393	अयिअङ्गनुप्राप्यो	2235
अज्ञानगिन्द्राश्चितो	822	अलं भार्गव बाले ऽस्मिन्	689
अज्ञेयावधितथमान	1160	अलसवलितमुग्ध	3056
अटुके स्त्री प्रधानलाद्	2156	अवकाशागतं वाक्यम्	2277
अदीर्घं कालमापनः	2343	अवज्ञानं स्त्रीतिचिति	803
अदृष्टाश्रुतसंप्राप्तौ	2249	अवनिरविरथान्तः	1251
अद्भुतो विश्वस्यखायि	1957	अश्रुनिःश्वासवैवर्ण्ये	1908
अनसूयाष्टतोऽप्यासीन	2121	अश्वत्यामा हत इति	728
अनास्था वस्तुनाम्	2677	असूचितस्य पात्रस्य	331
अनुयान्त्या जनातीतं	1520	अस्त्रैव कीर्त्येति भार्या	2181
अनुरागपद्योराशि	2146	अस्त्रैव खलु वाक्येषु	2251
अनुष्ठानं प्रयोगस्य	2161	अहरहरनुरागाद्	2542
अनःपटीनिवृष्टिर्थत्	438	अहो विधिमें पद	952
अननेपथ्यमात्रोक्ति	1185	आः किं सोचाम्यहं स्त्रीव	1248
अन्तर्घमनिकामाङ्गुर्	2187	आक्षेपप्रहतां सीतां	1417
अन्यदन्यच्च वदतोर्	3002	आचिपन्तीव चपलैर्	1538
अन्योऽन्यास्फालभिन्न	608	आचिपन्त्यरविन्दानि	1503
अपराधिन्दपि जने	1408	आचिष्य सत्त्वाज्ञम्	1967
अपवारितकं तत्र	2269	आख्यानमितिवृत्तं स्थाद्	2173
अपस्त्रारस्य मोहस्य	1955	आचार्यस्य चिभुवन	419
अपि भुजस्तोत्वेषाद्	653	आचार्यसु ते चिदशनाथ	1431
अपि यान्याचिते भीत्या	1651	आतङ्गान्नधट्टित	2480
अपि शब्देत विद्विर्	25	आताम्रतामपनयाम्य	1638
अभिनयो व्यञ्जकः सन्त्व	2281	आबङ्गीतरभसाः	1314
अभिनेयः स च त्वागो	1930	आर्यकः पालकश्चेति	2211

PRATIKA INDEX

आर्यपुत्र च जीविश	2255	उपप्राकारायं प्रहिणु	3072
आलम्बितालक्षता	2559	उरु करेण	428, 849
आलापः स्थितकौमुदी	2728	उष्णश्वासविवर्णिता	2532
आवुकश्च पिता तात	2195	उर्द्धाधःप्रेरितैकैक	1457
आशङ्क्षे यदिमि	1757	उर्गभः पाद्यमभूम्नीतम्	17
आसेषे निबिडे	2670	एकमधिष्ठितं विन्दाद्	221
आसेषे सर्वदा पल्युः	2367	एकोनपञ्चाशद्भी	2131
आसह्य स्वयमेव	2705	एत एव वणिकश्रेष्ठ	2152
आसां भेदचतुष्टये	1391	एताखिव च निर्यातं	1387
आसां नाथ भवत्कथा	2641	एते चमा वयमपि	475
इतिमरणमनङ्ग	2510	एवं बाह्यनिधन्ते	2614
इदं दर्भश्रेणी	3107	एष छाण्णाकचाकषी	1245
इयं श्रीरथलृते सिन्धुं	1439	एष नो निहतज्ञाति	756
इयं सा सेयमित्येवं	2082	एष बद्धाङ्गलिपुटो	1640
इयं नाम गता कान्ता	1320	ओजः समासभूयस्त्वं	1496
इष्टनाशधनापाय	1906	कण्ठैः पद्मनालिव	2117
इष्टस्यर्षसहर्षीदौः	2112	कण्ठे क एष तव	2691
इष्टार्थसाधनं बीजम्	142	कण्ठे वरोरु	509
इह हि भरत	3217	कथमिव विद्धामि	787
इहैवास्ते सीता	834	कथोरगर्भपीडाता	2022
ईः सूतः क्रोधविषये	2253	करकिसलयपृष्ठो	2491
उत्तमन्यार्थमन्येन	2991	कर्तव्या दत्तनामानः	2203
उग्रतामर्षरोमाद्य	1923	कलङ्घणितगर्भेण	1317
उच्चैर्भैरवसंवाध	1934	कवीनां गुणवत्काव्यं	4
उत्तमप्रकृतिप्रायः	1879	कस्यं छाण्णो ऽस्मि वर्णं ते	2956
उत्तमप्रकृतिवीर्त	1926	कान्ते नाथ कुतो ऽस्मि	1026
उत्तमाः संकृतं नित्यं	2148	कामं जनयिता छाण्णो	1516
उत्तरोत्तरसंभूतम्	2967	काव्यशोभाकरान्धर्मान्	1485
उत्थासाम्ययमहं त्वम्	1276	काष्ठं तनुः फलं वीणा	1534
उत्सर्पति स्थिरतद्विज्ज	1686	किं कान्त निर्दयमयं	2666
उत्साहातिशयं वत्स	612	किं चित्त रे व्यवसितं	2552
उद्विति नवाभोदे	2010	किंचिद्विहि ददानि	3021
उद्देतु गगनव्यापि	2965	किं ते स्वादितिविन्दथा	3005
उद्धरैनं पुनः छात्तं	1270	किं त्वं बधिरः कुञ्जो वा	2951
उन्नमवज्जरीकोटी	1462	किं दृष्टा युवराज	762

PRATIKA INDEX

किं देवा न विचुम्बितो	1825	जातं मे पुरुषेण	68
कुतो ऽपि स्वेच्छया प्राप्तः	365	जातसे दारकः कंस	3000
कुसुमसुकुमार	1598	जातस्य दुहिणान्वयाद्	1571
क्षतं रावणनाशस्य	621	जातो ऽन्यत्र च यो ऽन्यत्र	2994
द्वृत्स्वामरारि	503	जातो मुनेविश्रवसः	1667
देवकीजननीनयस्य	1766	जात्या तावदवधो ऽसि	1265
के द्रुमस्ते द्वा वा ग्रामे	2724	जानकीं हरता मन्ये	714
कैर्यगीर्णाटकं स्थायं	2916	जाने त्वमिव सा बाला	2926
क्रन्दत्यवाष्पमभये	2653	जुगुप्सासाध्यभावो यो	1949
क्रोधान्धैः सकलं हतं	896	ज्ञाता यस्य वृहस्पतिस्	934
क्षणं कराहतेनेव	2570	ज्येष्ठो भाता भवेदार्थ	2197
क्षचियः संमतो राजन्	1553	तं सर्वाङ्गाच्चिभेदावैस्	1938
क्षपानलश्खाजाल	3128	तत्पश्चेयमनङ्ग	1759, 1827
क्षात्रधर्मोचितिर्धर्मैर्	1548	तद्वातिगशङ्काद्या	1942
खरादिविहितं घोरं	767	तद्वितापत्वविहृतैः	2205
गच्छत्यां निशि नायाति	2058	तन्याः सङ्घावसौन्दर्य	2297
गवेनोत्कलिकाभाजा	2275	तत्र सख्यरयं बाणो	493
गुरुष्णां बन्धूनां	815	तवास्ति गीतरागेण	1194
गुरोराज्ञा यत्र प्रभवति	61	तवैष न्यस्ते वामः	1268
गूढार्थं प्रश्नमिच्छन्ति	2938	तस्मिन्द्वाद्विहृते	2163
गृहीत वन्दनां यूथम्	1134	तस्य दन्तोषसंदंश	1919
गोकर्णमर्णवतटाद्	839	तस्यांग्रिद्वितयं नमन्ति	2659
गौरी कान्ता तवाष्पस्ति	1511	तस्यानुमानयति	747
चब्बहुजधर्मित	578	तस्यासद्वप्सौन्दर्यं	2962
चापस्य नन्दयसि	1847	ताडनैः पीदनैस्क्वेदैर्	1921
चिन्तां ततः अयति	2441	ताष्ठवं नाम पुरुषै	2285
चुम्बिते चुम्बितैः स्थिष्ठे	2327	ताताज्ञायां स्थितमिविष्टं	179
चूतानां चिरनिर्गताम्	3178	तापात्तत्वणघृष्टचन्दन	401
चितवामनरक्षांसि	2154	तामुहिश्च मृगीदृशं	1586
चौरा बूतकराः शिल्पि	2217	तिमिराम्बरधारिखो	2970
छलं स्थाद्वाच्यमन्यार्थं	2975	तीर्णे भीममहोदधौ	794
जघ्नकाण्डोरुदण्डं	1601	तुत्यान्वयेत्यनुगुणेति	1645
जन्मेन्द्रोर्विमले कुले	831	तृष्णापहारी विमलो	1566
जयति विहित	2105	ते राक्षसाः प्रणिहताः	866
जयति स्थितविलोल	1165	तेषां भार्या महादेवी	2191

PRATIKA INDEX

तोटकं तद्वि विज्ञेयं	2771	धिक्षानुजं कुरुपतिम्	1656
चयोऽप्यङ्गः कर्तव्या	2837	धिंधिक्षुद्वूरमपसर्प	2399
नासाध्यासक्षतोद्दिग्	1936	धृतराष्ट्रे समाधाति	2075
त्वङ्गतिङ्गप्रभाभिः	71	न कोपे निष्ठुरा वाचो	2319
त्वया सह मयाधीतं	1293	नन्दुन्तरपदा वाच्याः	2221
दत्तदासमैः सर्वैर्	2223	नवसंगमसंमोगो	1342
दत्ताभयः सोऽतिरथो	981	नाटकं कैर्णैः स्थायं	1191
दध्यानन्दकं देहं	1726	नाटकादिविनिष्पत्ति	2171
दन्तलोचनविक्षार	1961	नाटकादिषु रूपेषु	1089
दर्शनसुखमनुभवतः	3170	नाधीतं न श्रुतं सार्थं	1295
दष्टाधरेव धून्वाना	1451	नानाविधानशुक्तो	241
दानोऽहं गुरुणाहरेण	2091	नासाप्रच्छादनाव्यक्त	1953
दिनु दिनु मसीश्वामा	1610	नाहेतुकः प्रवेशोऽङ्गे	303
दिव्यामानुषसंयोगस्	2769	निजेन जीवितेनापि	1723
दिव्यामानुषसंयोगो	2767	नित्यं प्राणातिपातात्	820
दुःश्वासनकराकृष्ट	2028	निर्वाणवैरदहनाः	559, 1019
दुर्गच्यप्रथताविष्टैर्	1951	निर्वेदगतानिशङ्काश	1995
दुष्टहजनानुराओ	670	नीतां दुर्गमगाधवारि	149
दूतीमागमयस्तु	2590	नृपोऽपि कार्यतः कोऽपि	2150
दूरप्रोक्षतकुम्भकर्णं	85, 852	पञ्चपञ्चचतुर्षष्टि	1858
दृश्येते तद्वि यावेतौ	1715	पञ्च केतकसंभवं	2445
दृष्टा सीतित जल्यन्तं	2005	पद्मोदरकुटीं शून्यां	2584
दृष्टि द्वारि सुङ्गसुङ्गर्	2525	परदोषैर्विचिच्छार्थे	1701
दृष्टैनैकेन रूपेण	1688	परात्मीयविभागोऽचं	1427
दृष्टे यवीयसि हृदि	2423	परापवादैः पुरुषैर्	1310
देवारातेदुहितुर्	482	परिकम्यादयः शब्दा	2261
देवार्चनोत्सवः सप्तो	2144	परित्यक्तप्राच्यप्रवत्तिर्	2495
दैन्यं वैवर्ण्यमालसं	1912	पश्चामि शोकविवशो	1807
दोर्दण्डाः त्र्य वृत्ताङ्गदा	3112	पाण्डुराच्चिपुष्टप्राला	2125
द्रष्टुं तासुत्सुकं चत्तुः	1445	पादास्तालस्वलङ्घुमि	1454
द्विधा रूपकमेतत्तु	2791	पारितोषिकमित्याङ्गर्	2289
द्वार्थता यत्र वाक्यानां	3007	पितुर्वधे पतित्वाये	2050
धर्मिङ्गं बड्मुक्तं	2713	पुस्तकं रथचर्यादि	2287
धर्मादिसाधनं नायं	15	पूजां नान्यकृतां विधातुम्	1944
धिक् चित्त किं खलु तदा	2472	पूर्यन्तां सत्तिलेन	78

PRATIKA INDEX

पूर्वरङ्गो भवित्तिषाम्	21	भीमो निद्रां गतो हन्ति	2066
पूर्वसंसूचितानर्थान्	1442	भूपतिः श्रोभते वैशः	1400
प्रकाशरूपकं सन्चनं	2600	भूयः परिमवचान्ति	615
प्रकीर्णस्थार्थजातस्य	776	भूषणादुपयोगेन	424
प्रत्यचानुभवारूढो	2986	भेदः साम च दानं च	1281
प्रधानवस्तुनिर्देशाद्	383	भष्टः पदाल्कृतजटा	1839
प्रभातमपि कालस्य	2142	भूमज्जे सहसोऽन्ते च	1649
प्रवेशकालः किल	233	मध्नामि कौरवशतं	601
प्रसिद्धार्थप्रदर्शनी	1073	मध्ये तत्यं सरलित	1608
प्रस्तुतस्यैव काव्यस्य	1080	मनश्चलं प्रकृत्यैव	736
प्राकृते हा धिगित्यर्थे	2247	मन्यायस्तार्णवाभः	589
प्रागल्घ्यं रजनी प्रातर्	2322	मन्दारपुष्पैर्	1769
प्राप्तिरूपो यथा वीजम्	718	मम कण्ठगताः प्राणाः	1629
प्राप्ते न प्रहरार्धम्	2735	मयि किल पुरादृष्टे	659
प्राप्तिषु शृङ्गाररसा	2700	महादेवी परिवार	2231
प्राप्ते सागसि वस्त्रमे	2392	महारसं महाभोग्यम्	22
प्रारम्भो रावणवधे	103	मातः किमप्यसदृशं	1751, 3082
प्रार्थनाविषयौत्सुकम्	460	मा भैषीर्मिथिलाधिराज्	693
प्रिया सन्निहितैविदं	989	मायाकुहकसंपूर्णः	2806
प्रिये तावन्न नेत्राभ्यां	1262	मेघा वर्षन्त गर्जन्त्	2860
प्रिये नवे सागसि	2386	मेघोद्रक्षं पुनर्गर्जं	1334
प्रीतः पृथ्वीमवतु	899, 3147	यन्तु वाच्यं प्रपञ्चेन	2936
बङ्गधा वार्यमाणापि	1681	यत्रैरलभ्यमनेष्ट	2506
बाहं व्याहताह्रौपदी	1829	यत्रान्वेन प्रयुक्तं तु	1460
बालाभिलाषमधिगम्य	2432	यत्रान्वेषणमर्थानां	1671
बाङ्गयुज्जीरस्ययुज्जेः	1383	यत्राभिलिप्तिं कांड्जन्	2997
ब्रह्मणाभिहितः शक्रः	1130	यत्स्यैर्यं कूर्मराजस्य	1561
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्वाः	707	यथा कुरुकुम्भीर	2209
भगवन्नाह राजा तं	2259	यथा पटीमध्यगतैः	414
भग्नं येन धनुर्	1711	यथा राजा सहदेवा	1344
भग्नं देवस्य भीमेन	641	यथा रामो ऋजहाद्राज्यं	1239
भर्ता तवाहमिति	3067	यदधर्ये काव्य आरम्भः	209
भर्तुः प्रोषितभर्तृका	2564	यदादि मे चन्दनं	2719
भवद्विः सर्वोङ्गप्रकृति	1674	यदि हंस गता न ते	1524
(भव हृदय साभिलाषं)	1757	यदृच्छासंवादः किम्	1622

PRATIKA INDEX

यहृष्टा चेष्टया वाचा	1646	लङ्केश्वरस्य भवने	155
यद्यप्तज्ञानि भूयांसि	1093	लतापुष्पक्रियादेश	2207
यद्वाक्यं वाक्यकुशलैः	1696	लाक्षागृहानलविषाण्	167
यन्निमित्तं गुणा दोषाः	2959	लासको नर्तकः प्रोत्तो	2179
यस्ताङ्कां निहतवाच्	731	लीलावधृत	3014
यस्मिन्नास्यानबीजस्य	549	लोकलोचननन्दनस्य	1787
यस्मिन्नास्यविदूषकः	2647	लोकेषु दुर्लभमनो	2741
याति लाघवमर्थीति	1556	वक्रतां दधती मर्गे	2582
युक्तिवाक्यैरनेकैश्च	1619	वञ्चयित्वैकमन्यो ऽयं	2267
युष्मच्छासनलङ्घनांहसि	571	वत्स दग्धा न सीतामौ	2042
ये विश्वन्ति च कार्यार्थं	2169	वत्सस्य मे प्रकृति	1799
योगचेमावहं कर्म	1279	वधो मे हल्लु मां पार्थः	1242
यो यः शस्त्रं विभर्ति	739, 1836	वयस्यकः सहचरः	2199
रक्तमसादितभुव	3010	वरभशोकतर्त्	1323
रक्षोदधिरपानस्य	542	वर्धेते न परं तन्याः	2309
रङ्गसु नुत्यसंख्यानं	2183	वाक्यैरन्योपदिष्टैर्यत्	1448
रङ्गेषु पुष्पप्रकारः	2185	वापीं रुचं सुधारश्मिं	1543
रङ्गे संबोधनाकाले	2229	वारयोषिज्जनस्याख्या	2227
रभसेनोदितं वाक्यं	2941	वासवेश्मनि सुकल्पित	2523
रसान्सर्वानियं वृत्तिर्	1064	वासोयुगम्	1013
रागेकाभिजनो ऽधरः	1576	विकाशिकमलं दृष्ट्वा	2102
राज्यं जनकराजेष्ट्	752	विकिर धवलदीर्घा	665
राममेवाश्रयिष्यामि	1810	विचित्ररूपसंपन्ना	3015
रामरावणभूषिष्ठ	2283	विट्ठापसविप्रादैर्	315
रामस्य धातितवतो	1843	विटपसुकुमारबाङ्गः	1593
रामस्य रावणकुल	564	विपक्षगन्धवज्जेर्षा	2350
रामो ऽपि गच्छतु वनम्	1005	विपक्षाचुम्बकमौष	2332
रामो ऽयं बलशून्यस्य	628	विपद्ज्ञानरन्माणं	918
रामो ऽसौ जगतीह	1660	विभावस्यानुभावस्य	1866
रावणस्य वधे कार्ये	225	विमुखेनोपदेशेषु	2931
रूपकेष्वेव सर्वेषु	2140	विवृजाताप्यगाधो ऽपि	1259
रे चन्द्रियाः शृणुत मे	433	विश्वयोज्ज्ञसितप्राणम्	2128
लच्छणैर्बङ्गपिशेष	1468	विश्वामित्रमुनिर्यथा	1226
लङ्काधीशप्रभृति	97	वीणा वेणुर्वृद्धज्ञ	2177
लङ्कासमृद्धिमाप्नः	643, 1036	वीराम्बुतप्रहसनैर्	1059

PRATIKA INDEX

वैणीबन्धकपदिनी	2609	स पुष्टवज्रास स्वयम्	2546
वैपमानोद्युगला	2578	सभयां वर्णयन्त्येके	2594
वैश्वां प्रति सखा राज्ञो	2201	सभाविमानमाचेन्द्र	1959
वैदेहि देहि कुपिते	3099	समाप्तमान एकस्थित्	398
वैधाजनन्दनादीनां	2215	समाश्वसिहि मे चितस्	1678
वैवर्ण्ये दैन्यमालस्यं	1940	समुद्रतप्रायगुणा	1348
शक्त्याहतं दशास्येन	2036	संपत्स्वापत्सु तुत्यात्मा	1413
शङ्के भानुमतीं कुञ्जां	2015	संपन्नरूपं यत्कार्यं	779
शत्रुभिर्वत्सराजस्य	792	संप्रधार्य स्वयंपूर्वे	2273
श्यनमशनं यानं	2452	संप्राप्ते भृगुनद्वन्ने	1376
शस्त्रवागङ्गचेष्ठाभिर्	1915	संभूयेव सुखानि 3062 (1759, 1827)	
शान्तं सृतमसंभावं	2239	सर्वक्रियाव्युपरति	2501
शुद्धान्तदुर्लभमिदं	3040	सर्वत्राम्बुद्धुचो ध्वनन्ति	3049
शुशूषस्य	1615	सर्वाधिकेपमात्सर्वैर्	1917
शुक्तुमगतो रौति	971	सर्वेण संनियोक्ताव्यं	2225
शृङ्गारानुगुणो हास्यः	1864	सहभृत्यगणं सवान्धवम्	1634
शृङ्गाराभिनयोङ्गासि	1304	साक्षाता क्रशिमानमेति	1704
शृङ्गारोहीपनो यस्तु	2832	साक्षात्रियामुपगताम्	3173
शोकाहेवी लयि	526	सा चाह तं महाभाग	2257
संरचता पद्मगम्	938	साधयामीति गत्यर्थे	2245
संवृत्तस्वलितो	2405	सामाच्ये न वरं दत्तं	1784
सक्रोधसाश्रुसत्रास	2263	सावहित्ये: सविष्टतैर्	1890
सखि प्रेयास्त्वामी स्वलितम्	2627	साहचर्येण बीजस्य	545
सख्यः किमन्यदधिकं	2458	सीताद्या विरहे रामो	2062
संकीर्णा एवैते	2740	सुकुमारकाव्यबन्धाम्	1306
संचिप्तवस्तुविषयः	1358	सुकुमारोचिताङ्गाना	2213
संचूर्णयामि गदया	640	सुखदुःखप्रदायिन्यस्	2364
स तिष्ठति सदा धीमात्	1421	सुता संकीर्त्येति तेषां	2193
सत्त्वभेदा भवत्येति	1982	सुधाविश्वम् द्विष्टि स्फुटित	2465
सत्पत्रा मधुरगिरः	146	सुधासोदरवाचस्ते	1405
सत्प्रमादशङ्काभिर्	1617	सुभूर्यास्यति गोचरं	3077
सत्प्रिच्छकरः कामो	2304	सुलभाः सततं राजन्	2948
स नटो भाव आख्यातस्	2165	सूचणं सकलाङ्गानां	408
संताडा कुमुमैङ्कना	1331	स्वष्टं तत्क्रीडुरूपं	1083
सपलीनामये शिरसि	2633	सोमसूर्यान्वयसुवो	2189

PRATIKA INDEX

स्वन्धाश्रितैकमणि	2685	स्वर्गस्त्री यदि	1529
स्वलितबङ्गं पाद्	2621	स्वल्पं कार्यमभिग्रेतं	2279
स्वामाशुस्वेदरोमाद्य	1963	हण्डे नीचसु नीचेषु	2233
स्वोकसोकपदारब्दं	2271	हरन्तु हृदयं नाम	1583
स्वाधिनामेव भावानाम्	2135	हरितालादिसामयीम्	2167
स्वाधी भावो रतिश्वास्य	1881	हस्ते कर्णस्य का शक्तिः	1230 (2939)
स्वर्धाद्यामरे उरे च	2237	हा कष्टं हतपाकथा	2538
स्वृतिर्गवेऽपि रोमाद्या	1932	हापदं खेदवाचि स्थाह्	2243
स्वगतमात्रगतं चैव	2265	हासेच्छाभयमेदेन	1328
स्वपिति पुलिने शथाशुभ्र	1695	हासो रतिश्व शोकश्च	1985
स्वप्नालस्यावहित्याः	1892	ही चिचे स्मृतमां ज्ञाने	2241
स्वरमेदाशुनिवेद	1910		

INDEX OF QUOTATIONS FROM THE
NĀTYAŚĀSTRA

1, 82 = 20	(Na.) 17, 1 = 1473	18, 22 = 296
84 = 29	2 = 1475	27 = 310
5, 25 = 1123	3 = 1477	33 = 307
98 = 1107	4 = 1479	34 = 334
99 = 1109	5 = 1481	35 = 336
100 = 1111	9 = 1518	87 = 344
101 = 1113	10 = 1522	88 = 357
102 = 1115	11 = 1526	89 = 374
103 = 1117	12 = 1530	90 = 913
104 = 1119	13 = 1545	91 = 916
149 = 1142	14 = 1550	93 = 2780
150 = 1143	15 = 1558	107 = 2751
152 = 1144	16 = 1563	108 = 2752
153 = 1145	17 = 1568	139 = 2799
154 = 1146	18 = 1580	142 = 124
155 = 1148, 1151	19 = 1590	143 = 125
156 = 1152	20 = 1595	144 = 126
	21 = 1605	145 = 128
	22 = 1612	158 = 2914
	24 = 1626	159 = 2924
6, 15 = 1861	25 = 1631	19, 1 = 216
36 = 1890	26 = 1635	2 = 218
54 = 1895	27 = 1642	3 = 222
56 = 1898	29 = 1653	5 = 228
57 = 1900	30 = 1657	6 = 55
58 = 1902	31 = 1664	7 = 57
59 = 1904	32 = 1676	16 = 442
	33 = 1683	17 = 447
7, 2 = 1976	34 = 1692	18 = 454
4 = 1987	37 = 1708	20 = 184
5 = 1989	38 = 1712	21 = 187
7 = 1978	39 = 1720	22 = 162
112 = 1980		23 = 189
148 = 2098.	17, 48 = 112	24 = 201
		25 = 212
16, 5 = 1500	18, 10 = 32	26 = 235
6 = 1508	11 = 34	29 = 1000
7 = 1513	12 = 37	30 = 1006
11 = 1563	15 = 245	31 = 1015
18 = 1558	16 = 249	33 = 1033
21 = 1692	18 = 279	37 = 536
33 = 1536	19 = 285	38 = 634
92 = 1489		

INDEX OF QUOTATIONS FROM THE *NĀTYAŚĀSTRA*

19, 39 = 710	19, 98 = 906	20, 33 = 1201
40 = 773	99 = 907	34 = 1214
41 = 854	100 = 909	38 = 1284
53 = 553	101 = 925	40 = 1272
54 = 554	102 = 926	42 = 1276, 1278
55 = 646	103 = 928	45 = 1298
56 = 647	116 = 267	
57 = 649	117 = 20	
65 = 557, 569	119 = 29	22, 12 = 2602
66 = 576, 587		13 = 2604
67 = 594, 599		24 = 2293
68 = 605, 610	20, 25 = 1054	31 = 1395
69 = 617, 620	27 = 1070	38 = 1424
74 = 683	28 = 1178	214 = 2576
88 = 850	29 = 1180	215 = 2580

INDEX OF TITLES

- अनुतापाङ्क 974, 1824¹
 अभिज्ञान 319
 अयोध्याभरत 1710, 2976
 उत्कण्ठितमाधव 3153
 उत्तरचरित 1621
 उत्तरचन्द्रगुप्त 1786
 उषाहरण 2869
 ऊर्जशीमर्द्दन 2839
 कलवतीमाधव 3029
 कर्पूरमञ्जरी 3200
 कलावती 2898, 3019
 कामदक्षापूर्ति 876, 3161
 कीचकभीम 985, 1778, 1791
 कीचकाङ्क 1828, 1830
 कुन्दमाला 153, 386, 3089
 कुन्दशेखरविजय 2842
 कुम्भाङ्क 288, 324, 933, 1255, 1806, 3110
 कुलपत्याङ्क 67, 205, 942, (1816), 3076
 क्षत्यारावण 3097
 केकथीभरत 1685, 1764
 केलिरैवतक 3156
 कोशलाङ्क 59, 3094, 3132
 क्रीडारसातल 3159
 क्षपणकापालिक 3113, 3117
 गृहवाटिका 3164, 3166
 गृहवृषब्धवाटिका 1714
 गौरीगृह 400
 चन्द्रगलतागृह 3179
 चित्रशालिका 945, 2817
 जानकीराघव 84, 90, 148, 177, 385,
 432, 563, 642, 651, 658, 684,
 692, 700, 713, 730, 801, 832,
 851, 864, 886, 1035, 1570, 2515
- तमालवीचाङ्क 991
 दशरथाङ्क 1002, 1782
 द्रूताङ्कद 983
 देवीमहादेव 3215
 धृतराष्ट्राङ्क 3081
 नन्दयन्तीसंहार 3066
 नरकावध 1082
 नरकोङ्करण 2803
 नलविजय 290
 नागरसर्वेस्त 2609, 2621, 2627, 2641,
 2653, 2659, 2666, 2677, 2685,
 (2689), 2691, 2700, 2705, 2713,
 2724, 2728, 2735
 नागवर्माङ्क 369
 नागानन्द 50, 176, 277, 391, 819,
 838, 937, 968, 987, 1013, 1528,
 1722, 2819, 2854
 पद्मावतिपरिणय 2783, 2789, 2876
 पुष्पदूषितक 2783, 2793
 पुंसवनाङ्क 697, 2820
 प्रस्थानाङ्क 1694
 प्रावृद्धाङ्क 289, 3046, 3120
 बालचरित 540, 611, 751
 विन्दुमती 3187
 भगवद्ग्युक 2903
 भीमविजय 530
 मदनमञ्जुला 2881
 मदनिकाकामुक 3209
 मदयन्तीसंहार 2889
 मायाकापालिक 3028
 मायामदालस 276, 324, 472, 481,
 486-530
 मायालचणाङ्क 1703

¹ These examples are not from *Sakuntala*, Act 6, which is often so indicated, v. inf.

INDEX OF TITLES

मायाशकुल 3105
मारीचवच्चितक 861
मालतीपरिणय 2786
मालतीमाधव 371, 386, 410, 955,
 957, 1673, 1758, 1826, 2515,
 2866, 2907, 3054, 3060
मुद्राराष्ट्र 423, 958
मृच्छकटिका 387, 2783, 2784, 2793,
 2815, 2857, 3122, 3130
रत्नावली 669, 673, 704, 735, 810,
 844, 870, 940, 1197, 1300,
 1351, 1597, 1628, 1637, 1648,
 1760, 2813, 2863, 2982, 3086
रथानलकूवर 949
राघवाभ्युदय 109, 174, 1042, 1250,
 1283, 1300, 1430, 1659, 1794,
 3004, 3137, 3145
राधाख्या बीथी 3025
रामचिक्रम 676
रामानन्द 385
रामाभ्युदय 784, 3126
रामायण 1353
रेतीपरिणय 318
ललितानागर 2848
लाभकायनाङ्क 968, 2825
वालिवध 3197
विक्रमोर्जीय 1769, 2773, 3115, 3144
विमीषणनिर्भर्त्सनाङ्क 1808, 1839 ?
विलासवती 3212

अनुतापाङ्क = Śāk. 6
अश्वत्यामाङ्क = Venī. 3
उच्चत्तमाधव = Mālatī. 9
कदलीगृह = Ratn. 2
गौरीगृह = Nāg. 1
चूडामणि = Nāg. 5
चैत्रावलङ्क = Ratn. 1
चौर्यविवाह = Mālatī. 6
दुर्दिनाङ्क = Mr̄cch. 5

146

बीणावती 3185
बृच्छाटिका 3042
बृत्तोद्धरण 2804
बैणीसंहार 76, 145, 166, 175, 193,
 232, 273-5, 320, 381, 391,
 418, 426, 558, 589, 601, 608,
 614, 619, 623, 639, 641, 663,
 727, 739, 740, 794, 807, 815,
 824, 826, 830, 840, 848, 873,
 889, 893, 895, 935, 965, 977,
 979, 1018, 1041, 1199, 1533 ?,
 1633, 1655, 1751, 1799, 1800,
 1804, 1813, 1815, 1818, 1832,
 1835, 3009 ?

शत्यङ्क 338, 388, 967, 1749
शक्कानन्द 2812
शर्मिष्ठापरिणय 1216, 1268
शशिकामदत्त 319
शशिविलास 2902
शाकुन्तल 1614, 1698, 1757, 1776,
 3038, 3169, 3172, 3177
शालभज्जिका 3071
मृद्गारतिलक 3150
सत्यभामा 3027
संपात्यङ्क 749, 758, 761, 1666
सुघीवाङ्क 70, 388, 964, 1607
सुन्दराङ्क 1797
सम्भवासवदत्त 1203

धूतराङ्काङ्क = Venī. 5
पलित्यङ्क = Ratn. 4
प्रतिज्ञामीम = Venī. 1
बृहद्रुक्लबीथिका = Mālatī. 1
भानुमत्यङ्क = Venī. 2
मोटकाङ्क = Mr̄cch. 8
वधशिला = Nāg. 4
इमशानाङ्क = Mālatī. 5
संकेताङ्क = Ratn. 3

INDEX OF AUTHORS

- अश्मकुद्ध 83, 437, 2766, 2775
कात्यायन 1482
चारायण 362
दण्डन् 1317, 1484
नखकुद्ध 2768, 2904
बादरायण 1091, 2770
भरत¹ 2409
मातृगुप्त 102, 314, 459, 534, 1186
राज्ञ 2873
शतकर्णि 1101

¹ Quotation not identified in the *Nātyaśāstra*.

PRINTED IN
GREAT BRITAIN
AT THE
UNIVERSITY PRESS
OXFORD
BY
JOHN JOHNSON
PRINTER
TO THE
UNIVERSITY